
Irodalom történet

1986 2

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1986. LXVIII. évf. 2. szám

Új folyam XVIII. 2. szám

Elnök:

NAGY PÉTER

Főszerkesztő:

TARNÓC MÁRTON

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER, BÉCSY TAMÁS, BÍRÓ FERENC, CSETRI LAJOS,
FÜLÖP LÁSZLÓ, KENYERES ZOLTÁN, E. NAGY SÁNDOR,
OROSZ LÁSZLÓ, POSZLER GYÖRGY, VÖRÖS IMRE, WÉBER ANTAL

SZERKESZTŐSÉG:

BALOGH ERNŐ, felelős szerkesztő, TÓTH MAGDOLNA techn. szerkesztő,
NÉMETH S. KATALIN olvasószervező, BÉCSY ÁGNES a kritikai rovat
vezetője, TÓTH DEZSŐNÉ szerkesztőségi titkár

052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. em. 51/c. Telefon: 377-819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

KERESZTURY DEZSŐ: „Se dicsekedni ösztönt, se pirulni okot” — Arany, az igazgató-szerkesztő	279
PÁL ENDRE: Arany János betegségei	316

*

IFJ. BARTA JÁNOS: Felvilágosodás és nemzetkép Magyaror- szágon	338
MARGÓCSY ISTVÁN: Mit jelent a nyelv számára a történe- lem?	357
BARÓTI DEZSŐ: A felvilágosodás szimbólumairól	365
SZAJBÉLY MIHÁLY: Kármán József irodalomszemlélete	381
CSETRI LAJOS: Adalékok Kazinczy ifjú barátainak irodalom- szemléletéhez	394
LŐKÖS ISTVÁN: Eger és a felvilágosodás	409

ESSZÉ

VÉGH GYÖRGY: Egy magyar Keats-versszak története	424
<u>BAJOMI LÁZÁR ENDRE</u> : Francia tükör	437

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

KERESZTURY DEZSŐ

„SE DICSEKEDNI ÖSZTÖNT, SE PIRULNI OKOT”

ARANY, AZ IGAZGATÓ-SZERKESZTŐ

Arany fővárosba-költözéséről, baráti körben, 1860 előtt már régebben szó lehetett: a pesti református gimnázium szívesen látta volna; de ő, ha már indult, nem tanárnak indult a fővárosba. A lapszerkesztés tervét maga vetette föl levélben először, akkor már igazán bizalmas és befolyásos barátja, Csengery előtt, 1860. január 4-én:

„Szándékom vala ezt még ott fenn-léteomban közölni veled, de biz én — elröstelltem (. . .) Emlegették mások, magam is gondolkodtam — szerkesztőségről. Ne ne vess ki (. . .) Egy tisztán szépirodalmi, kellő kritikával szerkesztett lap által még talán az irodalomnak is lehetne használnom. Magam kérnék engedélyt, a kormány előtt nem vagyok igen notatus, ezt tapasztaltam tanárságom alatt (. . .) Akkor vagy kiadót keresnek, vagy — mint b. Kemény gondolja — pesti barátim és jóakaróim, kiknek egybeköttetései vannak, összecsinálnának bizonyos számú részvényt, a vállalat első éveinek biztosítására.”

Csengery azonnal és teljes egyetértéssel válaszol. De Aranynek egyszerre olyan sok nehézség jut az eszébe, amennyinek elhárítására nem vállalkozhatik: „el kell ismernem hogy kételyeid és szertelen lelkiismeretességed nem szerkesztőnek való” — írja 1860. február 27-én. Aranyt közben már fölkérték a Széchenyi-óda megírására: azzal kapcsolatban is főleg a nehézségekről ír Csengerynek; de végül igent mond.

A pesti barát most azt kérdezi, volna-e kedve az újjászervező Kisfaludy Társaság igazgatóságát vállalni. Arany

boldogan aggódik; el tudná-e látni a hivatalt? De mégis menne: „talán a pengetett lap ügyével köthetném össze”. Csengery nem válaszol azonnal, s a kételyeiben fuldokló költő, több mint három hónapos némaság után, július 9-én egy kétségbeesetten bizakodó levélben határozottan megismétli elejtődöttnek vélt javaslatát: fölmenne Pestre megbeszélni a lap ügyét, hogy kezdhessen valamit: „ha nem oly nagyot, szépet, ami egykor lelkemnek álma volt, hasznosat legalább”. A Kisfaludy Társaság ügyében sem utasítana vissza „önkénytes bizalmat, kivált, ha másik céloommal összekapcsolhatnám s a Társaság égisze védné kezdeményemet”. Minderről „ne tudjon senki”, kéri, mert „nem akarnék a régibb tagok sérelmére lenni”. Lehet, hogy hallott valamit Erdélyi János esetleges jelöléséről is.

A Csengeryvel ezután folyó gyors levélváltás kész helyzetről tanúskodik; pesti látogatásáról hazatérve 1860. augusztus 10-én Arany már küldi is a folyamodvány vázlatát; a feltört pecsétű levélhez utólag a lap programtervezetét is csatolja; s azonnal mennek a munkatársakat toborzó baráti levelek. Ezek s a rájuk következő pesti fél évtized félelmetes méretű és gazdagságú hozadéka azt bizonyítják, hogy Arany szerencsésen átesett életének egyik igen mély válságán: a sínról, amely, tudta, pusztulásba vezette volna, áttért egy másikra, amelyen, úgy gondolta, végre helyes irányba terelődött az élete. A Pestre költözött család minden tagja így érezte ezt. 1760. november 17-én Juliska ezt írta édes nénjének, Rozvány Erzsébetnek: „Apámnak is itt van leginkább helye, sok jó barátai és ösmerősei közt, lelkének való foglalkozásban”. Ugyanezt jelentette barátainak felesége és ő maga is. S ezt bizonyítja főként az a roppant munka, amit derűsen, jó kedvvel, jóformán panasz nélkül elvégzett.

A Kisfaludy Társaságban főként tisztviselői: szervező, rendező, szerkesztői, jegyzői, pénztárosi munkát végzett: legalább olyan időigényeset, mint amilyen a körösi tanárság volt. Ez is, meg az akadémiai tagsággal együttjáró is: lényegében alig nevezhető alkotó tevékenységnek; boldog mun-

kájának inkább csak keretet, hátteret, pódiumot adott; indítást legföljebb egy-egy elismerés, jutalom vagy megrendelés erejéig. Nem lehetett persze elvégezni olyan személyes erények nélkül, mint a pontosság, elkötelezettség, kezdeményező erő, türelem, erély és tapintat. A színhely, a munkakör, a sok új benyomás s a rokonérzésű emberek, no meg persze a tiszteletadás, a megbecsülés, amely személyét és munkásságát körülvette, növelte is önbizalmát, életörömét, hiszen azzal is foglalkozhatott, ami érdekelte, aminek értelmét látta; különösen, amíg úgy érezhette: nem középiskolás fokon lehet szervezője, bírálója, tanítója a lassan újra ocsúdó magyar szellemi életnek.

Az új helyzet nehézségei is megmutatkoztak hamarosan. A Pestre készülődés és az első pesti évek, „a remények évei”. Az abszolutizmus enyhülése rendkívüli élénkülést tett lehetővé, tehát keltett életre a nemzeti művelődés minden területén. Ha csak futólag tekintjük is át azoknak az éveknek országos bibliográfiáját, főként a hírlapokét, folyóiratokét, meg kell bizonyosodnunk róla, hogy a forradalom után visszafojtott erőket csak elnyomni lehetett, nem elpusztítani. De persze, ebben a hirtelen zsendülésben kevés volt a terv és célszerűség, rengeteg a dudva, s egyre nagyobb szerephez jutott a politika, főként a személyes érdeket szolgáló törekvés. A lapengedélyeket könnyebben osztották, megnövekedett a konkurencia.

Aranyt ez egyelőre nem aggasztotta; hiszen a „nemzet koszorúsaként” hívták barátai s fogadták ünnepelve a hírlapok. Joggal gondolhatta, hogy személye s az ügy összehozza a Társaságnak annyi tagot, a lapnak annyi előfizetőt, amennyit az újjászervezés dolga meg a kiadó föltétlenül szabott: „Ha az első év végével nem haladna 750-et az előfizetők száma, Heckenast lemondhat a kiadásról” — írta a költő 1861. augusztus 25-én Tompának. Az engedélyt 1860. szeptember 10-én kapta kézhez; a Szépirodalmi Figyelő november 7-én indult meg. Akkorra már némi tapasztalatot gyűjthetett mind az igazgatást, mind a szerkesztést, mind a jövedelmet illetően, s megbizonyosodhatott róla, hogy „az élélhetés

gondjai” nem lettek igazán könnyebbek Pesten sem, mint voltak Nagykőrösön.

Pestre kerülésének idejét Monarchia-szerte a mindenütt fölparázsló nemzeti izgalom jellemezte. Ő maga egy kétkedve reménykedő verssel üdvözölte meg 1861-et: „Ne csalj, ne csalj, midőn remélni kezdtünk, / Még egy csalódás: annyi mint – halál”. Az 1860-ban megjelent, bizakodást keltő Októberi diplomától nehéz, reményekkel és csalódásokkal, aláaknázott sikerekkel, az udvar kapkodásával s a közvélemény vad hullámverésével, Teleki öngyilkosságával, összehívott és szétzavart országgyűléssel, a világpolitika szédítő fordulóival veszélyeztetett út vezetett a Deák színlelt rendületlenségére alapozott kiegyezésig. A közélet örvénylése Arany életén is át-átcsapott. 1861-ben újra képviselővé akarták választani, de ő egyre jobban elijedt a gyakorlati politikától, melynek zajlása életének legnagyobb vállalkozását is mindújra kétségessé tette, végül zátornyra futtatta.

*

Az újjáalakult Kisfaludy Társaság alapszabályait német nyelven kellett fölterjeszteni, tagja csak „osztrák állampolgár” lehetett; ülésein olyan „országfejedelmi biztos” volt jelen, akinek joga volt mindenbe beleszólni s a társaság működését fölfüggeszteni. A Szépirodalmi Figyelő ugyanilyen cenzúra alatt állt. A közönség, amelynek érdeklődését a parancsuralom idején, más tér híján, még csak megmozdították a hazafias ellenállás indulatai, most teljesen a politika felé fordult. Kazinczy Gábor, a régiek közül egy különc, de jó-hiszemű és igaz író így szólt erről 1864-ben: „Gyermekkoromban még nem olvasó házaknál is *esemény* volt egy-egy poétai mű: (...) kérdem, ki érdeklődik most?” Eötvös, a Társaság elnöke már évekkal előbb: „nagy kötelességeink háttérbe szorítják a tisztán művészi és irodalmi érdekeket”. Arany pedig éppen ezeket az érdekeket akarta szolgálni: „Az isten akárhová tette volna *most* ezt a constitúciót”, volt

kénytelen már 60 végén, az induláskor kifakadni. A lap előfizetőinek száma hamarosan a megkívánt 750 alá esett, s a Társaság fizető tagsága sem igen emelkedett 800 fölé. A „publikum-csődítőbb” Koszorú előfizetőit sikerült az induláskor, 1863-ban minden mozgósító erő latbavetésével 1545-re föltornászni; de ez a szám is igen hamar harmadára csökkent. Igaz, hogy Arany is csak vonakodva engedett a közönség igényeinek.

A közönség érdektelenségénél, illetve igénytelenségénél sokkal keményebb tapasztalat volt a munkatársak hiánya, más irányú elfoglaltsága, munkára fogásuk nehézsége. Bizonyos, hogy lehetett némi igazsága a türelmét vesztett szerkesztőnek, midőn már-már a kárörvendő vetélytársak összeküvéséről panaszkodott, akik a vidéki munkatársat szívesen látják, de a Pestre költöző mintalap-szerkesztőt, a „koncon-osztozkodót” már boldogan nyomná víz alá. „Nagy baj nekem az írók nem léte. Nagy baj, hogy a létező erőket sem lehet koncentrálni egy laphoz”, írta, már 62 tavaszán, Tompának; de ugyanerről panaszkodott a Kisfaludy Társasággal kapcsolatosan is: az ülésekre nem tud előadót szerezni és sokszor ott is neki kell beugrania azzal, amije éppen akad; komoly munkára még az oly – egyébként díjazott és kitüntetett – vállalkozásokra sem kap alkalmas munkatársat mint a teljes magyar Shakespeare, amelynek ügye, sok vergődés után, Tomori Anasztáz jóvoltából végre a Kisfaludy Társaság – tehát az igazgató – gondozásába került.

Érdemes ennek a gondnak, amelyről Arany nemcsak túlzón panaszos természete miatt ejt mindújra szót, társadalmi előfeltételeit is megvizsgálni.

Az 1851-ben keletkezett két Ráchel-vers panaszának vége felé ezek a sorok olvashatók: „Íme, a szép tavasz kiesett az évből, / Egy nemzedék holt ki az emberiségből.” A vers végét valami észentúli remény szavaival oldja föl a költő: „És kitől rettegsz, nem féli fegyvered ő, / Az *Ige az eszme*”. A valóságban azonban meg kell tapasztalnia, hogy az a nemzedék valóban kiholt, ha nem az emberiségből is, a hazai értelmiségből

mindenképpen. Senki sem ábrázolta még teljes mélységében és tágasságában azt a tényt, de nincs már valamirevaló történész, aki el ne ismerné, hogy a reformkorral induló, a forradalommal tetőző, a szabadságharc leverésével megtört ropant fejlődés kezdeményező, szervező, vivőereje az a réteg volt, amelyet Magyarországon – teljességében köznemességnek már, polgárságnak még nem minősíthetvén –, a saját szavával is, értelmiségnek nevezhetünk. S ezt a réteget, amely a harcokban is sok áldozatot hozott, sikerült a rémuralomnak s a Bachról, Schmerlingről nevezett korszakok biradalmi vezetésének megháromnegyedelnie: megölnie, megőriznie, hazai vagy külföldi bujdosásba úznie, a valóságos hazai életből nagyrészt kikapcsolnia.

A magyar művelődés, mint valaha, Bessenyei korában, újra sziget-műveltség lett, új Kazinczyja voltaképpen nem is támadt. A főváros, ahova a *Toldi* költője mint egy pezsgő magyar központba járt föl, Haynau fenyegetően korholó feddése s a megváltozott erőviszonyok következtében visszánématedett. A *Vojtina Ars Poeticájának* „szindús üde karton”-ján, a Duna-part tündérien realista tájképén a tabáni templomnak „majdnem égető” fémgombja még, ahogy jegyzetében közölte, 1849-ben villanhatott a költő szemébe, a Gellért „gondját, az új koronát”, a Citadellát, a katonai jelenlét hangsúlyozására, később rakták föl, s bizonyos, hogy a poétai elábrándozásból egy heinei fordulattal fölriasztó zárósor: „Az utcán por, bűz, német szó, pizsok” már a Pestre költözött költő benyomását – és fájdalmát – rögzítette.

Jóformán mindent újra kellett kezdeni. Érthető, hogy az ugyancsak vidékre szorult Arany már az 50-es évek elején megint csak valami társaság, központ szervezését tartotta volna szükségesnek, s a Kazinczy-ünnepek idején egy Kazinczy-társaság létrehozásának is örült volna. Szalontáról s a Pesthez közelebbi Nagykőrösről – ahol egy időre különben is egy kis egyetértő vidéki Akadémia verődött össze – alig látta át a félelmetes hiányt. De Pesten éreznie kellett. A Kis-

faludy Társaság első összejövetelén, 1860. május 24-én tíz régi tag jelent meg, pedig, aki tehetne, odament; a nyári újjászervezéskor csaknem kétszer annyi új tagot kellett választani, hogy teljes legyen a létszám. Petőfi tizedmagával indult meg a pályán: azok egyharmada elpusztult a harcok, a megtorlások idején, egyharmada külföldi vagy hazai emigrációba szorult, a maradék harmadik nagyobbik része a fölragyogó lángelme modorát követve petőfieskedett a legendás példakép jellemzilárdsága nélkül. Ez a kép nagyjából érvényes volt az egész haladó értelmiségre.

Arany mindent elkövetett, hogy maga, a Társaság és lapjai köré gyűjtse a „két haza” mozgósítható embereit; Gyulai 1862-ig Kolozsvárt szervezett, s Arany a Koszorú megindításakor „Erdély Széchenyijé”-től, Mikó Imrétől kért s közölt, elég kihívóan, az első szám elején ajánló sorokat. Megnyerte az agg Fáy Andrást, ki itthon volt, s az idegenből már soha vissza nem térő Jósika Miklóst kereste, s amennyire tanári türelme engedte, bevonta az újabb generációk lassan s tétován jelentkező fiataljait: két lapjában valóban ott szerepelt – az olyan kivetettek, mint Kuthy, Lisznyai vagy olyan végképp elvadultak kivételével, mint Vajda János – a kortárs irodalom minden valamirevaló neve. De ahhoz, hogy az egykori nagy álmainál sokkal szerényebbre szabott programját megvalósítsa, ez az inkább csak ígéretekkel, esetleg hevenyészett s a tervbe alig beilleszthető munkákkal együttműködő sokaság is igen kevés és fölkészületlen volt.

1860. február 7-i jégtörő levelében még némi kétségeskedéssel írta Csengerynek: „Lehet, hogy nevem (. . .) az első évben összehozna annyi előfizetőt, amennyi szükséges volna a lapnak (. . .) de hát azután?”; a július 9-én kelt kétségbeesett sikoly végén, a Kisfaludy Társaság igazgatását is szám-bavéve, mégis így fohászcodott: „a fönt érintett bázis mellett, alább rendelt hely sem volna ellenemre. Kivált ha másik céllal összekapcsolhatnám, s a Társaság égisze védné kezdeményemet”. Csengery – aki érett férfikorában az a biztató, erősítő, helyszerző és célmeghatározó férfibarát lett

számára, aki Petőfi volt a pályára lépő, harmincévesen kezdő írónak – valóban az újra eszmélő, szervezkedő hazai szellemi-politikai élet örvényének forgójához közelítette – hogy megúszója vagy elmerülőjeként-e, most ne érintsük.

A Kisfaludy Társaság s az Akadémia hátvédje nélkül a Három pipa utcai szerkesztőség – ahol Aranyék laktak – sokkal hamarabb eltűnt volna, ha egyáltalán létrejön. Arany azon a kis területen, amely a mai Felszabadulás tér s a belé torkolló Károlyi, Váci, Kossuth és Petőfi utca körzetében elfért, megtalálhatott személyesen is mindenkit, aki segítségére lehetett Deák politikus körétől, Kemény publicista-körén, az Akadémia tudósain át a Társaság szépíróiig. Ezekre támaszkodott is; folyóiratai a Társaságok félhivatalosai is voltak. Tagsági, igazgatói és szerkesztői munkásságát igen nehéz – és fölösleges – volna elhatárolni. A vele foglalkozók pedig, sajnos, hosszú időn át ezt tették: ezért is jellemezték a szerkesztő munkásságát egyfajta kenyérkereső igavonásnak, amelytől vagy nem jutott igazi feladatához, a versíráshoz, vagy amelyet költői ereje elapadása következtében végzett pótcselekvésként. Némi, szórványos előzmények után, magam is határozottan utaltam e fölfogás téves voltára, alaposan Németh G. Béla foglalkozott a kérdéssel a valóságnak megfelelő szemlélettel s a területet igen gondos filológiai aprómunkával is földerítve, főként a kritikai kiadás XI. és XII. kötetében.

Most már világosan kirajzolódik: a hivatali munkát a család megélhetését biztosító „bázis”-nak tekintette, a szerkesztést szívügyének, hivatásának, s eredményét, amelyről tudta, hogy a kor elérhető legjobb szintjén mozgott: egyfajta alkotásnak, amelyre érdemes óriási munkát, esetleg ráfizetést is kockáztatnia. Ha alaposabban megnézzük a Szépirodalmi Figyelő meg a Koszorú évfolyamait, látjuk, hogy azokat nemcsak azért töltötte meg saját írásaival, mert hiányoztak a munkatársak, hanem hogy végre megírhatta legalább megírható részét annak, amire évtizedeken át készült s ami kimondásra várva megérett benne. Egy sereg olyan terhet

vett így magára, ami nélkül bizonyosan nagyobb közönség-sikere lett volna, s amit nyugodtan el is hagyhatott, vagy – ahogy azt később már egyre gyakrabban meg is tette – másokra bízhatott volna. De meg volt győződve róla, hogy csak így tudja kellőképpen kifejezni azt a „némi principiumot”, amellyel „irányát” megértethette, elfogadtathatta, értékelthette, s a nemzeti műveltségben betöltendő szerepét érvényesíthette.

*

Mínt hogy ennek az egész roppant munkának célját, irányát, szerkezetét, leveleiben, idevágó korábbi verseiben, tanulmánytöredékeiben meg-megpendített vázlatát ebben fejtette ki, e vállalkozás legfontosabb szövegeként kell értékelnünk a Szépirodalmi Figyelőhöz írt *Előrajzot*. Így kezdődik:

„Midőn ez új folyóirat a magyar szépirodalom többi képviselői között megjelen: oly tért szándékozik elfoglalni, mely nálunk ez idő szerént betöltve nincs.

Tekintve az élénk mozgalmat, mely költészetünk mindkét — folyó és kötött — alakú terményei körül mutatkozik: nem lehet nem örvendeznünk e jelenségen. A lapirodalom terjedése kedvező mértékét nyújtja egyfelől az olvasó közönség gyarapodásának, bizonyítván, hogy mindegyre növekszik azok száma, kik a szellemi táplálkozás szükségét érzik; másfelől új meg új írói nevek feltűnése arról tanúskodik, hogy szépre, jóra törekvő ifjaink — talán egyéb munkakör hiányában is — növekvő buzgalommal sereglenek a hazai költészet zászlói alá. De a figyelmes szemlélő azt is veheti észre, sőt nem ritkán a közönségből is hallatszik panasz, hogy e szétáradó terjeszkedés nem áll a mélységgel kellő arányban. Rendült vízszinthez látszik hasonlítani, amelynek gyűrűi minél nagyobb kört fognak be, annál sekélyebb hullámot vetnek.”

Első olvasásra úgy látszik, mintha Arany egy, az ügyiratok személytelen többes számában, szigorú puritanizmussal fogalmazott hivatalos aktát terjesztett volna elő. A piac megélénkült, olvashatjuk, élénk mozgalom érezhető költészetünk „terményei körül” s miután sem a szakma, sem a közönség nem kap elégséges tájékoztatást, a folyóirat „elszánta magát”

a megjelenő művek ismertetésére: először nyomban a megjelenés után mindről hírt ad, aztán visszatér a fontosabbak tüzetesebb bírálatára. Könyvszemle készül tehát? A figyelmesebb olvasó megsejti, hogy többről van szó! A közönség nemcsak tájékozatlan, de fölkészületlen is, a „termelés” árja nő, de amint szétterült, kiütközik gyengesége, sekélyessége. Szükséges tehát „az érdemnek koszorú, a tehetségnek buzdítás, a kontárságnak visszariasztás.” Ez pedig az irodalom olyan belügye, amelynek rendbetételét a vásárlók joggal a szakemberektől várják el. A rendbetételt csak olyan írók, bírálók végezhetik el, akik már bebizonyították, hogy értenek a mesterséghez: a szerkesztő tehát „hazánk tehetségeseb íróit egy díszes koszorúba” kívánja gyűjteni, óhajtja, hogy lapja „irányadóvá s mintegy irodalmi központtá nője ki magát”.

Ez, nyersebben fogalmazva, Arany óhajának bejelentése arra, hogy az írók megújult köztársaságának vezetője legyen, egyfajta új „triász” egyszemélyben, nem önös, anyagi, hatalmi célokból, hanem „az irodalom szellemi javáért”.

Érthető, hogy amikor Csengery 1860 február elején Heckenast ajánlatával együtt küldi szíves köszönetét a folyóirat-szerkesztés elvállalásáért, Arany fő aggodalma az, hogy a kiadó beleszólási jogot kér. „Olyan lap, melyben novellát írknak, verset dudálnak, mindent dicsérnek, nagyot ígérnek, képeskednek, legyeskednek, magyarizálnak, bált kritizálnak stb., olyan lap úgyis elég van – talán sok is” – írja, szűkölést tréfásan megrímezett prózába fojtva. Az *Előrajz* hangsúlyozottan el is határolja magát a divatlapoktól: „mi lapunk tartalmára akarjuk irányítani a figyelmet!” Láttuk, nem is talált vállalkozásához elég valóban hasznos munkatársat sem a Kisfaludy Társaságban („furcsa kompánia ez a K. T.; öt-hat új emberen kívül a többi nem dolgozik, nem olvas”), sem szerkesztőként.

Verset, szépprózát még csak-csak összeválogatott; a célját főképpen szolgáló területeken vagy olyan másutt is elfoglalt barátokra talált, mint Lévay József, Szilágyi Sándor volt,

vagy sérülékeny emberekre, mint Tompa, Szemere Miklós, akiket különös, erélyes gyengédséggel kellett baráti levelekben békítgetnie. A bőbeszédű Brassai polihisztor, de „nem igen tud nem lenni goromba”, a „fiatal” Gyulai kiváló stíliszta, de makacs és oly heves vitatkozó, hogy a nagyon kényes vagy vitás kérdéseket nyitva hagyni kívánó szerkesztőt elvtelenséggel vádolja meg (igaz, hogy akadt olyan író is, aki párbajra akarta kihívni). Jó, hogy voltak olyan megbízható s nyugodt munkatársak is, mint Szász Károly, aki „akármiről ír néhány óra alatt cikket”, vagy Salamon Ferenc vagy Bérczy Károly, Szabó Károly, mind jó, szóra kész szakember. Egy év tapasztalata: „a kapacitások közül a többség válasza sem méltatott”, „a szépirodalmi írók tompa hallgatással, vagy némelyik tán kárörömmel, várták: no lássuk (. . .) milyen lesz a *mintalap*?” stb. Rájött: „az esztétikában, kritikában kontárkodtunk, kedv, elegendő idő nélkül a megfontolásra, amint a napi szükség parancsolta, folytonos aggodás (. . .) közepett.” Így kellett magyarázkodnia Gyulainak:

„Hogy bíráljam én azt kíméletlen keménységgel, kitől a jövő számra cikket, verset, novellát várok? Én elvileg nem vagyok ellene a keményhangú kritikának, de lapomban kivihetetlen. Azért elvül kelle tűznöm: az igazságtól, meggyőződéstől nem távozva, oly szelíden szólni, ahogy csak lehet.” (1861. augusztus 28.)

Ezzel a nehézségektől csak annál szívósabb, találékonyabb és céltudatosabb szelídséggel sikerült lapjait négy és fél éven át fenntartania, s a lehetőséghez képest a maga képére formálnia — kivált kezdetben. Ezt úgy érte el, hogy mindkét lapjának egészét átszötte a maga szellemi jelenlétét, egyetértését vagy ellenkezését, örömét vagy kétségeit, a nemzeti művelődés ügyében adott tájékoztatásait jelző, kísérő megjegyzéseivel, glosszáival, üzeneteivel s hasonlókkal — amellet, hogy írt tanulmányt, s dolgozott át tekintélyes külföldi lapokból oly cikkeket, amelyek az ő irányának erősítésére, a külföld rokon jelenségeinek ismertetésére szolgáltak.

„Hittem, hogy lesz annyi szabad lélegzetem, miszerint csak jó kedvemben dolgozom, belső hivatás folytán, lapomba” —

írta már 1860. augusztus 20-án panaszkodva-mentegetőző levelében Gyulainak; s egy fél évvel később Tompának így folytatta:

„Tavaly örökké abban dolgoztam; (ily sűrű betűkkel mint ez a levél, van vagy száz ív kéziratom, amit mind a *Figyelő* ett meg)”.

Ha mindazt, amit két lapjában írt, egybe vesszük, kitesz még vagy háromennyit. A kritikai kiadás két vaskos kötetét töltik meg a tanulmányok, vitacikkek, bírálatok, glosszák, szerkesztői üzenetek, megjegyzések, felhívások, s annyi másféle, meghatározhatatlan műfajú, alkalmi vagy általánosabb érvényű írás; pedig csak egy részüket tette fölismerhetővé név vagy álnév-jegyeivel. Mikor már Pesten élt, bevonta ebbe a munkába – némi fizetésért – Gyulait és elég korán már fiát, Lászlót is, de mindenféle „vegyes” hírnek, a hírekkel, cikkekkel kapcsolatos megjegyzésnek ő volt a sugalmazója és korrektora: legalább szellemujjának nyomait viselik tehát.

*

Műfajilag nem mindig határolhatók el, hiszen előfordult, hogy a szerkesztő megjegyzései szinte terjedelmükben is elérték a kiegészített-helyreigazított cikket; de bizonyos, hogy mindig lényeges, a lapok szellemének egységét biztosító mozzanatokat foglaltak írásba, nemegyszer szellemes, baráttian vitázó színezettel és epigrammai tömörséggel; s mindig személyes, hitelesítő jelenléttel.

Néhány példa a megpendített közgondra:

„Kedvelt költőnk, Sárossy Gyula, hazaszabadulván, Miskolcon piheni ki a bellebbezés sanyarúságait. Költészetének a csehországi szirtek közt nőtt egy rózsáját szívesen vennők”; „Ily kiváló művészi erő megmentése valóságos nemzeti nyereségnek lenne tekinthető, s pedig ha a gyámolítás elmarad, Izsó, a kellő anyagi eszközök hiányában kénytelen lesz vésőjét a szögletbe dobni”; „Hír szerint a Nemzeti Színházban nemsokára (csakhogy ez a mi árva intézetünk-nél igen nyúlós határidő) egy történeti dráma kerülne padra: *Csák Szathmáry Károlytól*. »Fölkele Csák...« — mondja Vörösmarty. No majd meglátjuk: *fölkel-e Csák?*”

Egy üstökössel kapcsolatban ez olvasható:

„... pályakörét a bécsi urak nem tudják: jelentését tán még előbb megfejtí a gellérthegyi *csillagda*. »Ez nagy országokra kár nélkül nem fordul« — mondja Zrínyi is: szerencse, hogy honunk nem *nagy* ország: van még nagyobb is”. „Simonyi fényképiró nemcsak érdekes, hanem maradandó becsü arcképgyűjteményt szándékozik kiadni (. . .) Csak siessen, mielőtt az örökre nevezetes országgyűlés tagjait, mint a Szibilla falevéltre írott jóslatát, szétszóróná a vihar . . .” „Hír szerint a fővárosi iparossegédek *önképző társulat* felállításán dolgoznak (. . .) Mi elismeréssel tehetjük ehhez, hogy a Kisfaludy Társaság pártolói közt is aránylag jó rész ez osztályhoz tartozik”. „A nemzet cifra koldusa, a múzeum, ismét jajgat alamizsnáért (. . .)”;

Londonban Petőfi-nyakkendőket hoznak divatba:

„Szegény Petőfi soha életében nem viselt nyakkendőt, sőt a hadügy-miniszterrel is éppen e miatt gyűlt meg a baja, s imé most Londonban nyakkendőjét bámulják”, „... igen kívánatos volna ismernünk a határos népek szokásait (. . .) szívesen nyitjuk meg lapunkat (. . .) hasonló közlemények számára.”

Ilyen és hasonló megjegyzések serege bizonyítja, hogy Arany valóban figyelemmel kísérte, kommentálta és megítélte kora magyar és európai szellemi és társaséletének igen széles területét.

Hogy kedvét is lelte e széljegyzetekben, üzenetekben, ismertetésekben, bizonyítsa ismét csak néhány példa. *Nő-e vagy né?* címmel — mivel „oly helyzetben volt, hogy néhány száz címszalagnak valót másoljon a nyomda számára” — szellemes párbeszédbe foglalta véleményét az akkor sokat vitatott kérdésről; *Divattudósítást* kezdett a nyelv divatjairól; paródiát írt *A jövő stílusáról*, frappáns eszmetöredékeket — egyszerre mély és érthető, sőt játékos nyelven — a szép, az utánzás, a fordítás kérdéseiről. A sokszor már-már keserű szerkesztő néha így üzen: „*G. K. úrnak Sz. fehérvár*. Ön sok verset ír, mondja. Majd ha *kevesebbet* ír, azokból küldjön”; — „*Az epigrammák*. Él-etlenek és élet-lenek”; — „*Tündér múltja*. Nincs jövője”; — „*Ábrándok* stb. Hagyjuk őket. A nyelv oly fuvola, melyen Polonius sem tud játszani, ha nem

gyakorolta”. — „*Abony*. Cikkeit vettük, jóízűen ettük: köszönet értettük”. Hogy írás közben újgyakorlatokat is szokott végezni, bizonyítják külföldi költőkről szóló ismeretesei: ezekben nemegyszer találunk látszatra prózában fordított szövegrészeket, amelyeket későbbi figyelmes olvasók hevenyészett, sokszor briliáns versfordításokként ismertek föl: pl. a Hebbel — (*Anya és gyermeke*), a Wittgenstein — (*Hadschi Jurt*), a Frankl — (*Hősök és dalok könyve*) — ismertetésben.

A Széchenyi-ódát akkor írta, amikor lélekben már a nagy „beleszólásra” készülődött, s a várt kibontakozás reményében igyekezett áttekinteni a magyar szellemi világ helyzetét. Amikor az óda, a nemzeti megrendülés festése után, a hős érdemeinek fölidézésére fordul, a 9. strófát így kezdi:

Bizton, ezer bajunk közt, megtalálta
 azt, ami fő, s mindent befoglaló:
 »Elvész az én népem, elvész — kiálta —
 Mivelhogy tudomány nélkül való«.

A „tudomány”-on nem szakbarbárságot értett természetesen Arany sem, barátai, pártfogói sem, hanem kiművelt emberfőt, értelmes tájékoztatást, megalapozott, aránytudó ismeretet, felelős közerkölcsiséget. Ép, fogékony érdeklődést minden jó, hasznos újdonság iránt, bíráló erélyt a rossz hagyomány ellenében, tájékozottságot itthoni ügyeinkben s a világ erőinek játékában: az emberiség értékrendjében megálló nemzeti karaktert. Ennek megformálása, tudatosítása érdekében igen nagy szerepet szánt Arany is a szépirodalomnak; itt újra erőteljesen hangsúlyozni kell: ő maga mindig főleg költőnek, szépírónak tartotta magát, olyan kertésznek, aki az anyag és a szellem egységének ápolására, a legmagasabbra, mert leghatékonyabbra tartott bölceletnek: a költészetnek egy sajátos, az emberi művelődésben történő kivirágoztatására törekedett. Szépirodalmi volt az intézet, amelyet igazgatott, a Figyelő, melyet szerkesztett, az irány, amelynek kifejlesztésén teljes hittel és erővel dolgozott. Hazai célok

szolgálatát vállalta tehát, de mivel tudta, hogy a haza dolgai elválaszthatatlanok a nagyvilágétól, szükségesnek tartotta a „szépirodalmi, úgy a hazai, mint a külföldi termékek egyszerű vagy bírálatos ismertetését”.

*

Maga följegyezte, hogy napi munkája után Keménynél keres és talál „recreatiót”, a Pesti Napló szerkesztőségében.

Ott órákat töltött azzal, hogy átnézte a legfontosabb sajtót, a jeles külföldi folyóiratokat is: az Allgemeine Zeitungot, az Európát, a Stimme der Zeitet; a Revue des Deux Mondes-ot s esetleg néhány társát; főként azonban az angol Athenaeumot, és az ugyanilyen Academyt, az Edinburgh meg a Westminster Review-t. A legfontosabbakat később az Akadémián is elolvasta: sajnos az ottani könyvtár raktáraiból senki se hozatta elő azokat a régi köteteket, amelyeknek lapszélein pedig nagyon is érdemes volna követni jegyzéseit. Még a hazai dolgok változásairól is – mint figyelmes, szorgalmas olvasó – főként a lapokból értesült vidéki otthonában és Pesten is, már a szellemi élet központjában, sok mindent merített ezekből; főként mindazt, ami a külföld eseményeire vonatkozott. Az akkori „művelt világ” említett s valóban legfontosabb lapjainak tájékoztatására támaszkodott a szerkesztő is: azokból vett át, ha kellett saját, ha lehetett, egy-egy munkatársa átdolgozásában, fordításában, közleményeket.

Ki vehetné rossz néven tőle, hogy éberren figyelt rá, mit tudnak ott a mi műveltségünkről, irodalmunkról. Legtöbb vitája a németekkel, legkevesebb az angolokkal, az olaszokkal volt; a franciákkal is akadt megvitánivalója. A németek helytelen vagy politikai tekinteteket követő félretájékoztatásait gyakran szedte, főként glosszáiban, tühegyre; a kedvező jelenségek tudomásul vétele sem akadályozta nemegyszer megsemmisítő ítéleteinek kimondásában; pl. Wittgenstein *Hadschi Jurtja* esetében – amelyből pedig rejtetten-játékosan hosszú passzusok fordítását is belerejtette a bírálat prózájába

– leírja, hogy a szerzőben „a költő helyett csak a szemes turistát vagy adatbúvárt fogjuk találni: az alapszerkezet hibáit a részletekben semmi költői diszítvány, s föl-föllebbenő hangulat jóvá nem teheti”. Hebbel polgári kiseposzát, az *Anya és gyermekét* rokonszenvvel fogadja ugyan a mindent elárasztó líraözönben, de hamarosan úgy ítéli meg, hogy „ezt egy középszerű regényíró jobban csinálná, mint az epicus”, mert ha a költő azt akarja megmutatni, hogy szárnyalni is tud, „ama ködös régiókba téved, hol összefoly előttünk minden tárgy, elmosódnak a körvonalak, s a szintelen felhők kárpitja mögött szent borzadállyal sejtjük az úrnek végtelenségét”.

Igen jellemző arra a tétovaságra, amelyet Aranynál is okozhat a szív vonzódása s a bíráló-értékelő ítélőerő keménysége a *Hősök és dalok könyve* bírálata. Egyszer már fölült *Az utolsó főpap* jószándékú hamisítvány-voltának, mikor egy keleti antológiában agadai költeménynek nézte. Fejcsóválva vallja be, hogy akkor is túl modernnek találta a verset, de szépnek mégis. Aztán ízekre szed néhány kispikumot; eredmény: „mi sem mutatja, hogy az író megragadta volna tárgyának költői oldalát”. De azért mégis keres néhány kedvére inkább való darabot Frankl kötetében:

„Légy meghatva erős hittől akármiben s tudd azt költőileg kifejezni: veled érzünk mi is bizonynal, noha véleményben külön járunk.”

A *Troján királyról* szóló ballada hangulata úgymegragadja, hogy ugyancsak prózába burkolt versfordításba improvizálja. Aztán *A géniusz bilincsben* című, őt személyesen is mélyen érintő vers fordításával – „Csupán törődött visszfénye valójuk / Szent tűzhelyének az mit adni bírtak” – zárja a bírálatot s ezzel: „nekünk élvezetet nyujta, s ennyiben megérdemlé, hogy ismertessük”.

A század igazán jelentős német költőivel kicsit úgy járt, mint a franciákkal: maga a német irodalomismeret is csak később fődözte föl Keller, Meyer, Kleist, Storm igazi értékét; Goethe óriási tekintélye miatt – az egykorú német

hivatalosság előtt a két nagy weimari, de különösen Goethe példája árnyékba szorított mindenki mást – hogyan vehette volna észre Arany, akkor még egyikőjük pályaegészét sem ismerhetve, hogy a szomszéd Bécsben egy hozzá oly rokon alkatú és sorsú nagy költő él, mint Grillparzer! Ne feledjük, Csengery, e kör legfőbb szellemi sugalmazója azt írta, s mély meggyőződéssel, Aranyról: „az ő nekünk, mint a németeknek Goethe”. Persze az a Goethe, akinek a világ tágasságával és ellentmondásaival kitűnő művét a német századközép már a „művelt polgár” határai közé szorította-nyeste vissza; s akihez valójában csak annyi kötődött Arany törekvéseiből, hogy ez is a XIX. század reál-idealizmusát erősíteni hivatott klaszszikus-renaissance költészettan eszméit akarta magyar nemzeti klasszicizmussá formálni. A német elmélet hatásával inkább csak áttételesen vitatkozott, főként – az egyébként igen nagyrabecsült – Erdélyi Jánossal, akinek hegelianizmusa idegen volt Aranytól, de akinek feledésbe merült költészetét, mint a saját irányát előkészítő, figyelemreméltó teljesítményt, nagyra értékelte.

Nyilvánvaló, hogy az az ellentmondások kiegyenlítésére törekvő írócsoport, amelyből Arany munkatársai kikerültek, nem rajongott sem a francia romantikáért, különösen annak hatásvadászó szerzőiért, sem a radikálisan társadalombíráló realizmusért, különösen annak „naturalista” változatáért. Nagyobb hatással a „súlyegyenre” törekvő *Revue des Deux Mondes* volt rájuk; főként a kitűnő stilisztá, de eléggé akadémikus Gustave Planche a vele rokon szellemű Gyulaira. Aranyt ott egyszer nagyon megbántották: Saint René Tailandier „elkéselt” műnek nevezte a *Toldit*; ezért nem akart még a *Kozmopolita költészet* létrejöttékor sem „két világ csodája” lenni.

De most kezébe került egy könyv: *La moisson- Poesies par Achille Millien* címmel; ehhez az a Thalés Bernard írt előszót, akit a pesti irodalmi körökben mint „irodalmunk jóakaró ismertetőjét” tiszteltek, de akire Arany a Szépirodalmi Figyelő I. évf. 6. számában rábizonyíthatta, hogy a *Mélodies Pas-*

torales c. kiadványának 3. folytatásában Petőfi verseit írta át úgy, hogy „az eszmék találkozása meglepő, egész a plági-umig”. A *Millien*-kötethez írt előszóban azonban ilyesmik olvashatók:

„Jelen kötet a legteljesebben igazolja azon elméletet, mely a mai költészetnek a népköltészet alapjára helyezését sürgeti”. Az ifjú francia költő „a népköltészetet a bretagnei, a *magyar*, az észt dalokon tanulmányozza”. „Ha e kísérlet nem utópia, nevezetes feladat lenne megoldva, amennyiben lehetségesnek gondolnánk oly költészetet, mely egyaránt tessék a sokaságnak és a művelt szellemeknek.”

Arany a Szépirodalmi Szemle II. évf. 27. számában – legalább azonos terjedelmű hozzászólással kiegészítve – közli az előszó fordítását. Azt írja:

„Ránk magyarokra nézve nemcsak hízelgő, de öröndetes is, hogy a világhírű francia költészet (. . .) a *mi dalainkra* hivatkozik, utánunk indul s ezáltal nemcsak igazolja, hanem világjelentőségre emeli a költészetünkben létező forradalmat.”

Stratégiai fogásnak látszik, hogy az előszóban említett három népdalcsoportból Arany kiemelten szedeti a magyart s hogy a szerzőről most azt közli: „az új irány apostola, kit jeginkább a *mi Petőfink* ragyogó fénye térített meg” – de az is, hogy az elismerő Thalés Barnardnak ezt veti ellene: „a költészet regenerációja csak ott és annyiban sikerül, hol és mennyiben a népies alap egyszersmind nemzeti is”. A *célt* tekintve is túllép az előszó íróján: „Nem olyasmit kell létrehozni, ami *egyaránt tessék a sokaságnak és a művelt szellemeknek*” – ez már nálunk is a létező irodalmi forradalom fejlődésében meghaladott álláspont. „A néptől tanulni s ily módon a költészetet fölfrissíteni, nemzeti alapra helyezni: ebben áll a feladat”.

„Egyébiránt ami a szóban forgó verseket s általában *Millien* úr költészetét nézi: az távolról sem hasonlítható a Petőfiéhez” ez a mondat végképp eldönti, hogy a francia könyv csak alkalom a szerkesztőnek arra, hogy a maga legnagyobb vállalkozásának alapelveit az akkor Magyarországon világirodalminak érzett érvényességgel s végső lényegére érlett tömör-

séggel kifejtse. S hogy az akkor világraszóló tekintélyű Revue aranytartalékával is megerősítse azt a véleményét, hogy az egykor világelső francia költészet valóban a magyaréval rokon jellemű megújulásra szorul, azzal bizonyítja, hogy a Szépirodalmi Figyelő I. évf. 50. számától kezdve öt folytatásban közli legterjedelmesebb s — talán legbriliánsabb — esszéfordítását, amelynek „nyolc sűrűn írott árkus oldalát” Voinovich még látta: A. de Pontmartin ismertetését a francia költészetéről 1861-ben.

A cím alatt a szerkesztőnek ez a megjegyzése olvasható:

„Armand de Pontmartin következő, nem igen örvendetes jellemzését adja általában a mai költészetnek, különösen a franciának.”

Teljes félreértés lenne tehát föltételezni, hogy Arany saját véleményét akarta más, nála kint nyilván tekintélyesebb irodalmár szájába adni. A cikkeket nem is írta alá, a szerkesztő semlegességébe burkolódzott. Igen lényeges kérdésekben más volt a fölfogása, vagy — mint Leconte de Lisle, Baudelaire esetében, akiknek irányát Pontmartin az egykori francia közfelfogással együtt igen elítélte — nem is lehetett még határozott véleménye.

Részletesebben kellett itt ezzel a szerkesztői manőverrel foglalkozni, mert igen jellemzi Arany játszmájának nehézségeit és okosságát. Nem a francia irodalomról volt itt főként szó, hanem Arany legfontosabb hazai irodalom- és művelődéspolitikai gondjairól. Azt akarta, európai háttérrel, s így a hazai konzervatív köröknek is kellő súllyal szólva hangsúlyozni, hogy költészetünkben „forradalom” játszódott le s az hasznos volt, eredményei megőrzendők; a züllött népieskedőknek pedig azt, hogy a megújulás útja Európában sem az, amelyen ők járnak. Saját koncepcióját a világirodalomban való elhelyezkedésünkről alig is érintette ilyen sarkítottan elszemélytelenülő személyességgel. Az egykorú világirodalommal kapcsolatos többi főkérdés kifejtését, a bennük való állásfoglalást inkább munkatársaira bízta.

*

A tájékozódás-tájékoztató sokrétűségében is érvényesült persze a szerkesztő s a munkatársi gárda főiránya; egyfajta, az erős mozgásban, átalakulásban levő életet – pontosabban a polgárosodó társadalmat – bírálva is művészileg eszményítő „reál-idealizmus”.

A gárda elfogulatlanabb tagjai tudták, hogy az új korszak igazán reprezentatív műfaja az elbeszélés, a regény; hogy Arany maga nem akart velük ebben teljesen egyetérteni: ezt az a – még alaposabban körüljárandó – vágykép és erős hit okozta, hogy a sajátos magyar fejlődés, az irodalmi forradalom kiforrása s a körülmények kényszere egyformán valamilyen százados jelentőségű nemzeti költészet, különösképpen: nemzeti epika kiteljesedését kívánja és segíti. Egyébként talán ő maga is nagyobb részt vállalt volna az egykorú angol és orosz regényben oly nagyrabecsült, akkor igen modern regényírás meghonosításában.

Szerkesztői munkásságának egyik főeredményét abban jelölte meg, hogy oly elbeszélésekhez szoktatta a közönséget, „hol nem az utolsó lap feszítő érdeke, hanem a jellemzés s előadás folyama tekintetett főnek; s gyakran adott fordítmányokat a külföld irodalmainak ilyenmű termékeiből”. A nagyrabecsült külföldi regényirodalom ismertetését, pártolását, a hazai lehetőségekkel való szembesítését nagyrészt átengedte munkatársainak – bár láttuk, főként néhány fontos fordítással, részt is vett benne –; magának inkább a költészet, főként a népit gyűjtő s arra építő költészet területét tartotta meg. Idevágó könyv és tanulmányismertetései mind saját „főirányá”-nak külföldön is föltűnő rokon jelenségeit emelik ki, erős személyes érdekeltséggel, de mindvégig tudós lelkiismeretességgel, az említettekén kívül főként: a *Régi dán balladák*, *Nyugot-felföldi népmondák*. A szerkesztés folyamán, a főhangsúlyok eltolódásával azonban lassan elfogynak, átalakulnak az effajta szövetség-ismertetések.

Átalakultak bírálatai is. Érdemes figyelni rá, hogy ezekben is alig ismételte meg magát. Említettem, hogy a nagykőrösi iskolai gyakorlatban készült föl rájuk: egy részük ezért is

némileg műhelybírálat jellegű. Ha úgy érezte tisztének: egy-egy jelentéktelen költő kötetének is igen részletes elemzést szánt; legalábbis a szerzőre, de még inkább az általános költői gyakorlatra tekintve, amelyet úgy ítél meg, hogy „évek óta senki nem ellenőrzi amaz istenföldjét, melynek költészet a neve!” Ezen a téren — írta — „pár év alatt, merő *usus* által, némi költői hírnévre lehetett vergődni”. Ezt nagyon helytelenítette.

A bírálatok két szélső válfaj között helyezkednek el. Az egyiket, pl. a *Szász Gerő költeményeiről* írottat, gondosan jellemzi is:

„az ítész (megenged t. munkatársunk Brassai, *rostás*nak a kritikust csak nem nevezhetjük) amennyire tere engedi, ne irtózzék nagyon a részletezéstől: ha fő eszméi, elvonásai dugult fülekbe ütököznek is, a gyakorlati, részbeli tanulság itt-ott megragad s ez mindig valami, kivált nálunk”.

Legszívesebben a jó cigányzenész vagy a festő-mester módján járna el: megmutatná, hogyan kell az *eltanulhatót* jól *csinálni*. Ha a szerző nem is, a többi tanuló elsajátíthatna így egyet-mást a költészet *szakmai* kérdéseiből. Főként három mozzanatsopontra irányul közben figyelme:

1. A kifejezés pontosságára, ritmikai tisztaságára, a nyelv világos erőteljességére s ízlésségére, emelkedettségében is természetes voltára. 2. Az „idom”-nak, a költemény belső egységének, szoros és költőileg logikus szerkezetének épségére. 3. Az írásműben megnyilatkozó ízlésfajta, irányra, stílusra s ennek az irodalmi fejlődésben játszott-játszandó szerepére.

Mindhárom területen általában a jó tanár nevelő előzékenységével szól ilyenkor, határozottságában is nemegyszer gyengéd tapintattal, s dicséretet is osztva, ahol jó szívvel teheti.

A másik szélső formát a *Bulcsu Károly költeményeiről* írt bírálat képviseli. Ebben is van elemző, szakmai eligazítás elég, van mértékkel adagolt dicséret is:

„a versekben annyi szép egyes rész van, hogy fájlalnunk kell, miért nem tud azokból összehangzó egészet alkotni. Túlfeszültség — loha-

dás e kettő váltakozik folyvást műveiben, mint a gőzkatlánál. Ha nem akarna *igen* költői lenni, bizonytalán költőibb volna.”

Az egyébként teljesen jelentéktelen szerző kötete azonban főként arra szolgál alkalmul, hogy a szerkesztő itt is a maga irodalompolitikai elveit fogalmazza meg, mindig fegyelmezetten s körültekintően, de nemegyszer forró szenvedéllyel. A részletekben a túldíszítettség, a zavaros kifejezés, a szép banalitás, az üres pátosz és a fölületi romantika ellen szól; általánosságban a Figyelőjét ekkoriban ért támadásokat hártja el, a költészet főelveire s aktuális feladataira egyaránt figyelve, sohasem feleselő, személyes polémiával, hanem mindig irodalompolitikai hitvallásának elegáns, érett nyugodt erélyével.

E persze inkább modorukban mint alapfölgóságukban más-más darabok közt a változatok gazdag sora rendezhető el. Vannak tömör-éles elutasításai a petőfieskedő nyegleségnek („Tulípiros bokréta” s hasonlók). Lényegesebbek gondos, egy-egy nem lírai, de fontosnak tartott műfajnak szánt elemzése: ezek egy-egy figyelemreméltó mű kapcsán szólnak általános érdekű kérdésekről. Ilyen *A pörös atyafiakról* szóló: ez Vas Gereben anekdotikus-idillikusra, oktatóan vidékiesre szűkített népiességét bírálja szelíden. *A szegény gazdagok* című, amely rokon, de sokkal magasabbra hágó elemzése Jókai azóta is igen népszerű művének, azt bizonyítja, hogy a költő, minden főntartásával együtt is nemcsak munkatársként, de a hazai élet jelenségeinek mesteri ábrázolójaként s főleg a népnyelv eleven értékeit is helyesen föl-fölhasználó előadásmódja miatt becsülte Jókait. *A Trencsényi Csákról* írt bírálattal arról akart bizonyoságot tenni, hogy ért ő a dráma kérdéseire is.

Az említett két szélső forma közt középtájt helyezhetők el a csendet tapintatosan megtörni vagy a sértődéseket, háborgásokat elsimítani igyekvő, ugyancsak elemző, de azért igen gyengéden mégis bíráló darabok. Ilyen a *Költemények Szász Károlytól*, a megsértettnek vélt jó barátot és hű munkatársat egyszerre védő és bíráló, óvatoskodó s ezért kissé terjengős-magyarázkodó írás; a *Tompa Mihály költeményeiről* szóló igen baráti, inkább tájékoztató, mint bíráló ismertetés; ilye-

nek a *Fejes István* – meg *Malvina* – *Tarnóczy M. Gr. Niczky Istvánné költeményeiről* szóló eligazító, útmutató nyilatkozatok, amelyekben a szerkesztő köztiszteletben álló személyiségek művei kapcsán olyan kérdésekről szólhatott, mint a jó múltat megőrizve meghaladás, az illuziótlan hazafiság, a műpártolás és műkedvelés vagy a nőirodalom.

*

A fölismerő, javító, pártoló, a ritka értéket okosan megvédő igazgató-szerkesztő legnagyobb s maradandóbb cselekedete nyilván Madách művének, *Az ember tragédiájának* napfényresegítése.

Az ügy annyira ismert, hogy elég lesz a legfőbb, s Arany pályaképében igazán fontos mozzanatokat fölidézni. A sztrégovai magányában mind fullasztóbb némaságba szorult, ismeretlen író, barátai unszolására, meg bírálói illetékességét mindenképpen elismerve, 1861 dereka táján elküldi Arany-nak drámai költeményét. Ez először megriad Madách nem éppen az övére hasonlító gyöngybetűkkel s nem éppen hibátlanul rótt kéziratától, aztán, engedve a rábeszélésnek, mégis belemélyed, s hamarosan ott a fölfedezés jelzése egy Tompának 1861. augusztus 25-én írt keserédes levélben:

„valahára födöztem fel egy *igazi* talentumot (. . .) Faust-féle drámai kompozíció, de teljesen maga lábán jár (. . .) Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Kár, hogy verselni nem tud jól, nyelve sem ment hibáktól. De talán ezen még segíthetni”.

Szeptember 12-én pedig Madáchnak megy a levél: „*Az ember tragédiája* úgy koncepcióban, mint kompozícióban igen jeles mű”; ehhez az ajánlkozás a némileg nehézkes nyelv, „– semmi esetre sem lényeges –” átsimítására s a műnek a Kisfaludy Társaság útján eszközözlendő kiadására. Madách ujjongva kéri is az átsimítást; Arany október 27-én kelt levele már „Édes barátom!”-mal indul a „Tisztelt Hazafi” helyett s tele van okos tanáccsal: ha semmit sem módosítanak is, „a munka megjelenésére ez nem akadály; csupán *éretted* ajánlottam

változtatást”. A nekibuzdulva küldött *Csák végnapjaival* még várjanak; előnyösebb először a *Tragédiát* sikerre vinni; ennek bemutatása már be van jelentve a Társaságnál; s jó lenne, ha az ismeretlen szerző — akár álnéven — dolgozótársa is lenne a Figyelőnek. A november 5-ről kelt levél a Kisfaludy Társaságban bemutatott drámarészletek nagy sikeréről számol be; aztán a kiadás előkészületeiről s arról, hogy a költő-szerkesztő a hibákat „lehetőleg eltávolítani akarja, nehogy a nem-okos kapcáskodják bele”.

Az ilyen „kapcáskodások”-ról nem szólt, pedig híre kelt, hogy a fölfedezett nem tud helyesen írni, hogy a mű tendenciája pesszimista, ha épp nem negatív. Arany mindkét ügyben jól védekezett. A Figyelő egy glosszája figyelmeztet rá, hogy a *kézirat* rossz ortográfiája mit sem von le egy mű értékéből, s „ami a színpadon megállhatást illeti, az a kérdés, Dante *Isteni komédiája*, mint bohózat, nem buknek-e meg a budai népszínházban?” A szerzőt a Kisfaludy Társaságban rendes tagként üdvözlő beszédében pedig így ismertette Arany a *Tragédia* egészét meghatározó mesét:

„Lucifer az embert teljesen meg akarja rontani; az első embert kétségbeesésig űzve, benne megsemmisítve összes nemét; ez neki a sötét képek által már-már sikerül is, midőn a szeretet szava és Isten keze visszarántja az örvény széléről”.

Ez ugyan nem győzte meg teljesen a magyarázókat — főként a hegeliánusokat —, de az első ellenséges vihart elcsitította: a könyv megjelent. Arany a fogadtatásról is gondoskodott. 62. január 13-án Szász Károlyt kérte, hogy írjon a kinyomtatott darabról a Figyelőbe; március 6-án pedig már így hárította el Madách hálálkodását: „Én szívesen tettem — te szívesen vetted: ne szóljunk többet felőle”.

*

A közeg, amelyben a Madách-ügy lejátszódott, főként a Kisfaludy Társaság volt.

Szorosan összefüggött Arany ottani szerkesztői-kiadói tevékenységével: örült, hogy sikerült méltó magyar kötetet

szereznie a Társaság egyik sorozatába. Sokszor kénytelen volt ilyen okból is fordíttatni vagy fordítani; ami nem is vált olyan nagyon ketté, hiszen a fordításokat is mindegyre át kellett fésülnie, nemegyszer több munkával mintha maga készített volna magyarázókat. Ezen a területen végzett igazgatóként is oly munkát, amelynek eredményei túléltek a mindennapokat. Említettem: az illetményeken kívül három kiadványsorozat gondja szállt rá: a teljes magyar Shakespeare-é, Molière-é, meg a *Népköltési gyűjteményé*.

Mindkét klasszikus teljes magyar változatának ügyét szívesen szorgalmazta; igazán szívügye azonban a magyar Shakespeare volt.

Erre még Szilágyi István biztatta, Egressy és Petőfi kötötte bele a vállalkozásba; Lemouton Emília azonban akkor ügyesen és könnyelműen elébe vágott. Petőfi halála s Vörösmarty megrokkánása után kőrösi tanárkodása végén, Tomory Anasztáz támogatta a vállalkozást, amely végül is a Társaságé – tehát az igazgatóé – lett. Hogy az újra föl-föltámadó vitákat eleve kizárja, szerkesztő bizottságot szervezett; ez megszabta a fordítás irányelveit, legalább olyan modernül, mint annak idején Batsányi; csak éppen Arany nem foglalta össze egy a Batsányiéhoz hasonló terjedelmű tanulmányban idevágó fontos megjegyzéseit. De az első útmutatások egyaránt vonatkoztak a fordítók megkeresésére, az alapszöveg kijelölésére, a fordítások elbírálásának elvi és gyakorlati kérdéseire. A lényeg: a Társaság pályáztasson is, megbízást is adjon; meglévő fordítások értékeit – különösen a színpadokon már beváltakat – hasznosíttassa, a tiszteletdíjakat méltányosan szabja meg, a fordítókét s az ellenőrzőkét egyaránt.

Elviekben nem látszott célszerűnek aprólékoskodni:

„Elég volna annyit mondani, hogy az átvevők alak- és anyag vagy tartalomhű fordításra törekedjenek; jambust jambussal, lírai alakot líraival adjanak vissza, de úgy, hogy az eszmét, az erőt, a nyelv (különösen szavai) gördülékenységét apró formai bibelésnek sehol föl ne áldozzák (. . .) nem követelné a Társaság, hogy a magán és párbeszéd végé, hol Shakespeare-nél a jambus rímekbe csap át

— okvetlenül rímekben adassék; nem, hogy a fordító mindig és mindenütt sort sorral adjon vissza; nem, hogy a lantos idomú részeket épp azon idomban, ugyanannyi szótag és rímmel fordítsa.”

A fordítás bírhat annyi „benső jelességgel”, hogy ezért az alakban némi elnézésre számolhasson, hogy a szoros formai alkalmazkodás a szellemet meg ne nyomorítsa, hogy szolgálja a színpadot is, mely nagy hiányosságokat szenved jó tolmácsolásokban. Nem kell erőltetni a *szigorú metrumot* és az *irodalmi nyelvet*: „A drámai nyelv az élet nyelve, a színpadon élő embereket akarunk látni”, akik „a szenvedélyes, mozgalmas élet” nyelvén szólnak. Shakespeare ún. „durvaságait” nem szabad elhagyni; legföljebb — a lényeg csorbítatlanságával — némi szelídítést, vagy kipontozást lehet alkalmazni. A magyarosságot sem szabad túlzásba vinni; a fordítás nyelve „ne póri magyar — de utolsó ízig velős magyar” legyen; amire van rövidebb vagy hasonló rövidségű s erejű magyar velős frázis: ott az idegent kerülni kell. Arany a maga — részletekben is bemutatott — fordításaival ez elvek gyakorlati követésére adott példát, a bíráló aprómunkában pedig azzal nevelt, hogy a rábízott fordításokat ez elvek szerint simította át — nem olyan „bársonyos” kézzel, mint a *Tragédiát*; többet is, köztük Ács Zsigmondét, Szász Károlyét, rengeteg lényeges javító javaslattal kísért.

A saját, kényszerűségből, kísérletképpen vagy éppen kedvtelésből készített „hétköznapi” fordításaiban sokkal több szabadságot engedett persze meg magának: ezeknek nagy részét azonban nem szignálta, — így a Gogol- vagy a Sollohub-fordításokat — amelyeknek önálló könyvben való közzététele ellen később is tiltakozott Gyulainál. Az ismertetési szövegekbe prózaszöveggént beiktatottakat sem emelte ki. Vagy — mint Arisztophanés esetében — másra bízta a fordítások közlését; Arisztophanés-fordításai esetében hangsúlyozta, hogy a maga kedvére is, de a modern színpad mozgalmasabb világa kedvéért is változtatott a formán. Esszé-prózáat is főként szükségéből fordított, írt át vagy azért fordított, mert

„sajnálattal kelle tapasztalnunk, hogy az ismertetés ez ágára nézve nálunk kevés még az önálló írói működés; vagy a dologban jártasok igyekezete az előadás *formáján* szenved hajótörést”; pedig „méltán óhajtunk, hogy az előadás művészete tudományos érdekű tárgyakban haladást tegyen, mert csak így lehetséges, hogy a nagyobb közönség, kellemes formák örve alatt, eljusson ama sokoldalú szétpillantáshoz, melyet általános műveltség neve alá foglalnak össze”.

Van egy olyan – s lényegében teljesen helytálló – vélemény, hogy lapjait Arany, ha nem szigorúan a „szakmának” is, de mindenképpen az értelmiség leginkább művelt, vagy művelődni kívánó javarétegének szánta: ezért is nevezte a Figyelőt néha „szaklap”-nak s ezért célzott rá, hogy ha készül még valamire a Koszorú bukása után, talán ilyesmire. Fontos és szívéhez érezhetően legközelebb álló tanulmányainak nagy része ezen a publicisztika és szaktudomány közötti területen helyezkedik el. Azt a bírálatot pl., amelyet *Eredeti népmesék* címmel Merényi László 1861-ben megjelent két-kötetes gyűjteményéről írt, mind az irodalomtörténészek, mind a néprajzosok tudós írásként is komolyan számon tartják.

„Magát a dolgot” nézte mindig, előítélet nélkül, kitűnő ítélőerővel, tehát igen sokszor – önkéntelenül, de szorgos olvasóként nyilván tájékozódva is – a néprajzi és irodalomtörténeti kutatás, gyűjtés, közlés, rendszerezés legkorszerűbb elveit alkalmazta, vagy előlegezte. Eredményeit máig komolyan veszi mind az irodalom, mind a néprajzkutatás. Mindkét tekintetben azért lényeges munkássága, mert magasan az átlagnépiesség gyakorlata fölé emelkedve mutatta meg, mire használhatja a jó töveken kibontakozó nemzeti költészet a népi forrásokat.

*

Érdeemes külön is megfigyelni, mily nagy mértékben támaszkodik bírálataiban Arany történeti ismereteire.

A Bulcsu, Fejes, de akár a Tompa vagy Szász Károly költeményeiről szóló bírálatok nemcsak az elemző, javító műhelymódszer alkalmazásának példás darabjai, de a műve-

ket s a szerzőket a kor, az irodalomtörténet általánosabb összefüggéseiben fölmutató eljárásnak is. Jellemző, hogy a „jelen történetírásának” igen érdekes kezdeményeit, legalábbis ezek föltűntét figyelhetjük meg elvi, programadó cikkeiben is.

Elsőül az *Irányokban*; – ez a szerkesztőség első félévének tapasztalatait messzire vissza- és előretekintve összegezõ, tömör, fékezett szenvedélyû, a kor irodalmi eszmélkedésébõl magasan kiemelkedõ „helyzetjelentés”, amely nyilván elvi keménysége miatt nem tetszhetett sokaknak – köztük a szerkesztõ barátainak –, s jelent csak meg egymástól egyre távolabb esõ részletekben (az utolsó, a III., csak az 1879-es *Prózai dolgozatokban*), holott teljesen egy lélegzetben, egy indulat diktálta s belátás fegyelmezte formában jött létre. Másodikul az *Irodalmi hitvallásunkban*. Ezt a Koszorú irányt szabó írásának szánhatta s fõként azért közölte folytatásokban, hogy versenyre ne lássék kelni Mikó Imre vezetõ-cikkével, de nyilván azért is, hogy – újra csak személytelenségbe burkolódzva – élet vegye nagyon is keményen megfogalmazott néhány mondatának s az igen magasra, tágasra méretezett igénybejelentésnek a vezetésre. Az ilyesmit nem egy nyílt vagy rejtõzködõ bírálója így is rossz néven vette, a szerkesztõ bizonyosan ezért is hagyta, sajnos, ezt az iránymutató írást is töredékben. Írásainak ez a csoportja nélkülözhetetlen forrása a kor történetíróinak, de dokumentuma Arany egyik, a „most még népi”-bõl a „nemzeti”-be vezetõ nagy pályafordulásának is.

*

Azt is megírták már gyakran, hogy irodalomtörténeti arcképeit az alkalom, a szükség szülte.

A Koszorúhoz, barátai tanácsára, képeket is adott. Ilyesmi akkoriban elengedhetetlen melléklete volt a „divatlapok”-nak. A népszerűbb, „közönségcsõdítõbb” módon szerkesztett irodalmi lapok is tekintettel voltak nõolvasóikra: nemegyszer divattudósításokat s a módos ruházkodást bemutató

képeket, szabásmintákat is adtak a társasági élet mindenkor kelendő pletykái mellé.

De volt az effajta mellékleteknek nemesebb hagyományuk is: a jó almanachoké. Ezekben – az oly nagy érdemű Auro-rában is – számtalan illusztráció jelent meg; nem egyet rajzolt, metszett rézbe közülük Kisfaludy Károly. Ennek a „képeskedés”-nek igen figyelemreméltó ízlésfejlesztő, érték-propagáló szerep is jutott; különösen oly korszakokban, amikor a magyar érzületet a magyaros ruházkodás is erősítette, terjesztette, divatosította. Arany, ha már a képek mellett döntött, ezt a hagyományt akarta folytatni: irodalmunk értékeire úgy is fölhívni a figyelmet, hogy tetszetős (és bekere-tervezve a falra is akasztható) magyar író-arcképeket készíttetett, s hozzájuk, a lap szövegrészében olvasható, érdekes, de nem lelkesen közhelyszerű vagy anekdotikusan mindennapi ismer-tető-értékelő méltatásokat. Ezeket általában munkatársaival íratta meg (Kazinczyról pl. Imre Sándorral, Mikesről Szilágyi Sándorral, Zrínyiről Salamon Ferencsel, Koháryról Greguss Ágosttal).

Ő maga ötöt írt: Gyöngyösi Istvánról, Orczy Lőrincről, Gvadányi Józsefről, Baróti Szabó Dávidról és Ráday Gede-onról. Arról, hogy melyik nagyobb vagy kisebb értékű, fölös-leges vitatkozni: bizonyos, hogy előadásmódban, módszer-ben, bensőségben vagy hűvösségben, s terjedelmükben is különböznek egymástól.

A Gyöngyösi-portré – tekintve, hogy Arany ebben kicsit a maga legnépszerűbb, a nyelv és formakezelésben legművészibb és sokoldalúbb előfutáráról szól – a problémákban leg-gazdagabb; ebben villant föl a szerző legtöbbet alapos filológ-us-fölkészültségéből is.

Orczy azon az oly jellegzetesen hazai határterületen tűnik szemébe, amelyen az elmagyartalanítás, -odás először jelenik meg az Arany koráig ható súlyossággal. „A kis kopasz em-bernek, kurta dolmánykában”, a költő Orczynak (az Orczy-kertet ajándékozó József apjának) szelleme az Orczy-kertben lengi körül; de főként azért tiszteli a korai költőarisztokratát,

mert arra tett méltó erőfeszítést, „hogy felébredzhetné nemzetünket az írásra”, s mert költészete, ha nem világrengető is, „lényegében annyira magyar, hogy egyik idegen utánzásának sem mondhatni”, mert bár eszményíteni csak s nem jobbítani kívánja a vidéki életet, „conservatív, de ez egyszersmind forrása satirai erejének, mellyel a míveltség erkölcsrontó hatása ellen föllép”.

Az a „föntet” a „lenttel” újra valamilyen ép egységben összefogni kívánó szerep jut tehát némileg neki is, ami Ráday Gedeonnak (akinek névrokon utódjához egyébként baráti szálak fűzték a költőt, különben aligha vonhatta volna ez bele az *Erzsébet*-opera körüli vállalkozásba).

„A magyar főnemesség a XVI. század óta díszes helyet foglal el költői irodalmunkban (. . .) Theresia és József korszaka észrevehető fordulást idéz elő. A főúri nevek (. . .) mind gyérebbé válnak, végre el is némulnak (. . .) a szépirodalom zászlóját a köznemesség, a papi rend, a plebeius tömeg veszi át s maga a költészet jelleme is e szerint változik.”

Ne valami osztálytudatos praemarxizmus megnyilatkozását keressük e mondatokban – bár a társadalmi rétegződés szerepét Aranyig senki komolyan nem mérlegelte irodalmunk történetében! – ,hanem annak a herderiánus vágyképnek föl-tetszését, amelyben „a törzstől soha el nem szakadva növfő költészet mindjárt eleinte a néptől fejlődik”. S az egész arckép legmélyebb indítóokát abban a törekvésben kell látnunk, hogy visszanyerjük a nemzeti költészet és nyelv ügyének az elidegenedett, vagy idegenszerű magyar nyelven beszélő arisztokráciát.

Aki valamelyes érzékkal olvassa ezeket az írói arcképeket, rájön, hogy legnagyobb érdeklődéssel, gyengédséggel és figyelemmel a Baróti Szabóról meg a Gvadányiról szólókat írta. A derék exjezsuitában, Vergilius fordítójában s a deákos iskola úttörőjében nem a nagyon közepes költőt, hanem a bátor kísérletezőt tartotta nagyra: azt a versszerzőt, akit nem kötöttek sem a hagyományos négysarkú, hangsúlyos költeményekben, sem az idegen minták nyomán kialakult „amadés,

faludias” dalszerzésben lábra kapott és elhasználódott versnyelv-sablonok. Csak ép magyar nyelvérzékére meg a latino-kon iskolázott ritmusösztönére hallgatva, „mondhatni reformátori buzgalommal”, szállt szembe a századok óta megszokottal. „Nem javallom, de bámulom merészségét” – ,szakad föl önkéntelen a fegyelemre szoktatott költőből a visszafojtott vágy. „Maga Baróti sem merte úgy folytatni végig, mint kezdte” – sóhajt, s aztán meg: „inkább szeretem Dávidot nyers újításaival, nyelve merész hibái és szépségei közepett, (. . .) mint józan correctiói után”. A „nyirettyüt rántó” Szabó egyébként igen termékenyen befolyásolta, ihlette is Aranyt a maga akkortájt lejátszódó költői nyelvújításában.

Aminthogy az ifjúkora óta szeretett (és Petőfivel együtt tisztelt) Gvadányit is azért becsülte nagyra, mert neki egykor sikerült az, amire akkoriban ő maga is minden erejével törekedett: „a képzelet világából oly alakot idézni elő, mely a nép minden osztályában ismerőssé válva, mintegy az élők, a járókelők közé vegyül, idő folytán a nemzeti monda hagyományos alakjaihoz csatlakozik, s az együgyűbbek előtt mint valóságos élő személynek marad fenn emlékezete”. Mert hiszen egyébként igen gyenge költőnek ítélte:

„Ama terpedtség, mely a múlt század vége felé prózán, versen uralodik (. . .) magyarságát inkább negatív mint pozitív érdemnek tűnneti fel”.

Ezekre az írói arcképekre is érvényes – ismétlem –, ami Arany műveire általában: mindegyik más indíttatású, csiszolatú: az irodalomtörténeti vizsgálódásnak egy-egy új lehetőségét villantja föl. Egyformán jellemzi őket az alapos fölkészülés, az Arany egykorú közt ritka gazdagságú tárgyismeret, biztos ítélőerő. Ezt „irodalomtörténetírásunk atyja”, Toldy is nyilván tudta, s e tudásának nemcsak azzal adta tanújelét, hogy Arany egy-egy fontos tanulmányát elkérte s közölte folyóiratában, de azzal is, hogy a magáé helyett Aranyét illesztette új Gyöngyösi-kiadása élére.

Örök kár, hogy Arany kezdeményei itt is abbamaradtak, s hogy irodalmunk történetéről kialakított – s Toldy német mintákat követő szerkesztésmódját meghaladó – koncepcióját nem fejtette ki. Akadémikus is – ahogy mondta – kedve ellenére lett, a néprajz, az irodalom s a történet kutatója is csak alkalmyszerűen, töredékesen. De nem győzte ezeket a területeket is tüzetes stúdium tárgyává tenni. „A magyar költészet, azóta, hogy írott emlékei vannak, le a múlt század közepéig egy szakadatlan folyamot képez” – kezdte Szabó Dávidról szóló tanulmányát. E „szakadatlan folyam” leírásával azonban adós maradt; majd csak leghívebb tanítványa, Horváth János fogja e munkát csaknem egy század múltán elvégezni.

*

De Aranyt nem is ez a tudósi gond égette: azzal a megalapozó küzdelemmel volt főként elfoglalva, amelyet szokás manapság – s nem indokolatlanul – „kétfrontos”-nak nevezni.

Már az ötvenes évek elején szeretett volna dorongot fogni azok ellen, akik a Petőfi nevéhez fűződő, de tőle magától is vállalt „létező irodalmi forradalom” hagyatékát és céljait szórták sárba. Ezek a „nyeglék” Petőfinek a népek szabadságát a világszabadság eszményének magasába emelő forradalmár voltát „dalidós”, züllött betyárkodásba és nagyidai álmodozásba futó szólam-negyvennyolcas zugpolitizálással, természetes személyességét és tág költői realizmusát műveltségellenes, „ildomtalan” közvetlenséggé, cigányos „naturalizmus” züllesztették. A másik fronton a kelmei népieskedéssel együtt az igazi népi irányt is lekicsinylők ellen fordult, akik az almanach-líra, „Bajzáék” hagyományait igyekeztek fölújítani, azt a selyp műveltségfitogtatást, amelyet nem tettek igazán európaivá az ottani divatok Pestre vetődött törmelékei, azt a „polgárosodást”, amelyről már az ötvenes évek közepe táján úgy érezte Arany, hogy „csapásul fordul reánk”, azt a „kozmpolitizmust”, amely ellen oly igaztalanul játszott ki

egy akkor már megmerevülő akadémizmus az *Őszikék* nagyon is modern költőjét.

A szerkesztősködés Arany legnagyobb kísérlete volt arra, hogy kitörjön a nagykörösi, rég kinőtt-megunt munkakörből a testi-lelki egészségét veszélyeztető körülmények közül. Németh G. Béla a költő egyéniségének egyik meghatározó összetevőjére mutatott rá, amikor „mandátumos”, tehát hivatást, megbízatást vállaló embernek nevezte. Szerkesztőként is ilyen megbízásnak akart eleget tenni: régen megfogant, sokáig rejtőzködve, de szívósan ápolt hivatástudatának. Ez a kísérlet azért is látszott ígéretesnek, mert a nemzet akkor vezetéshez jutó legjobbjai nyújtották feléje azt a méltó szerepet, amelynek betöltésére kétkedő értelemmel, de tévedhetetlennek érzett ösztönrel készült: hogy a maga területén, a szépirodalomén, beleszóljon a letörten bénult vagy rossz irányokba térült közéleti mozgalmakba. A vállalkozásba – láttuk – boldogan, fölszabadultan fogott. Kivételes munkabírással, céltudattal, áldozatkészséggel, minőségérzékkel és tapintattal áldozta rá éveken át java alkotóerejét.

Egy fél év tapasztalata megmutatta vállalkozásának szinte reménytelen nehézségét. Rá kellett jönnie – mint egy századdal később nagy rokon-utódjának, Kodálnak –, hogy annak a jó ügynek, amelynek mandátumát magára vette, a közönnél nagyobb ellensége a konokul vagy ügyesen őrzött rossz minőség áradása a közönségben, a jobb értékrendnek még kezdeményezését is gátló ügyes, buzgó vagy még inkább üzleties törtetők dudva-tenyészete, amely fojtogatja és a középszernél is üresebb cigányos rögtönzéseinek csábításával megronthatja még a kevés választottat is.

Arany akkor is némileg becsapta magát és magyarázóit, amikor hangváltozását így jellemezte 1861-ben: „Mint hangjavesztett operadalár, / Lettem éneklőből énektanár.” Mert, ha az összes körülményeket figyelembe vesszük, világos lesz, hogy alkalmas munkatársi és társadalmi bázist akart nevelni magasra szabott eszményeinek, irodalompolitikai céljainak. Az a „kétfrontos” harc, amelyről, segédföltevésként, szóltam,

voltaképpen egyfrontos volt: a jó minőségért a változatos jelmezekbe bújt „frivolság”, a „hétköznapi, úton-útfélen kapható gondolat vagy petyhüdt, elkopott, mondvacsinált érzelem” s a forma ellen, „mely külső és belső plasztikára és erélyességre nagyon hasonlít a konyhában használt arra a vizes rongydarabra, amely oda lapul, ahova vágják”.

Ha valaki figyelmesen olvassa el a Szépirodalmi Figyelőhöz írt *Előrajzot*, abban némi hivatalnoki körülményességgel megfogalmazva, de világosan kifejezve találja Arany irodalompolitikai nevelőszándékának céltudatát. Aki pedig a pálya összefüggésében nézi ezt a nyilatkozatot, úgy érzi: a tragédia hőse gyanútlan jószándékkal ki is mondja végzetes hybrisének útjelölő szavait. A dráma első szakaszát az a fékezetten kemény, panaszosan támadó, elfojtódva megtört sikoltás zárja le, amelynek befejezetlen szakaszait *Irányok* címmel foglalta egybe, már az elzúgott vihar után, a költő fia. Ez – ismétlem – Arany igen tömören és élesen fogalmazott, de félbeszakadt helyzetjelentése a tragikus birkózás első menetéről. Azoknak felháborodott tiltakozása miatt állt el tudniillik a két első részlet közzététele után a folytatástól, akikre leginkább számított.

Miután fájdalmas belátással elcsitította a vihart, amelyben majdnem elvesztette legjobb barátját, Tompát is, új útra lépett. Ha csalódnia kellett a szakmában, a közönséghez fordult: „közönségcsődítőbb” jelmezben hálásan megköszönte, hogy oly magasra emelkedett az előfizetők száma: mintha meg akarná próbálni, hogy most ne lemondással válaszoljon a bukásra, mint a forradalmi képviselőválasztás idején, hanem úgy mint Petőfi, aki választási bukásakor az igazságára, érdekére ébresztendő néphez föllebezett a megtevéstett helyett.

De a Koszorút szerényen beharangozó *Irodalmi hitvallásunkban* megint olyan helyzetképet adott s olyan feladatokat jelölt ki, amelyek egyre jobban elszigetelték a sértett szakma körében, ahol „az írók egyforma közönnyel csatlakoznak mindenhová”, holott ő a legjobbak elvi hitvallásban egyesülő

csoportját szerette volna maga körül látni. Miután nem kiszolgálta, de nevelni akarta a közönséget, hamarosan ez is cserbenhagyta, főként az újra megélelénkülő politikai viták ígézetében.

A nagy drámának ez persze csak egyik útja volt; s ez a mellékdrama ekkor sem megrendítő csattanóval, hanem lát-szatra csupán csöndes magán-kudarccal fejeződött be. Később, már a nagy tragédia örökösei közé szorulva, a költő maga is csak bosszús legyintéssel emlékezett rá vissza:

„Kritikai lapszerkesztésem alatt alkalmam volt meggyőződni, hogy praeceptorságom nem kell senkinek – jó, hát nem kell!”

Igazságtalanság volna azonban e nagy vállalkozást csak a bukásnak érzett személyes élmény alapján megítélni.

A folyóiratoknak – azon túl, hogy a kor legjobb költői minőségének szolgáló erőfeszítés dokumentumai lettek – volt azért eleven hasznuk elég. A szerkesztő maga is tudta, hogy az elmocsarasodó közszellem sekélyiből olyan szigeteket emelt föl, amelyhez a jobbak igazodhattak, hogy a közízlés növekvő zavarában olyan elvekre, mintákra s jó eredményekre hívta föl a figyelmet, amelyeket ezután már az írói gyakorlat és bírálat nem kerülhetett meg.

Legfontosabb eredményeit a Koszorú utolsó számában *A kegyes olvasóhoz* intézett öntudatos és pontos üzenetben így vette számba: 1. Az írói tehetségeket sikerült egy koszorúba gyűjtenie. 2. Kellő hangsúlyt vetett „az esztétikai, irodalomtörténeti, társadalmi s az általános műveltség körében forgó dolgozatokra”, arra törekedvén, hogy az előadás oly művészetét táplálja föl, amely a nagyobb közönséghez is képes eljuttatni azt az ismeretet, „melyet általános műveltség neve alá foglalnak össze”. 3. Szépirodalomból is igyekezett a legjobbat adni: fontos eredményeket ért el a beszélyirodalom területén, olyan realista szellemű műveket szorgalmazván s pártolván, amelyekben „a jellemzés s az előadás folyama tekintetett főnek”. 4. Komolyan hozzájárult a magyar s a szomszéd népek népköltészetének ismertetéséhez. 5. „Nem

utolsó szolgálatnak tekinti, amit *nyelvünk* ügyében folyvást teszen vala.” „A *Koszorúban* ritkán jelent meg kézirat háromszori szerkesztői olvasás nélkül.”

Elvi szilárdságú álláspontokat jelölt meg tehát és képviselt az elvtelen tumultusban. Szigorúságukban is nyílt, magasságukban is elérhető elveit később nem volt nehéz akadémiukban, iskolásan merev értékrenddé egyszerűsíteni. Ez meg is történt, úgy, hogy hivatkozási alappá főként az ő műveit tették meg. Ő, természete s helyzete bilincseiben, akkor csak úgy tiltakozhatott, hogy utolsó virágkorában a maga biztos ösztönét követve, titkolt remekműveivel kibújt a kalodából.

Szerkesztőként, láttuk, főként a maga tágas, minden kortársánál előítélet-mentesebb eszményeihez igazodott. Ezért is érezhette szerkesztősége megszűntét bukásnak. De akkorra már végleg lezárta e korszakot, amelyben annyi mindene – ahogy életéről is mondta – „töredék lett”, vagy életében még csak napfényre sem jutott. A nem folytatott költői művek, a „kerített nagy fenék” tanulmányok, az *Irányok*, az *Irodalmi hitvallásunk*, s voltaképpen az egész lapszerkesztés.

A „kétfrontos” harc úttörő és példás kezdeményei is töredékben maradtak. De, ha összefüggéseikben, céljaikban és szolgálatukban nézzük őket, mégis részei Arany legnagyobb vállalkozásának: a vágyait, munkakedvét, képzeletét és alkotóerejét mindig megújító szándékának, hogy létrehozza azt az igazi nemzeti irodalmat, amelyben méltán s megérdemelten fogadhatja el a reá ruházott rangot, „a nemzet költőjé”-ét.

Tompának 1862. június 20-án írt fontos levelében van egy torokszorító passzus:

„Mindazáltal — e függő lét dacára, melynek ha holnapja igen, de már egy hónapja sincs biztosítva, korántsem aggódok itt oly sokat, mint Kőrösön aggódtam. Pedig nyavalyámból nem épültem — csak megszoktam. Sőt annyira vagyok, hogy *vers* írásba fogtam — nem a lap számára, hanem *nagy* munkába. Tavasz óta már több van 400 versszakasznál, körülbelül mint az egyik *Toldi*. S bár lassan haladok benne, de azért megy »nulla dies sine linea« sine 4—5 strófa. Már a nagyján átestem, idestova be lesz fejezve ez az *egy fogás* (mert *triló-*

gia: három önálló, de *összetartozó* egész . . .) *Nem Toldi*, annyit megsúgok, azzal nincs most kedvem *gyesznaukodni*, kijöttem a paraszt beszéd sorjából. Ha a *Figyelő* addig élne, míg ama munkával készen lések, akkor nem bánnám, ha meghalna is. *Nem élt volna hiába!*”

A *Csaba királyfiról*, életműve álmódott megkoronázásáról van itt szó. De ahhoz, hogy méltó helyén láthassuk az ugyancsak töredékben maradt trilógia elképzelését és megvalósult „első fogását”, meg kell kísérelnünk áttekinteni a „nemzeti költészet” ama koncepciójának kialakulását, amely Arany férfikorának legnagyobbra szabott vállalkozásaiban kezdett az 1850–60-as években testet öltetni, amelynek szolgálatában szerkesztette lapjait, könyvsorozatait. Azért „jött ki a paraszt beszéd sorjából”, mert az a nyelv, stílus, alkotásmód, amit ő valaha maga is talán „paraszt beszéd”-nek tartott, aligha lett volna elégséges egy, a nemzet egészének szánt költészet hordozójául. Nyilvánvaló, hogy ez nem népies, ha tetszik „parasztos” múltjának megtagadását jelentette, hanem továbblépést. Aminthogy azt a megjegyzést, hogy a *Figyelő* nem élt volna hiába, ha addig élne, amíg a nagy mű elkészül, sem vonatkoztathatjuk főként – ahogy szokás – az „elélhetés” gondjaira; hiszen abból a lapból inkább megélhetési nehézsége, munkálkodási túlterheltsége származott. Nyilvánvaló, hogy másra gondolt, hiszen tisztában volt vele, hogy szerkesztői törekedése, ha valami szíve s kedve szerint valót szolgált: annak a talapatnak kimunkálását, amelyen a nagy mű majd méltó helyet találhasson a nemzeti művelődésben.

PÁL ENDRE

ARANY JÁNOS BETEGSÉGEI

Mint tüdőbeteg-gondozó főorvos kerültem Nagykőrösre. Természetesen megismerkedtem az itteni Arany-kultusszal és a nagykőrösi Arany-emlékekkel. Eleinte bennem is úgy élt a költő képe, mint ahogy az iskolában tanultuk s amint a korabeli képekről nézett ránk: egyszerű, csendes, puritán, falusi literátus ember. Ez a kép először csak keveset változott. Egy régi újságcikkből azután kiderült, hogy a volt görögkeleti kis kápolnában, miután csupasz falait tréfás-pikáns szénrajzokkal kipingálták, tanártársaival hajnalig dáridóztak, valóságos „kanmurit” rendeztek. Arany leveleiből megtudtam, hogy ez után a multság után hónapokig betegeskedett. A kápolnát 1977-ben lebontották, így a híres tanári kar mulatozásának emléke eltűnt. Megjelent viszont Arany János, a beteg ember! Méghozzá olyan sok gyötrellemmel, hogy önkéntelenül adódott a kérdés: milyen betegségek kínozhatták?

Mint orvos kezdtem tehát foglalkozni Arany Jánossal. Kutatásaimat még nem zártam le, de az irodalomtörténet szakembereinek tanácsára, s mivel magam is fontosnak tartom őket, eredményeimet vázlatosan ismertetem.

Az Orvosi Hetilapban a közelmúltban (1978. 44. sz. 2701.) megjelent orvostörténeti cikk szerint Arany epehólyag körüli tályogja a hasfalon keresztül elöl kitört és az így keletkezett sipoly haláláig megmaradt, váladékozott. Orvosi szakmai szempontból az ilyen betegségi folyamat világirodalmi ritkaság. Fiatal orvoskorom súlyos emléke egy hasonló tályogműtét, melynek dögbűzű váladéka szörnyű volt. Saját magamat is epekőbetegség gyötört, volt tehát személyes tapasztalatom is.

Aranyt fiatal kora óta „mellbetegség” kínozta, ami – következményes elváltozásokkal –, halálát is okozta. Mint tüdőgondozós orvos 35 évig foglalkoztam ezekkel a „mellbetegségekkel”.

A legkorszerűbb és legeredményesebb orvosi ténykedés a gondozásszerű betegellátás. Ilyen irányú tevékenységemben szükséges volt, hogy ne csak a betegségi tünetekre, hanem az egész emberre és környezetére is figyeljek. Ez az orvosi szemlélet feltétlen szükséges Arany János betegségeinek megismeréséhez, miután 100–150 évvel visszamenőleg kellett vizsgálódni.

Arany Jánossal, mint egész életében szenvedő, gyötrődő beteges emberrel nem foglalkoztak, csak néhány résztanulmány jelent meg egyes tüneteiről. Jellemző, hogy az egyik ilyen dolgozatot saját költségén adta ki a szerző. (Dr. Molnár Béla: *Arany János Karlsbadban*. Gyoma, 1933.) Ennek speciális oka is volt, azaz betegség szégyellés és -titkolás a családban, amiért a kérdés sokáig kínosnak is látszott, de voltak történeti okai is: a kiegyezés kori és milleniumi közhangulat, amely nem tűrte a bálvány ember voltának vizsgálatát, végül az 1945. évi budai ostrom, amikor az egész Arany-hagyaték, s vele minden idevágó dokumentum elpusztult.

Ezért igyekeztem Arany egyéniségének, munkásságának eddig alig vizsgált, nem értett vagy félreértett, félremagyarázott ellentmondásait elsősorban azzal érthetőbbé, világosabbá tenni, hogy megismertetem az olvasóval Arany János betegségekkel gyötrelmes arculatát. Csak példának említem, hogy Voinovich Arany-életrajzában 1867-ig alig ír pár szót a költő betegségéről és sem ő, sem fia, László sohasem írtak pl. sipolyáról, holott maga Arany leveleiben mindig panaszkodik, kesereg, de legalábbis ír valamelyik betegségéről, sőt, állandó levéltéma családtagjainak egészségi állapota is. (Természetesen csak a rokonokhoz és barátaihoz írt levelekről van szó.) Hogy Aranynak betegségére való panaszkodása rokonnak, jóbarátnak írt leveleiben milyen számottevő, jellemző erre az, hogy mind Tompának, mind Ercsey sógorá-

nak írt leveleiből kiderül: sorozatban összetépte már megírt leveleit, mert úgy gondolta, túl sokat panaszkodik bennük egészségi állapotára. Miért mégis ez a nagy hallgatás Arany esetében? Szerintünk ennek három oka van: általános, családi és történelmi okok motiválják.

Arany egyszerű falusi környezetben született és élt. Hiába volt élete utolsó évtizedeiben az Akadémia titkára, majd főtitkára, hiába lakott az Akadémia palotájában, oda is magával vitte az egyszerű vidéki élet jellegzetességeit. De még ha egész életében pesti ember lett volna, akkor is vonatkoztak volna rá a múlt századi életelvek, szokások: egyebek közt a betegség szégyellése, titkolása. Ez a betegségtitkolás bizonyos mértékben függött a beteg nemétől, korától, környezetétől, társadalmi helyzetétől stb., de tényként el kell fogadnunk. Különösen szégyellni, titkolni való volt a tuberkulózis vagy tüdőgümőkór. Ki sem merték ejteni a betegség nevét, ezért nevezték mellbajnak, hektikának és csak suttogva tüdővésznek. Mint látni fogjuk, Arany elhalt 8 testvére közül legalább 3-4 tuberkulózisban halt meg, felesége szintén, és lányának, Juliskának is valószínűleg ilyen betegsége volt.

Sem Arany László, a fiú, sem Voinovich, aki elvette feleségül Arany László özvegyét, nem engedték a nagy „szentember” nemzeti nimbuszát a legkisebb mértékben sem „megcsorbítani”. Ennek a felfogásnak túlzó értelmezése nemcsak mai szemmel nézve érthetetlen, amikor a világ legnagyobb államférfiainak legkisebb betegségéről is még ugyanaznap tájékoztatják az egész földkerekséget, hanem nehezményezték ezt már a korabeli kutatók is. A fentieket ékesen bizonyítja pl. hogy Arany János betegségének súlyosságát fia még a halála előtti napokban is újságban cáfolta. Abban a korban azonban ez volt a várható magatartás.

Ezek a családi vonatkozások már összefolynak a harmadik csoporttal, a történelmi okokkal. A hatvanhetes és a milleniumi közhangulatot említettük. A legfontosabb az, hogy 1945. január 22-én a budai ostrom elpusztította az Arany család hagyatékát. Ez annál nagyobb tragédia, mivel a hagyaték

addig nemcsak, hogy nem volt tudományosan feldolgozva, de még betekintést sem engedtek abba senkinek. Így Arany János életrajza – amelyet Voinovich három kötetben megírt ugyan –, már sohasem lehet olyan teljes, mint amilyen lehetett volna 1945 januárja előtt.

Részben a fentiek miatt is található az Arany-tanulmányokban olyan pontatlanságok, amelyek csak látszatra jelentéktelen dolgok, valójában nagyon is fontosak. Pl. az, hogy Arany János egyik lábára sántított, vagy hogy ügyetlen volt. De sem a baj pontos mibenlétét nem tudjuk, sőt, még azt sem, melyik lába volt rendellenes, beteg. Betegsége miatt 1870 körül nyaranként Karlsbadban kúrálta magát, de hogy hányszor? 7-8 vagy 9 alkalommal, nem lehet megállapítani, mert szinte minden tanulmányíró mást mond. Ugyancsak különböző dátumokkal jelzik életveszélyes betegsége fordulópontját, a tályog megnyitását: nem tudják, 1868-ban, vagy 1870-ben történt-e? Négyesy szerint 8-9 versében utal a költő Petőfire. Nem kell tudósnak lenni, csak egyszerű olvasónak és máris kiderül, hogy ott áll előttünk lelkének másik fele, a csodálatos jóbarát legalább 18 versében.

Ha tehát munkánkat a lehető legtárgyilagósbabban szeretnánk végezni, akkor forrásként elsősorban leveleire és műveire kell hagyatkoznunk. Ha pedig orvosi szempontból végezzük kutatásainkat, akkor leglényegesebb, hogy beleéljük magunkat a korba, a 100-150 év előtti magyarországi egészségügyi helyzetbe: az egész embernek és környezetének állapotába. A valóságot kereső vizsgálódásainkat két fő irányban kell végeznünk: először is érvényesítenünk kell mai orvosi ismereteinket. (Gondoljunk csak arra, Tompa Mihály azt írta a panaszkodó Aranyra, hogy minden bajának egész biztosan aranyere az oka! Csak így távdiagnózisként!) Másodsorban pedig az előbbiekből alapján ki kell rostálnunk a múlt századi orvosilag értékelhető adatokból a lényegét, a jelenlegi ismereteink szerint is helytállókat.

Betegségeit az alábbi sorrend szerint tárgyaljuk:

- A család és Arany fiatakkorának szociálhigiénés helyzetképe 1836-ig.
- Mellbaja, mellkasi betegsége.
- Epekőbetegsége a következményes perforált tályoggal és sipollyal.
- Egyéb kóros folyamatai, betegségei.
- Stresszhatások.
- A fentieknek és verseinek összefüggése.

Arany családja szegény falusi emberekből állt. Életkörülményeik mását még láthattuk a második világháború után is egyes vidékeken: vályog vagy vertfalú nádfedeles ház, paticsfalú melléképület, egyetlen földes padozatú szoba, amiben három generáció lakik. Az általános vagy a bennünket jobban érdeklő falusi egészségügyi ellátás a XIX. században nagy minőségi változáson még nem ment át, legfeljebb szervezeti-
leg változott a helyzet, mivel a kormányzat igyekezett valamilyen kezdeti rendet teremteni. A halálozás 32 – 37 ezrelék, a születés 40 – 50 ezrelék, az életkor átlaga 27 év, a csecsemő- és kisgyermekhalálozás ezer élveszülöttre 410, az összes halottak ötödrésze, 80-90 000 gümőkórban halt meg, az országban 4 300 orvos működött, azaz 10 000 lakosra jutott 3 orvos, elsősorban természetesen a városokban. Ami mármost az Arany család helyzetét illeti Nagyszalontán, az még az átlagnál is rosszabb volt. Erdélyben jelent meg az a közlemény, ami szerint most már pontosan tudjuk az Arany testvérek születési és halálozási adatait. (Nyelv és irodalomtörténeti közlemények, 1967. 2. sz. 289.) E szerint 10 gyermek született, 1792-ben Sára és 1817-ben János; a közöttük levő 8 adatai:

<i>Név.</i>	<i>Keresztelés – halálozás,</i>		<i>ekkor mennyi idős, halálok.</i>	
György I	1795. aug. 17.	1802. máj. 31.	8 éves	torokfájás
Mária	1797. dec. 30.	1802. máj. 4.	4 éves	torokfájás
Mihály	1800. aug. 18.	1801. nov. 14.	1 éves	variola
Ferenc	1803. febr. 9.	1807. nov. 21.	5 éves	sinlődés
János I.	1806. febr. 6.	1813. aug. 3.	7 éves	sinlődés
Mihály II.	1808. okt. 20.	1810. okt. 1.	2 éves	szárazbetegség

Mihály III.	1811. febr. 13.	1813. jún. 13.	2 éves	szárazbetegség
György II.	1814. márc. 12.	1814. márc. 18.	pár napos	nyavalyatörés

Néhány szót kell szólni a halálokokról. Torokfájás = torokgyík, azaz diftéria. Variola = himlő. Sinlődés = lesoványodás, kiszáradás. Csecsemőknél elsősorban a nyári gynomor-bél betegségek miatt heveny módon, idősebb gyermekeknél már lehetséges gümőkór miatti senyvedés, sinlődés is. Szárazbetegség = gümőkór, tuberkulózis. Nyavalyatörés = epilepszia. Újszülöttnél lehet szülés közbeni koponyasérülés miatt, bár 9. szülésnél ez szinte kizárt, lehet fejlődési rendellenesség következménye, de felléphet gümős agyhártyagyulladás miatt is.

Figyelemre méltó, hogy a két sinlődéses haláleset közé esik a két gümőkóros halál, ami járványtani ismereteink alapján a két sinlődéses halálesetben valószínűsíti a gümőkórt, mint alapbetegséget.

Ezekből a száraz adatokból sok minden kiolvasható. Először is: az országos átlagnál kétszer nagyobb csecsemő- és kisgyermekhalandóság ékesen bizonyítja az Arany család súlyos szociális helyzetét. Másodsor: bizonyított a család erős gümőkóros fertőzöttsége, hiszen a nyolc haláleset közül két gyermeknél biztos, másik kettőnél pedig nagy valószínűséggel gümőkór kellett légyen a halálok. Ha ugyanis 7 éves gyermek augusztusban, 5 éves pedig novemberben sinlődésben hal meg, s előttük-utánuk 1–1 kistestvérük haláloka gümőkór, akkor nagy valószínűséggel ők is ebben a betegségben haltak meg.

Megszületett tehát Arany János és ott élt ebben a gümőkórral agyonfertőzött környezetben, földes szobában, mint idős szülők egyetlen kései fiúgyermeké, akit – köztudomásúan, – a széltől, a többi gyermekkel való játszástól is óvnak és akire a szomszédok, a falu kíméletlenül igazságos nyelvvel biztosan rásütötték a gyenge, nem életrevaló jelzőt, úgy gondolván, úgyis elmegy a többi után, mert öröklí a tüdővést. Ebben a környezetben, ilyen körülmények között Arany Jánosnak mint kisgyermeknek állandóan betegesnek

kellett lennie. Gyakorlatból is tudjuk, hogy az ilyen gyermek mindig beteg, lázas, a középfülgyulladás pedig mint szövődmény, szinte törvényszerű ezeknél a gyermekeknél. Hatéves korában, amikor már felfog és raktároz az emberi szellem bizonyos eseményeket, át kellett élnie olyan természeti csapást, hogy leégett a családi ház. Ez volt az első stresszhatás, már hatévesen. Az amúgy is rossz szociális helyzet tovább romlott: átmenetileg a paticsfalú istállóba kellett beköltözni, és éheztek. Ekkor kezdett iskolába járni és ebből az időből való az első adat betegségéről: másfél évig mocsárlázban, váltólázban szenvedett. Ez a megjelölés maláriát jelent. Lehet, hogy az volt, hiszen abban az időben a Szalonta környéki mocsaras vidék biztosan malária-endémiás terület volt. Igen ám, de a maláriára oly jellemző másod- és harmadnapos hidegrázást sehol sem említik, és a későbbiek folyamán, felnőtt korában, amikor annyit foglalkozik egészségi állapotával – joggal –, amikor Pesten kilenc orvos kezelte, illetve vizsgálta, soha nem volt szó maláriáról, annak kiújulásáról, csupán máj- és lépnagyobbodásról, mint ami esetleg a malária következménye, viszont ez utóbbiak összefügghettek az epehólyag körüli tályoggal is, amire vonatkozólag teljesen megbízható, tárgyilagos adataink vannak. Milyen betegsége lehetett hát gyermekkorában, ha nem malária, vagy ezenkívül mi más még? Elsősorban a legkézenfekvőbbre gondolhatunk: ebben a helyzetben a széltől is óvott gyermeknek torokgyulladással kellett élnie, annak minden szövődményével. Ezek, a felső légutak, arcüregek és középfül-járatok idült gyulladással folyamatai kiterjedt nyirokszövet-hálózatban állandóan visszatérő lázas betegségeket okoznak. Az ilyen gyermek évekig betegeskedhet, állandóan megismétlődő lázas állapotokkal. Bizonyíték erre az is, hogy egyik fülére később a költő megsiketült: a fennmaradt és ismert pontos orvosi vizsgálat és leírás idült középfülgyulladásra és megvastagodott dobhártyára utal. Az évekig tartó lázas betegségekre és ismeretlen eredetű sántaságára gondolva felvetődhet a csonttuberkulózis lehetősége is, ami spontán gyógyulhatott kis

járási hibával. Mindenesetre a fentiekben leírt súlyos szociális és higiénés helyzetben felnőtt fiú, miután elment Debrecenbe kollégiumba, majd kis pénzkeresés végett, tanulmányait megszakítva, Kisújszállásra tanítani, a debreceni éhezéssel, fázós telek, a kisújszállási olvasással, tanulással átvirrasztott éjszakák után, sovány kamaszként, elméletileg szinte predesztinálódott a tüdőgümőkórra.

Eddig igen sok lehetőség van spekulációra, sőt ez nem is lehet másképpen, hiszen annyi mindent kell egybevetni és olyan kevés a mai tudásunk szerinti szakszerű orvosi adat. Amint felnőtt Arany János, a hasznosítható valós adatok szaporodnak. Így értük el vándorszínész korát: 1836 nyarán 19 éves.

Titkolt és szégyellt vándorszínész kora igen keserves volt. Úgy éhezett, hogy Máramaroszigeten az erdőbe járt áfonyát enni – a medvével. Nem is bírhatta sokáig, hanem az első nagyobb érzelmi attakra gyalog indult haza, több mint 300 kilométernyi útra. A hegyek között nagy zápor érte, megázott, alaposan meghűlt, lázas lett, köhögött. Kocsmaasztalon aludt, vagy erdőben falevélalmon, gyenge köpenyével takarózva. Csak egyvalamitől félt: a tüdőbajtól. Otthon csupán annyiban lett jobb, hogy fedél lett a feje felett. Hazaérkezése után édesanyja nemsokára meghalt. Apja megvakult, éheztek, zsíros kenyéren élt. Mindehhez járult lelkiismeretfurdalása, hogy felelős szülei sorsáért. Szalonta nehezen bár, de visszafogadta. Először tanított, úgy, hogy „napokat” evett; ez is kiszolgáltatottságot jelentett. A főszolgabíró hitelte, de másnak adta az írnoki állást, s úgy látszott, el kell hagynia szülővárosát. Hogy maradhatott, egy jómódú kereskedőnek köszönhette, azoknál lett nevelő: első volt, aki reggel könyvéhez ült, s legutolsónak fújta el éjjel a gyertyát. Lemondott a kitörésről, „közönséges ember” akart lenni. Megnősül, bár nem egészen egészséges. Barátja biztatására fog újra írói munkához, hosszú ideig lázas beteg.

Utána jön másik betegsége: az epebántalmak kerülnek előtérbe, mellbetegsége panaszairól már ritkábban hallunk.

Karlsbadban a 70-es évek elején még felmegy a 650 méter magas hegyre, gyalogosan, minden panasz nélkül, tehát a szív-tüdő egység még bírta a megterhelést, de a következő években összeomlik minden: a szív nem működik rendesen, a tüdő nagyon hurutos, sokat köhög és fullad. Tökéletesen írja le ebben az időben leveleiben a ma már jól ismert betegségcsoport tüneteit. Mi lehetett ez a *mellbaja*, ami egész életén végigkísérte, ötvenként fellángolt, s a végén halálát is okozta? Elsőnek vegyük a legkézenfekvőbbet, a tüdőgümőkórt, hiszen abban az időben a valószínűségszámítások alapján minden harmadik-negyedik családban kellett lenni legalább egy ilyen betegnek. Erre utal a családi előzmény, az, hogy legalább 3–4 kistestvére ebben halt meg, hogy lánya, Juliska betegsége is gümőkór-gyanús, hogy 1853-ban Tompához írt levelében a „vérroham” szót használja pár napos, igen súlyos betegségével kapcsolatban, amit felesége előtt okvetlen titkolni kell, s ami annyira megrémítette, hogy a legrosszabbtól félt. Ugyanezt a szót használta 32 évvel később unokája, amikor leírta Arany Jánosné sugárvérzéses halálát. Érdeemes megjegyezni, hogy ugyanebben az időben Jókai Mór 1858-ban bátyjának írt levelében kifejezetten tüdővérzésével kapcsolatban a „vértolulás” szót használja, míg Arany a fentebb említett 1853-i hatnapos szörnyű lázas betegségére emlékezve „vérroham” szó mellett, ugyancsak a Jókai által használt „vértolulás” szót is írja; és ez a kettő így már nem lehet pusztán véletlen vagy elírás. Fontos még két erre utaló adat. Egyik a hullámzó, többévenkénti fellángolásokkal tarkított lázas betegség-lefolyás, másodszer a járványtani szempontból fontos húszéves kor körüli kezdet, amelyek mind nagyon jellemzők a gümőkórra. A második lehetséges mellkasi betegség gócos tüdőgyulladás lehetett, amit a Máramarosziget–Nagyszalonta úton kapott, vándorlása közben nagy nehezen „lábon” kihordott, és ami a későbbi évek folyamán állandóan kiújult. Következményeit, végkifejletét tekintve a két különböző alapbetegség eredménye ugyanaz, s ezért nem lényeges kutatni, mi volt az alapkórisme. Akár gümőkórral, akár tüdő-

gyulladásal kezdődött az egész, félig-meddig meggyógyulva igen nagy maradványok, hegesedések, hörgtágulatok maradtak vissza tüdején, amelyek miatt a kórfolyamat állandóan fellángolt, kiújult. Mindezekhez vegyük hozzá az állandó pipázást és így már könnyen érthető, hogy betegünk az átlagembernél sokkal gyakrabban és nagyobb mértékben fázott meg. A kórfolyamat feltartóztathatatlanul haladt a végső és végzetes állapot felé: az idült hörghurut lassan tüdőtágulatot hozott létre, emiatt légszomj lépett fel, amit a jobb szívfél igyekezett ellensúlyozni szaporább működéssel, de az állandó hurut circulus vitiosus-t alkotott, s a végén a szív már nem bírta a terhelést.

Az utolsó években tökéletesen leírja a fentiekkel járó panaszait: előfordult, hogy 17 napig nem tudott éjjel feküdni, csak ülni vagy állni, annyira fulladt, köhögött, jött fel a sok flegma. Ezt fejezi ki halála évében írt töredékes verse is:

Ó nátha, nátha! Grippe!
 Katarrhusz! Influenz!
 Vagy bármi czifra névvel
 S alakban megjelenész . . .
 Tegnap mint ma
 Hurut, flegma,
 Gyilkos asthma,
 Emphysema,
 Meg rheuma,
 Örök téma . . .

Az utolsó 10 évben rohamosan ment tönkre. Elég, ha összehasonlítjuk az 1860-as évek végén és az 1880-ban készült fényképeit. Az elsőt még csak a tekintetében, a szemekben látható az orvosok által oly jól ismert rémület, az inkább érzett, mint tudott, végzetel szembeni tehetetlenség miatt, az alig egy évtizeddel későbbi képről már szinte százéves aggastyán tekint ránk. Nem is kell orvosnak lenni, hogy észrevegyük Arany fényképein a halálos beteg kifejező tekintetét. Ezért is írja Keresztury Dezső már az 1867-es fényképről, hogy riadt férfiarca, a szemekből a meghasonlás démonai tör-

nek elő. A halált okozó szívelégtelenség klasszikus leírása fennmaradt akkori háziorvosától, Farkas Kálmántól: dobverőujjak, ajakcyanosis, fehérje a vizeletben stb. (A Nemzet Tárczája, Bp. 1882. dec. 19.)

Térjünk rá másik betegségére, ami még több kint, keservet, életuntságot, munkaképtelenséget okozhatott. Itt a kórisméről nincs vita, mert epekőbetegsége bizonyított, az eltávozott kövekből néhányat a szalontai múzeumban őriztek. Fiatalon, kb. 28 éves korában kezdődhetett, szövődményeivel pedig halálához, a szívgyengeséghez is hozzájárult. Ez a kórfolyamat, tehát epekőbetegsége, rendkívül sok gyötrelmet, emberfeletti kínokat, és szüntelen rettegést okozott, néhány hetes-hónapos kihagyásokkal. Állandóan enyhén sárgás arcszíne volt, altestében időnként görcsös fájdalmak léptek fel, több napos-hetes-hónapos lázas állapotok váltakoztak. Ezek voltak a fő tünetek. Hirtelen megdagadt az arca; az epekőbetegséggel járó ijesztő csalánkiütések a szervezet megzavart fehérjeemésztése miatt következtek be; egy-két napos hasmenés után megkönnyebbedett; fáradékonyság, álmoság lépett fel, ami miatt hónapokig nem tudott dolgozni; néha meg tipikus féloldali fejfájás következtében ordítani szeretett volna. Ezek voltak a másodlagos tünetek. Hogy miért lesz valakinek epekőbetegsége, azt pontosan nem tudjuk még ma sem, de azt igen, hogy létrejöttét a zsíros táplálkozás és az ún. stresszállapot elősegíti. Mindkettő bőven megvolt Arany Jánosnál: fiatalemberként a nagy éhezések idején zsíros kenyéren élt; kedvenc fiatalkori étele a tejföllel jól leöntött turóscsusza volt, később pedig felesége „magyarosan”, tehát zsírosan főzött. Amint később látni fogjuk, a stresszből is bőven jutott neki. Ha pedig valóban maláriája volt gyermekkorában, akkor ez is számba jöhet mint előidéző tényező.

Az akkori vizsgálómódszerek nem tették lehetővé a pontos kórismét, inkább csak a tapasztalat alapján jött rá, hogy gyomor- és bélbajára(?) jó a zsíros ételek mellőzése, a diéta, valamint a keserűvizes ivókúra. A nagykorósi évek súlyos betegkedése idején még a borivásról is lemondott, csak a pipázást

hagyta meg. Bármennyire tudta, hogy mértékletesen kell élnie, a mulatozási vágy, a jókedvű baráti társaság és szórakozás életeleme volt, ami nélkül írni nem tudott és ezek annyira vonzották, hogy bizony szívesen vett részt akár háromnapos lumpoláson is. (Utána vagy betegeskedett hónapokig, vagy örült, hogy megúsza!) Érdekes orvosi adat gyógyszer-túlérzékenysége (szalicil), ami a megzavart emésztőszervi működéssel magyarázható. Még érdekesebb fentebb említett kezelőorvosának, Farkas Kálmánnak feljegyzése, mely szerint az utolsó években nagy mennyiségű keserűvíz fogyasztása után a flegmás, hurutos panaszok szinte a tűrhetetlenségig fokozódtak. Lehet, akkor ez érthetetlen volt; mai tüdőgyógyász-ismereteink szerint azonban már érthető.

Epeköveit akkor nem lehetett műtéttel eltávolítani, így természetes következmény betegségének rettegett szövődménye, az epehólyag körüli tályog kialakulása és közben a máj, lép, hasnyálmirigy megbetegedése is, az állandó enyhe sárgasággal. Az ilyen kórfolyamat lassan halad előre a hasüreg felé vagy a hasfal rétegei közé; mindig láz, fájdalom, körülírt gyulladás és összenövések következnek, majd átmeneti szünet és ismét kezdődik előlről minden szenvedés. s ez mindaddig tart, amíg a tályog valahová ki vagy be nem törhet, ki nem ürülhet, ami a szervezet védekezésének egyetlen célja. (Betörhet a belekbe vagy kitörhet a külvilág felé a hasfalon át.)

Arany Jánosnál kb. 24 évig tartott – 1846–1870-ig –, amíg epehólyag körüli tályogja a jobb bordaív alatt a hasfalon át ki nem tört. Ez alatt az idő alatt minden órában, szinte minden percben Damokles kardjaként függött feje fölött a szörnyű kín, görcs, fájdalom kiújulása. A leghitelesebb adatok szerint 1870 januárjában annyira elhalt a tályog felett a hasfali bőr, hogy elég volt a konzíliumba hívott sebész fölületes metszése és megnyílt a dögbúzó tályog, kiürült 8-10 mogyorónyi-kisdiónyi kő. (Lásd kezelőorvosának, Farkas Kálmánnak már idézett A Nemzet-beli cikkét.) És megmaradt az állandóan gennyedző sipoly, amit mindennap leg-

alább kétszer kötözni kellett. Ez a váladékozó sipoly kegyetlenül bűzös volt.

Gondoljuk csak el, 24 évi állandó szörnyű kín vagy az attól való félelem után élete végéig, még 12 évig, lyuk a hasán, amiből állandóan szivárog a bűzös váladék! És rögtön érthetővé válik sok minden: az emberkerülés, a riadt tekintet, az összetört arc. Amikor sorra megkérdeztem idős megyei sebészfőorvosokat, valamint az egyik egyetemi kórbonctani intézet professzorát, kiderült, se nem láttak, se nem hallottak ilyet, pedig az egyik főorvos édesapja egyetemi sebészeti klinikai tanár volt, tehát már hazuról hozta magával a sebészeti gyakorlati esetek ismeretét vissza a századfordulóig, amikor nem volt ingyenes orvosi ellátás, s ezért is bővíben voltak a legkülönbözőbb elhanyagolt esetek. Az 1937-ben kiadott és teljesen gyakorlati szempontok alapján, gyakorló orvosoknak szerkesztett diagnosztikai orvosi tankönyvben egyetlen hasonló esetet említenek, míg az azóta kiadott tankönyvek egyet sem. Az Orvosi Hetilap első 10 évfolyamát átnézve – 1857–1866-ig – csupán két hasonló eset ismertetését találtam, azokat sem Magyarországból, hanem az egyiket Bécsből, a másikat Párizsból.

A fenti állapotban élt tehát Arany János még 12 évet, miközben mellkasi betegségének is jelentkeztek elégtelenségi tünetei. Minden köhögés váladékot, gennyet préselt a sipoly nyílásba. Azonkívül, mint minden idült gennyes folyamatban, bizonyos szövődményt, ún. viaszos elfajulást kellett létrehozni a szívizomzatban. Magyarán: az a műgy is túlterhelt, beteg szívet még inkább betegé tette ez a gennyedés.

Szólnunk kell egyéb betegségeiről is. Gyermekkorának már ismertetett szociálhigiénés viszonyai között az állandó torokgyulladásokhoz társuló középfülgyulladások sorozata meghozta 40 éves korára a kóros következményt: csaknem teljesen süket lett jobb fülére. Kezelőorvosa, amint már említettük, pontosan és szépen leírta a roncsolt középfül állapotát a vastag, heges dobhártyával.

Veleszületett közellátó szeméről gyakran megemlékezik ő maga is verseiben, leveleiben. Látása az utolsó években annyira

ra romlott, hogy egyetlen élvezetétől, az olvasástól is elesett; ekkor már unokájával olvastatott fel.

Külön kell szólnunk fejfájásáról, fejfűgásáról, amely panaszok egész életében fennállottak. Érdekes módon az 1852. évi szalontai hazalátogatás vízimalmos kirándulásával hozzák összefűggsbe ezen panaszait, abból a feltevésből kiindulva, hogy akkor, az augusztusi kánikulában aláállva a vízimalom csurgójának, megfűzött és „fejrheumát” kapott. Ezzel a betegséggel kapcsolatban három alapvető orvosi adatot találtam:

1. Fejfűgásos panaszai nem 1852-től vannak, hanem már 1848-tól, tekintve, hogy az év febr. 25-én Petőfinek írt levelében panaszodik fejfűgásról.
2. Ez a kóros elváltozás nem annyira betegség, mint inkább állapot kellett légyen, mert Arany többször említi, hogy ez a betegsége sem nem rosszabbodott, sem nem javult, hanem egyforma maradt, szinte megszokta és együtt él vele.
3. Tompának írja 1857. febr. 5-én, hogy úgy sistereg a füle, mint nedves fa a tűzön.

Ezen három adat alapján valószínűleg érendellenesség volt egyik fűlében, amellet, hogy jobb fűlében banális gyulladáso folyamat is lezajlott. Az említett fejfűgástól, fejfűgástól külön kell venni a féloldali gőrcsős fejfűgást, az ún. migrént, ami olyan fűdalommal járt néha, hogy ordítani szeretett volna. Mindezek mellett gondolni kell az állandó sárgaság miatti fejfűgásra is, mert az is okozhat ilyet. Ezek miatt az évekig tartó fejfűgásos panaszok miatt gondoltak egyesek magas vérnyomásos betegségre, érlemeszesedésre is. Ez utóbbi teljesen valószínűtlen, mivel ez a betegség nem áll meg egy szinten, azaz ha Arany 30 éves korában magas vérnyomásban szenvedett, akkor ennek a betegségnek a további években állandóan súlyosbodni kellett volna.

A költő egészségi állapota mellett röviden meg kell említenünk családtagjainak betegségeét is, mert ezek összefűggnnek és kihatással voltak az érzékeny költő munkásságára.

László fiának mellkasi betegségéről négy ízben történik említés: az 1851–55–63. és a 67. évben. Vele kapcsolatban ismét a már tárgyalt orvosi vizsgálódó módszert kell alkalmazni. Hogy lehet, hogy fia kamaszkori, hónapokig tartó betegségéről csupán néhány szóban emlékezik meg az apa, ugyanakkor saját magának még a tyúkszemét is felemlíti? Véleményünk szerint egy tőről fakadt; ugyanezért titkolta később Arany László és Voinovich, a költő Arany betegségeit is. Abban a korban fiatalember hónapokig tartó súlyos mellbetegségéről nem szívesen beszéltek.

Lánya betegségéről már valamivel több adatunk van. Kilencéves korában mellbeteg két évig. Tizennégy évesen, 1855-ben, amikor az egész család hónapokig ágynak dőlt, furcsa betegsége volt kb. 8 hónapig: arca megduzzadt, magas láza volt, haja kihullt és bő orrvérzés után lett jobban, felerősödése hónapokig tartott. Arany orbácnak írta leveleiben. Érdekes azonban, hogy ugyancsak leveleiben skrofulótikus nyaki mirigyekről tesz említést többször is, márpedig a régies szóhasználatban a skrofulózis összekapaszkodott gümőkóros nyirokmirigyeket jelent. Két év múlva Juliska orbánca kiújult 1-2 hétig, csak nem olyan súlyosan. Ha belegondolunk abba, hogy Aranyné halálát tipikus tbc-s sugárvérzés okozta, hogy fiát mellbetegség kínozta, lányának skrofulótikus mirigyei voltak, óhatatlanul is a család erős gümőkóros fertőzöttségét és gümőkóros betegségeket kell feltételeznünk. Ha a pontos és biztos kórismét nem állíthatjuk is fel, az tény, hogy a család minden egyes tagja idült, visszatérő mellkasi és egyéb betegségekben szenvedett.

Térjünk rá Arany életének váratlan, erős hatású fordulataira, orvosi szóval a stresszhatásokra. Fiatal koráról szólunk már.

19 évesen visszatért szülőfalujába. A falu, a maga kíméletlen nyelvével *kicsúfolja*, a vezetőemberek „leírják”, nincs számára rendes állás. Édesanyja pár hét után meghal, apja megvakul, éheznek és mindezért *mardosó* felelősséget érez. A legmélyebbről indul neki az életnek. „Közönséges ember”

akar lenni, és ezért elégeti összes addig írt verseit, még könyvet sem olvas, elfojt minden irodalmi törekvést magában. (Mint-ha be lehetne tömni a kitörni készülő vulkánt!) Lesújtja ugyan, hogy a hatalmasok társadalma csúnyán becsapja, neki ígérve, ám másnak adva a biztos jövedelmű írnoki állást de nem hagyja magát, irtózatossá erővel akar felemelkedni. Végül mégiscsak írnok lesz, az egész falu másodjegyzője, háromféle munkahelyen valójában, nagyon kicsiny, de biztos jövedelemmel és immár 20-22 évesen udvarolhat, gondolhat családalapításra, nyugalomra, békére. A nagy alföldi faluban azonban ősi paraszti törvények, szokások uralkodnak: a lány általában 16, a fiú 18-20 évesen házasodik. Apja, Arany György 10 évvel idősebben vette feleségül Megyeri Sárát, aki 18 évesen szintén túl volt már az illendő menyasszonyi korhatáron. Ez annak idején már önmagában kissé másodrendűvé tette a fiatal házasokat. Arany János valósággal öröklie ezt a helyzetet. A lány, akinek udvarol, Szalontán gyakorlatilag senki, házasságon kívül született, az anyakönyvbe így írták be: Szakmári Erzsébet fattya. Ercsey ügyvéd és szolgálója, Szakmári Erzsébet gyermeke, vannak vagy öten testvérek. Juliska egy évvel idősebb is Aranyánál, sokat szenvedett kislány, érzékeny, melegszívű. (Voinovich ezt a különbséget is szeretné megszépíteni és az akkori anyakönyvezési hiányosságokat kihasználva nem idősebbnek, hanem két évvel fiatalabbnak írja.) A helyzetkép így reális: a rossz lábú, szegény, vagabund, tehát kissé megbízhatatlan előéletű polihisztor, rendkívül okos nótárius-írnok nem udvarolhat valamelyik módos gazdalanynak, jó neki Juliska is. Megnősül hát és néhány év alatt becsületessége és tudása révén megbecsült hivatalnok lesz a falunak. Barátja, Szilágyi István biztatására ismét foglalkozni kezd az irodalommal, megírja a *Toldit* és egy csapásra országos hírre tesz szert.

Ezek az ideális, békésnek látszó falusi évek azonban az ő számára állandó feszültséggel, stresszhatásokkal vannak tele, mert neki, aki még az iskoláit sem végezte el rendesen, s aki vándorszínész volt és szinte kegyelemből kapott állást, min-

dent túl kellett teljesítenie, hogy bizonyítson. A szalontai nótárius polihisztorsága, jogász és mérnök munkái, meg a többi is, mind a vulkánkitörés lefojtásának kellékei.

De hiába volt minden! Jött a forradalom, a követválasztás és a hatalmasok másodszor is becsapták, a legegyszerűbb választási fogással. A forradalomban a maga módján teljes szívvel részt vesz, cikket, verset ír, lapot, népi ponyvát ad ki. Majd jön a szörnyűséges vég, 1849 augusztusában menekülnie kell a mindent előzőnlő kozák lovasok s a mögöttük jövő vérszomjas bosszú elől. Nincs lova, így gyalog, rossz lábaival, rossz tüdejével zihálva fut pusztá életéért. És hiába volt Szalontán a végtelenségig becsületes, mégis akadt, aki lesve az úton menekülőket, odakiáltotta: Szökünk uram, szökünk? Ennek a tizenkét napos, erdőben való bujdosásnak az emléket idézik *A lantos* című versének megdöbbentő sorai:

Függ lantja fűzfa gallyán: repedt öblén a szél
Vadul végig nyargalván örülteket beszél,
Mitől a rémült farkas megfut, s vonít az eb,
Mitől vehét a szarvas idéetlen hozza meg.*

S ő bujdosik hazátlan, a dalnak férfia,
Nincs hely a nagy világban fejét lehajtnia . . .

Balladai sorok, 1849 őszén, tehát még a friss élmények hatása alatt.

A közvetlen életveszélytől megmenekülve, a kifosztott, üres házban kezdődött új élet azonban új megpróbáltatást is hozott: a rettegést, a félelmet, mikor árulják el, mikor jönnek a gyűlölt elnyomás pribékjei és viszik isten tudja hány évi várfogságra, besorozásra. Amikor felöltözve alszik, csomagja elkészítve s rémes álmokképekre riad, amikor minden kocsizörgésre, éjjeli zajra dobolni kezd rossz mellkasában a szív, akkor önkéntelenül is arra gondolunk, hogy a „csengőfrász”

* Vö. A XXIX. zsoltár 4. szakaszával: „Az Úr szava úgy megzendül, / Hogy az szarvas idétlent szül”, Szenci Molnár Albert fordítása. (*A szerkesztő.*)

nem a XX. század találmánya. És amikor azt hiszi az ember, hogy a veszteséget, a fájdalmat nem lehet tovább fokozni, újabb csapás jön, próbára téve a roskadozó lélet: legjobb barátja, lelkének fele, Petőfi halála. Orvosilag utána gondolva, úgy véljük, stresszhatásai miatt ez az időszak adhatta meg az utolsó lökést epekőbetegsége súlyos szövődményének kialakulásához.

Ezután még két igen erős stresszhatás éri: Nagykőrös és lánya, Juliska halála. Az utóbbinak nagy az irodalma és Petőfi halálával együtt ezt a kettőt szokták emlegetni mint Arany életének erősen befolyásoló tényezőit, így erről nem is szönlünk, mert közismert. Érdekesebb a Nagykőrösön töltött 9 év befolyása egészségi állapotára stresszhatás szempontjából. Ott, ahol már háziorvosa és állandó patikája is volt. Különösen a nagykőrösi illetőségű szerzők vitatják, hogy a költő közérzete rossz, kellemetlen lett volna a városban. Véleményünk röviden az, hogy az egész nagykőrösi tartózkodás 9 éve orvosilag egyetlen és folyamatos stresszhatásként fogható fel. Arany maga Szaharának nevezte kőrösi életét sivársága miatt, ahol akár 100 évig is élhet, akkor sem szokhat meg, s amikor elköltözött, soha többet meg sem említette, nemhogy visszament volna látogatóba. És családja? Gyermekének is hasonló véleménye volt Kőrösről, különösen művészetekkel kacérkodó, érzékeny lelkű leánygyermekének. De ha mindez nem elég, akkor fogadjuk el az egyszerű, tisztalelkű feleség véleményét, aki sírva fakadt, ha csak Kőröstre gondolni kellett is. Tárnyilagosan meg kell azonban állapítani, hogy a kőrösiek hozzáállása a kornak és helyzetnek megfelelő volt. Az Alföldön 350 évig a túlélés, a sok pogány közti kötélranc volt az egyetlen életforma, s ezért minden idegen gyanús volt, ha kell, eltűrhető, semmi több. Ezért történhetett meg, hogy pl. 1803-ban 1500 praenumerált könyvből egyetlen példányt sem rendeltek a nagy alföldi városokból (Szentés, Csongrád, Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Hódmezővásárhely stb.), hanem mindet Dunántúlról, a Felvidékről, Erdélyből vagy a Partiumból.

Versei vetületét tekintve feltűnik a vidám, semleges, szomorú vagy komor alaphangulatúak aránya, ami 15–35–50%. Ugyancsak érdekes, hogy balladáinak javát Nagykőrösön, közvetlenül élete legnagyobb stresszhatásai alatt és után, valamint epekőbetegségének görcsös gyulladásos szakában, a tályogképződés és terjeszkedés előtt írta. Ennek az egészségi állapotnak ugyanis a balladák komor hangulata felelt meg leginkább. Erre utalnak azok a levelei és egyéb versei is, amelyekben a halálvágy jelenik meg: nem a húszévesek romantikus halálvágya, hanem a 40 éves, kétgyerekes családapáé. Nagyon érdekes és jellemző orvosilag az a pár soros kis verse, amit nagyon súlyos betegségi állapotban írt 1868-ban:

Áj-Váj.
 Vagy a tüdő, vagy a máj,
 Vagy a szív, de az a táj,
 Érzem szorul, feszül, fáj (. . .)

Abban az állapotban bizony csak pár sorra futotta erejéből, azaz gyakorlatilag kb. 15 éven keresztül alig-alig, tehetségéhez mérve szinte semmit sem alkotott.

Ezzel ejutottunk tanulmányunk lényegéhez: Arany életének, munkásságának, jellemének ellentmondásaihoz, a sok eddig kellően fel nem tárt és indokolt miérthez és az általunk feltételezett helyes válaszokhoz.

Mindezekre legélesebben Keresztury Dezső mutatott rá, amikor vulkánkitörésekről és megtorpanásokról, erős robbanásokról ír és végre kijelenti, hogy beteges állapotainak elszaporodását komolyabban kell venni. Nézzük ezeket a kérdőjeleket.

Heves, meggondolatlan természetre vall diák- és vándorszínész élete, majd összes ifjúkori versének elégetése. Mindezekkel szemben állandóan töpreng, akár versről, akár a legyszerűbb családi ügyekről van szó.

Barátokat békít, leveleiben még a félreérthető szavakat is kerüli, ugyanakkor irtózatossá gúnyos ostromoz, korbácsot

emleget, akár a helyi „értelmiség” maradiságáról van szó, akár az egész magyar nép hibáiról, nem beszélve az idegen anyanyelvűek magyar nyelvet lekicsinylő tudálékosságáról.

Nem utazik, de szeretne, és titkolt, szinte szemérmes vágya látni a tengert. (Kalrsbadi utazásait nem vehetjük valódi utazásnak, azok gyógyfürdői „kúrák” voltak.)

A külvilág előtt puritán, aki még „adta-teremtettét” sem mond, baráti társaságban viszont szinte trágár, priapi verseket ír és Aristophanes vaskos humorú darabjait fordítja akkor, amikor betegsége miatt semmiféle más írói munkát nem tud végezni.

A halálvárás többször is jelentkezik leveleiben, verseiben, ugyanakkor valóságos kanmurit rendez tanártársaival a görögkeleti kápolnában, vagy szüreten, névnapon.

Tizenöt évi apátia után néhány hónap alatt többet ír, mint annak előtte 20 év alatt.

Aránytalanul sok a töredékmű, az apró, befejezetlen vers. Nincs szerelmi lírája.

Még a gondtalan anyagi jólétben is zsugori.

Mint az Akadémia főtitkára sem tart cselédet, pedig azt még Kőrösön is megengedhette magának.

Pesten már lenne alkalmá, hogy járjon társaságba, részt vegyen baráti multságokon, összejöveteleken, mint fiatalabb korában, de még színházba sem jár.

Mindenáron fixfizetéses hivatalnok akart lenni egész életében, nem szabad, független író, költő.

És végül az utolsó miért, ami már az orvosra vonatkozik: miért orvos foglalkozik ezekkel a kérdésekkel?

A fenti kérdésekre válaszolva Arany leginkább Juliska leánya halálára és hivatali elfoglaltságára hivatkozott, és az irodalomtörténészek is ezt hangoztatták általában. Véleményem szerint ez nem elég és a leglényegesebb, a leghelytállóbb okok betegségi állapotában keresendők. Ő maga mondja: nálam ha a test szenved, a lélek is bágyadt. Neki le kellett győzni a testi fájdalmakat állandóan, minden nap szinte, hogy alkothasson! Ezért van betegségeinek különösen nagy

jelentősége. Lehet börtönben, halálra ítéltet verset írni, mint tette Villon vagy André Chenier. Lehet, harcok és bajok között megpihenve, mint Balassi vagy Csokonai, de kínok között fetrengve, állandó rettegés közben lehetetlen, legfeljebb csak mint lefojtott vulkán, kitörések formájában, amikor hirtelen, kis időre egészségesnek érzi magát. Más Arany jelenik tehát meg előttünk mint megszoktuk: a betegségek szörnyű fájdalmaitól szenvedő költő. Éppen ezért óriás ő, mint ember is.

Teljesen érthető, hogy jókedvű alaptermészetét elfojtották gyakori betegségei, és az állandó rettegés, hogy a kínok újból jönnek, valamint a sorozatos szörnyű és ijesztő sorscsapások.

Időnként kitör az alaptermészet, „a vad hajdú”. Ennek legdrámaibb jelenetét a szalontai kocsmában eleveníthetjük fel. Az elnyomó rendszer ősi szokás szerint besúgóját kocsmárosként helyezi el a rebellis alföldi nagyközségben. A falusi kocsmában ugyanis mindig összejönnek az emberek, isznak, négy-öt magyar mindig összehajol, keseregnek az elbukott szabadságharcon, híreket is cserélnek és talán terveket is szőnek. S egyszerre csak előáll a versfaragó nótárius, a látzólag csendes ember, s elmondja *Koldusének* című versét:

Sokat táboroztam, meg is nyüttem, látszik,
Versecztől Szolnokig, Isaszegtől Váczig . . .
Mennyi drága élet és mennyi nemes vér,
Hozzáfoghatót a történet nem ösmér . . .

Mindenkiben meghűl a vér, hiszen bármelyik pecsovic megérthette a vers igazi értelmét. Pár hónappal 1849. október 6-a után! A szalontai barátok azonban úrrá lesznek a rémült meglepetésen: hirtelen oláh táncba kezdenek, mintha a vers oláh dallamra szólna, és éktelen vigadozásban oldódik fel a vakmerő tett.

Mindenütt végigvonul ez a visszafogottság és kitörés. Mással ezt nem lehet magyarázni, mint a betegség – nem akármilyen, hanem kínban fetrengető – hullámzásával és az előre nem várt, de állandóan fenyegető gyötrelemmel.

Természetesen mégsem lehet mindent betegségeivel megmagyarázni, de összességében egészségi állapota sok mindenre hatott.

Tizenöt évi hallgatását pl. pontosan meg tudjuk magyarázni azzal, hogy erre az időszakra esett a tályog kialakulása, állandó és gyakori görcsös betegsége.

Ugyanígy érthető a sok befejezetlen mű és töredékvers is.

Beteges, rossz lábú szegénylegény, később pedig állandóan kötözni kell cipolyát. Persze, hogy nincs szerelmi lírája! Melyik nőnek kell az ilyen férfi!

S még jómódúan is zsugori. Igen, de ez nem a parasztember örök földvásárló kedvéből fakad, hanem a sötét, nemvárt jövőtől való félelemből.

Pesten egyáltalán nem járt mulatságba. Ám hogyan menjen? Gondoljunk csak a helyzetébe! Sem ennie, sem innia nem lehet, hiszen beteg, és tudja, ha véletlenül nem tud uralkodni magán és dáridózik, lehet, hogy utána hónapokig súlyos beteg lesz és munkaképtelen.

Még cselédjük sincs Pesten, amikor bőven lehetne. Igen, lehetne, de neki lyukas a hasa, folyik belőle a genny, kötözni kell naponta többször is talán, nem tarthat cselédet, aki ezt világgá kürtölheti. Hiszen erről soha egy szót sem ejtettek, sem gyerekei, később még Voinovich sem, annyira titkolták. Vajon miért kerülte az utolsó tíz évben még a legjobb barátjait is? Ezért.

Nyilván ezért nem fogadta el 1875-ben az egyetemi katedrát sem. Cipollyal a hasán tartson előadást a hallgatóknak?

És végül az utolsó miért? Miért orvos írta meg mindezt? Mert csak orvos és mindenekelőtt csak a gondozási szemlélet alapján álló orvos tudta mindezt megérteni és megírni.

FELVILÁGOSODÁS ÉS NEMZETKÉP MAGYARORSZÁGON

Soha annyiszor korábban le nem írták s bizonyára nem is hangoztatták a „haza” és a „nemzet” kifejezéseket Magyarországon, mint az 1790. esztendőben. A háttér közismert: az év elején még léteznek és munkálkodnak azok a feszítő ellentétek, amelyek az országot és uralkodóját elválasztják egymástól, s hiába vonja vissza január végén II. József a rendeleteit, hiába teszi februári halála visszavonhatatlanná politikája bukását, a küzdelemnek ez sem tud véget vetni. Az ország, a hangossá vált közvélemény olyan új rendszert kíván, amelyben a hatalom szavatolná a jog és a törvények betartását.

A rendeletek visszavonása, majd a császár halála egyelőre az udvar ellenfeleit bátorítja. A siker nemcsak újabb fellépésekre ragadtatja őket, hanem a leküzdött veszedelem felnagyítására is. A hazai irodalomban – igaz, már elhárult veszélyként – feltűnik a magyarság pusztulásának feltételezése, a nemzethalál víziója. „Ha a korona Bécsben maradt volna is, ha a nemesség adó alá vettetett volna is, mégis csak megmaradt volna a mi magyar nemzetünk. De ha az iskolák németül tanítottak, s a törvényszékek németül folytattak volna, úgy a magyarság az európai nemzeteknek lajstromokból végképp kitöröltetett volna” – vádolja a józsefi politikát

* Ifj. Barta János, Margócsy István, Baróti Dezső, Szajbély Mihály, Csetri Lajos, Lőkös István dolgozatai elhangzottak a Magyar Irodalomtörténeti Társaság felvilágosodás kori konferenciáján Egerben, 1985. október 12-én.

1790 áprilisában Péczeli József komáromi református lelkész.¹

A magyar nyelv pártolása fontos eleme lett az 1790-ben kibontakozó nemesi-nemzeti mozgalom törekvéseinek. Maga a nyelvi mozgalom azonban természetesen régebbi ennél. Bessenyei már több mint egy évtizede papírra vetette a *Magyarság* (1778) közismert sorait: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.” „Engedjétek meg magyarok – szólott honfitársaihoz ugyanő egy évvel korábban – *Magyar néző*, (1777) – egy szót ott magyarul írni, ahol deákot százezeret írtatok; mert ha a leírt magyar szókat a leírt deák szókkal összetesszük: országunkban jut egy magyarra mindenkor százezer deák szó.”

Csakhogy amíg Bessenyei II. József trónra lépése (s így természetesen a nyelvrendelet megszületése) előtt őszinte belső meggyőződésből kelt a magyar nyelv védelmére, addig a császár (vagy ha úgy jobban tetszik: a kalapos király) elleni küzdelemben a nyelv gyakran inkább csak eszköznek tűnt a politika lejáratására. A hazai közvéleményt tükröző memoár-irodalomban a nyelvrendeletet olyan bírálatok érik, amelyek a nyelvhasználatból adódó groteszk félremagyarításokat igyekeznek kihasználni. „Pozsonyban a patvaristák, juristák s több effélék – írja az erdélyi köznemes Rettegi György – mind kimentek többen ötvennél a piacra és ott szörnyű nagy lármával azokat, akiknek német ruhájuk volt, megtámadván, mind leszaggatták, hasogatták róluk. A Locumtenentiale Consilium mindjárt kemény parancsolatot küldött deákul, de arra semmit nem hajlottak, hanem folytatták a csetepatét, azt mondván, hogy ők nem tudnak mortua linguát. [A császári érvelés tudvalevőleg holt nyelv voltára hivatkozva kívánta felszámolni a latin használatát.] Kénytelenített magyarul írni nekik, úgy osztán lecsendesedtek.”²

¹ Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Bp. 1978. 39.

² Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1970. 425.

Keresztesi József biharmegyei református lelkész a falusi lakosság együgyű értetlenségét utánozva veti papírra: „Három esztendő engedtetett legutolsó terminus, hogy már akkor még a falusi kisbírók is németül beszéljenek magyarul”.³

A császárelles mozgalom persze nem szorítkozott a nyelvi kérdés kiélezésére. A „nemzeti érzés” kimutatásához tartozott a német divatú ruhák levetése s a magyaros viselet felvétele. „Úgy megindultak a magyarországiak, hogy akik német ruhában jártak, mind elhántták a német köntöst, koczperdet [tört], parókát, s bajuszukat megnevelték, magyar köntöst s fegyvert viselnek” – olvashatjuk ugyancsak Retteginél.⁴ Bár a nemesi-nemzeti mozgalom végül a hazai kultúra (irodalom, művészet, zene) felkarolásába torkollott, s szolgálatába állította a hazai hagyományokat, a történelmi ismereteket feltáró tudományokat is, a külsőségek sokaknak szemet szúrtak, s féltették tőlük őszinte lelkesedésüket. Mint az a volt piarista szerzetes, Kiblin Károly, aki Hajnóczyt tanítja a „jó hazafiságra”: „Égettesd el német ruháidat az akasztófa alatt, csináltass magadnak széles szablyát és köldökig érő prémet, hajjigáld jobbra, balra, hogy »batta« és...” – itt egy ízes németgyalázó magyar káromkodás következik, amelyben a derék barát szemérmesen kipontozza az inkriminált szót, tanácsa mégis azt látszik megerősíteni, hogy egy jó magyar káromkodás a hazafiság meggyőző jele lehet.⁵

II. József ellenzéke végső soron természetesen politikai mozgalmat indított a császár ellen. S már akkor is, amikor – az országgyűlés hiánya, a megyei önkormányzat felfüggesztése miatt – nem talált politikai fórumot nézeti kifejtésére, már akkor is jogi és politikai érvekkel próbálta támadni az uralkodó despotizmusát. A formálódó jogtudomány (az

³ Keresztesi József *Naplója*. Pest 1868. 83.

⁴ Rettegi Gy.: *I. m.* 425.

⁵ Bónis György: *Hajnóczy 1750–1795*. Bp. 1954. 29.

ún. közjogi érvelésben) még inkább a hagyományokhoz ragaszkodott, a politikában azonban már feltűnnek a francia felvilágosodás gondolatai. A politikai röpiratok Rousseau társadalmi szerződéselmélete alapján követelték az uralkodótól egy új szerződés megkötését. II. József ugyanis – egyöntetű vélemény szerint – megszegte a király és nép között kötött eredeti szerződést (ezt többnyire a Pragmatica Sanctióval azonosították), így utóda csak új szerződés megkötése árán léphetett volna a trónra. Fontos szerepet kap a korabeli érvelésekben Montesquieu elmélete az uralkodói hatalom korlátozásáról. Eszerint az uralkodót csak a kormányzás – azaz a törvények végrehajtása feletti ellenőrzés – illeti, a többi állami feladatot a nemzet látná el. Amikor azonban az 1790-i mozgalom résztvevői a Habsburg-házzal szemben a „nemzet” képében próbáltak fellépni, s ugyanakkor célkitűzéseik indoklásában a francia filozófia érveire hivatkoztak, olyan ellentmondásba bonyolódtak, amelynek feloldhatatlansága mozgalmuk sikerét veszélyeztette.

A „nemzet” kategóriáját korszakunkat megelőzően, a feudalizmus korában Európa-szerte a birtokos nemesség sajátította ki, hogy ezáltal különíthesse el önmagát a társadalom egyéb osztályaitól-rétegeitől. Ugyanakkor a „nemzet”-hez való tartozás az eltérő helyi érdekeken való felülemelkedést is jelentette: az államhoz, a dinasztiahoz, később az abszolútizmushoz való hűséget. Ebben az értékrendszerben fejlődhetett ki a közös haza szeretetének (de legalábbis védelmének) szükségszerűsége, az előkelő eredzetetés – a francia nemesség a trójaiaktól származtatta magát – vagy akár egyfajta kiváltságosság tudata.⁶

A nemesi nemzetfogalom akkor került veszélybe, amikor az állam kezdte elveszíteni a társadalom támogatását. Franciaországban a XVIII. században az abszolút monarchia gaz-

⁶ Vö. Szücs Jenő: *Nemzet és történelem*. Tanulmányok. Bp. 1974. 242–247.

daság- és társadalompolitikája egyre inkább szembekerült az újra törekvő társadalmi osztállyal, a polgársággal, s a parasztság tehetősebb, árutermelő rétegeivel. A falvak-városok népe viszont csak a helyi-tartományi értékekben található védelmezhető elemeket. A felvilágosodás filozófiájára várt a feladat, hogy először tudatosítsa a társadalom fogékonyabb elemeiben, mindenekelőtt az értelmiségiekben, polgárokban összetartozásukat.

Amikor 1772-ben Rousseau *Lengyelország kormányzatáról* c. munkájával a bari konföderáció oroszellenes harcának akart erkölcsi támogatást és gyakorlati tanácsokat adni, a lengyeleket szellemi közösségük kialakítására ösztönözte. E közösséget persze csakis a többiektől való határozott elkülönüléssel vélte kialakíthatónak. Ha a nép fiai nem akarják elveszíteni hazájukat, „ki kell alakítaniok lelkük nemzeti arculatát, mely megkülönbözteti őket más népektől, mely lehetlenné teszi számukra a más népekkel való keveredést, de még a barátkozást is”. Rousseau jó érzékkel választotta ki azokat az eszközöket, amelyek a „lélek nemzeti arculatának” kifermálódására alkalmasak: a szokások, ünnepek, nevelés, de akár a vallás is. „Fenn kell tartani vagy fel kell éleszteni a régi szokásokat — írta —. Ezek a szokások legyenek bár önmagukban közömbösek, sőt akár rosszak is bizonyos tekintetben, mindig azon előnnyel bírnak, hogy a lengyelekben ébren tartják a hazaszeretetet érzését.” Ha nincsenek megünnepelhető győztes csaták, akkor tartsanak gyászünnepeket a nagy árulások és csatavesztések emlékére.

Meglepő tény, hogy Rousseau a lengyelekkel kapcsolatban összetartó erőként emlegeti „azon vallási ceremóniákat, amelyek kizárólagos nemzeti jelleget adnak”. Még különösebb, ha tudjuk, hogy a „kizárólagos nemzeti jellegű” vallás nem elvont polgári katekizmus, hanem a katolicizmus. Rousseau értelmezésében azonban a vallás a lengyelek számára nem a Rómától való függést kell hogy jelentse, hanem a pravoszláv Moszkvától és a protestáns Berlintől való függetlenülés eszközét.

„Ha úgy cselekedtek, hogy egyetlen lengyel se válhasson orosz, akkor felelek azért, hogy Oroszország sohasem igazhatja le Lengyelországot”.⁷

A francia viszonyokra azonban a lengyelek számára előírt körülményeket aligha lehetett volna alkalmazni. A filozófusok nem pártolhatták a hagyományokat, amikor éppen az ezekből a hagyományokból kinövő abszolutizmust tekintették fő ellenségüknek, nem ösztönözhatték a vallási ceremóniákat, amikor a mögöttük álló egyházat támadták. Montesquieu megpróbálkozott a frank hagyományok népszerűsítésével, s „atyáinknak” nevezte az ősnép tagjait. „De barátom – reagált erre a csípős nyelvű Voltaire –, honnan tudod, hogy te a frankoktól származol, akik a rajnai mocsarokból jöttek, hogy kirabolják a gallokat, nem pedig egy szegény gall családból? És miért dicsőség a frankoktól származni?” Az antikvitás kultúrájáért rajongó Voltaire-t elborzasztották a római birodalmat és kultúráját feldúló barbárok. A Montesquieu által „atyáknak” nevezett frankok az ő számára kegyetlen vad népet testesítettek meg.⁸

Pedig a nemzet egysége iránti igény az ő eszmerendszeréből sem hiányzott. Csak éppen a hagyományok összetartó erejét helyettesítette a felfogásának jobban megfelelő eszközzel: a kiváltságosok iránti gyűlölettel. A születő nemzetből ő az arisztokratákat és a főpapságot kívánta kirekeszteni: „Hol van egy Guise herceg hazája? Mi Mazarin vagy Lorrain kardinális hazája? Párizs vagy Madrid, Róma vagy Nancy?”⁹ (A megnevezett arisztokraták kiválasztása persze erősen tendenciózus volt: Mazarin bíbornok közismerten Itáliából származott, a Guise hercegeknek a Németországtól elhódított Lotharingiában voltak jelentős birtokaik.)

⁷ Ludassy Mária: *Az ész államáig és tovább... XVIII. századi francia utópisták*. Bp. 1979. 78–80.

⁸ Volgin, V. P.: *A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a XVIII. században*. Bp. 1967. 47–48.

⁹ Ludassy Mária: „*Contre nous de la tyrannie...*” *A francia forradalom messianisztikus nacionalizmusa*. Világosság 1983. 484.

A megvetésig menő elhatárolás negatív ismertetőjelein túl a francia felvilágosodás a politikai territórium és a kormányzat közösségében találhatta meg azt a pozitív tartalmat, amely a nemzetet elválasztja másoktól és tagjait összekapcsolja. A Diderot és d'Alembert Enciklopédiájában található felfogás (1778) az államnemzet képét vetíthette előre, amit Franciaországban a nyelvi egység is támogathatott.¹⁰ Bár a XVIII. század végén a francia államban még használtak olyan nyelvjárásokat, amelyek az érthetlenségig különböztek a fővárosban beszélttől, a filozófusok számára nem lehetett kérdéses a nemzet és nyelv egybeesése, az államnyelv összetartó ereje.

Mivel Franciaországban a nemesség aránya meglehetősen alacsony volt (2%), úgy tűnt, hogy a felvilágosodás nemzeteszmeje sikerrel egyesítheti a társadalom nagy részét. Őnmaguk számára bizonyára találtak kibúvót kirekesztésükkel szemben a nemesség tagjai, vagy éppen az arisztokraták is, akik csak a filozófia abszolutizmusellenes törekvéseit akarták észrevenni, s így magukat is beleértelmezhatték a nemzetbe. (Köztudott, hogy Voltaire és társai szívesen látogatták a főúri szalonokat, s a társadalmi érintkezésben elfogadták az arisztokratákat híveiknek.) A tudatosan kialakított nemzet együttese mégsem lehetett teljes: a társadalom zömét kitévő parasztságnak aligha jutott tudomására, hogy milyen felemelő társaságba került, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem jutott le hozzá a felvilágosodás. Ezen osztályt általában elkerülték a szaporodó könyvek, a bővülő ismeretek, s általában az új eszmék. A felvilágosodás a viszonylag fejlettebb francia társadalomban is inkább csak a felső és középső rétegekre, egy kisebbségre korlátozódott.¹¹

Az új nemzeteszme a filozófusok köréből csak a forradalom éveiben hatolhatott le valamennyire a nép körébe. Vol-

¹⁰ Szücs J.: *I. m.* 206.

¹¹ Vö. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 253.

taire-hez hasonló elveket vallott a harmadik rend forradalmi ideológiájának öntudatos képviselője, Sieyès abbé:

„A Nemesi rend nem része a társadalmi szervezetnek, csupán költésztényezőt jelent a nemzet számára, de nem a nemzet része... Ki meri azt állítani, hogy a Harmadik rend önmagában nem minden, ami egy teljes nemzet alkotásához szükséges? Ha elveszük a kiváltságos rendeket, a nemzet ezzel nem kevesebb lesz, hanem több.”

A Bastille lerombolásának első évfordulóján Párizsba gyűlt polgárok, a vidéki nemzeti gárdák és a parasztközösségek impozáns demonstrációjuktól eltelve az „Éljen a nemzet!” kiáltásban forrtak össze.¹²

A francia felvilágosodás szinte felbecsülhetetlen méretű kisugárzása ellenére Európában aligha akadt még egy ország, ahol a filozófia fenti „nemzet” képét változatlanul át lehetett volna venni. Ahol éppen adva lett volna az államnemzet és államnyelv kialakításának feltétele (mondjuk Spanyolországban), ott jóval gyengébbnek bizonyult a polgári átalakulás folyamata, ahol ez utóbbi mutatott jelentős előrehaladást (Németország egyes nyugati tartományaiban), ott a nemzetvé válást (s egyáltalán annak megideologizálását) az azonos nyelvet beszélő népet elválasztó politikai határok nehezítették. Ha tehát a kortársak valahol a nemzet ismérveit, meghatározó tényezőit kívánták megállapítani, elsősorban a ténylegesen meglévő állapotok értékeléséből és általánosításából kellett kiindulniok. (Németországban a szakadékot a kultúrnemzet romantikus koncepciójával hidalták át.) Ilyen feladat várt a magyar nemzeti mozgalom képviselőire is.

A XVIII. század vége előtt Magyarországon is a nemesi nemzet felfogása élt. Werbőczy Tripartituma csak az ország szabad lakosait – a magasabb egyházi méltóságokat, főurakat, nemeseket és a szabad városok lakóit – tekintette a nemzet – a natio, vagy a vele szinonim populus – tagjának. A nem szabadok, elsősorban a jobbágyok, ezzel szemben ki-

¹² Ludassy M.: „*Contre nous . . .*” 484.

rekesztve a nemzetből, a plebs kategóriájába szorultak. A felvilágosodás ismerete hazánkban is kínálta a régi nemzetfogalom felcserélését az újjal, ennek gyors megtörténtét azonban olyan sajátos akadályok gátolták, amelyek többnyire egész Kelet-Közép-Európát jellemezték.

Így mindenekelőtt a polgári átalakulás kezdetleges volta. A térség gazdasági és társadalmi fejlődését az Elbától keletre fekvő országok sajátosságai határozták meg: a majorságok növekedése, a jobbágyi függés erősödése, a munkajáradék újból előtérbe kerülése. E tendenciákat csak erősítette a mezőgazdasági termékek növekvő kivitele, az exportot viszont a birtokosok használták ki, kiragadva ezzel a polgárság kezéből a kereskedelem legjövödelmezőbb területét. Erős, számarányában is jelentősebb nemesség állt itt szemben egy viszonylag gyenge polgársággal. (Magyarországon a nemesség aránya 5%, Lengyelországban a 10%-ot is eléri – Franciaországban 2%. Magyarországon a városi lakosság aránya is 5–6% körül van – szemben a franciaországi 20%-al.) A franciaországinál nagyobb számú a parasztság is, amely a gazdasági-társadalmi változásokra ugyan még mindig hevesen szokott reagálni, a szellemi kérdésekkel szemben azonban meglehetősen közömbös maradt. Kelet-Közép-Európa – s benne Magyarország – társadalmán belül a felvilágosodás filozófiája a franciaországinál jóval vékonyabb, törékenyebb és súlytalanabb rétegre tudott támaszkodni. (Behatolása a nemesség soraiba ugyanakkor céljainak bizonyos fokú módosulásával kellett, hogy járjon.)¹³

A második különbséget Franciaországgal szemben az jelentette, hogy Kelet-Közép-Európában nem estek egybe a politikai és etnikai határok. A térségben sajátos történelmi okok – többek között a külső ellenség folyamatos fenyegetése – miatt nagy, soknemzetiségű monarchiák alakultak ki. A korábbi időszak népmozgalmi, telepítési akciói azonos

¹³ A magyarországi felvilágosodás változatairól l. Kosáry D.: *I. m.* 266–271.

nép tagjait is képesek voltak több országban szétszórni, de még gyakoribb volt, amikor valamely ország maga is soknemzetiségűvé vált. Magyarországon például a magyarság aránya a Mátyás király korabeli kb. 85%-kal szemben a XVIII. század végére 37–38%-ra esett vissza. A Habsburg-monarchia országai-tartományai közül legfeljebb a szűkebb osztrák tartományok népessége volt egységesen német ajkú.

E soknemzetiségű országokban-monarchiákban a nemzethez tartozásnak nem voltak etnikai-nyelvi feltételei. A magyarországi nemesség büszkén vallotta magát Hungarusnak, azaz a Magyar Királyság kiváltságolt tagjának, miközben jelentékeny része nem beszélt magyarul, többen közülük idegen származásúak voltak. (A „magyarság” jogi státusát – a vele járó kiváltságokkal – országgyűléseink osztogatták a Habsburgok által birtokadományozásra érdemesnek talált osztrák, itáliai, cseh hadvezéreknek, hivatalnokoknak, udvari szállítóknak.) E Hungarus nemesség ugyanakkor maga is szorosan kapcsolódott a szomszéd országok birtokos osztályához: ottani birtokképességét (s ténylegesen meglévő birtokait) osztrák, cseh, morva „indigenátussal” igyekezett megerősíteni. Ezek a tényezők eleve kudarcra ítélték azokat a kísérleteket, amelyek a politikai vagy a nyelvi határok segítségével próbáltak meghatározni egy-egy nemzetet (tehát az államnyelv vagy államnemzet ismérveinek felhasználását).

Kelet-Közép-Európa soknemzetiségű monarchiái végül – Lengyelország kivételével – abszolút állammá tudtak szerveződni. Az abszolút kormányzás hatalomgyakorlása lett a harmadik különbség oka. A központi hatalom érdekei ugyanis végső soron a soknemzetiségű monarchiakat alkotó egyetlen ország vagy tartomány érdekeivel sem estek egybe, a politika rendszerint mégis megkülönböztetéseket alkalmazott az egyes területek között. Az idegen abszolutizmus elleni harc így megkönnyíthette valamely nép nemzetté szerveződését, ugyanakkor fellazíthatta a nemzet következetes polgári értelmezését. A magyar történelem a korábbi századokból ismer a társadalom széles rétegeit felölelő mozgalmat mind

a politikai élet, mind a szellemi élet szférájában (az előbbire a Bocskai- vagy a Rákóczi-szabadságharcot, az utóbbira a reformációt hozhatnánk fel példaként). A XVIII. század utolsó harmadának kezdetétől azonban hazánkban az ilyesfajta összefogást megnehezítette, hogy az abszolutizmus felvilágosult szakaszába lépett, s reformjai esetenként előremutatóbbak lehettek, mint a társadalom vezető erőié. A felvilágosodás híveit ez egyfajta választásra kényszerítette, amit Hajnóczy ismert dilemmája, azaz hogy „emberbarát vagy hazafi” legyen-e inkább, tükrözhet a legjobban.¹⁴

Végül speciális magyar jelenségként kell megemlítenünk azt a vallási megosztottságot, amely hazánkat a XVIII. században is jellemezte, s a vallási érdekeket sokszor a hazaszeretet vagy az osztályérdekek fölé helyezte. Azt, hogy ez a türelmi rendelet után is mennyire élt, Berzeviczy példája igazolhatja: ő az, aki protestáns nemestársait 1790-ig elkülönülésük feladására kívánja ösztönözni.¹⁵

A polgári nemzet és nemzetkép kialakulását nehezítő tényezők súlyát persze a kortársak nem mérhették fel a maguk teljességében. Célkitűzéseikből így nem hiányzott a társadalom összefogására irányuló törekvés. A hazai nemzetkép formálódásában az első két változatot tehát a nyelvi nemzetnek és a politikailag egyenjogúsított országlakosok együttesének – jórészt idegen (francia felvilágosult) példára kialakított – eszményképpé emelésében kell keresnünk.

A magyar nyelvet oly lelkesen támogató Bessenyei programjában a hetvenes évek végén elsősorban még kulturális (tudományos, irodalmi) érveket használt. A nyelv fejlettségében és tisztaságában a filozófia is elsősorban a gondolatok kifejezésének és kiművelésének eszközét látta. Eszköz persze

¹⁴ Hajnóczy Forgách Miklós grófnak írt 1785-i nevezetes levelében teszi fel a kérdést. Szövegét l. Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. I. Bp. 1957. 48.

¹⁵ H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763–1795*. Bp. 1967. 166.

a nyelv a felvilágosodás terjesztésében is, s ezáltal a nyelvi mozgalom — közvetve legalábbis — bárhol politikai tartalmat kaphat. A szolidnak induló szellemi folyamatot azonban Magyarországon II. József nyelvrendelete nyíltan a politika síkjára taszította. A tiltakozás ellene a császári önkénnyel való szembenállást fejezte ki, s így nem is feltétlenül kapcsolódott össze a magyar nyelv támogatásával. A nyelvi harcot a nemesség nagy része tisztán közjogi-politikai kérdésként fogta fel, s — a megyék többségében — megelégedett volna a latin hivatalos nyelv visszaállításával is. A radikálisabb elemek persze a magyar nyelv használatáért szálltak síkra, szemükben a magyar nyelv ügye a nemzeti egységért folytatott harc szerves részévé vált. Decsy Sámuel, a reformpárti orvos a francia nyelvi nemzet példájából kiindulva kívánta, hogy a nyelvi határok igazodjanak az országhatárokhöz: „aki a hazai kenyeret eszi, tanuljon meg magyarul” — vallotta. Hasonló volt a véleménye Báróczi Sándornak is (*A védelmezett magyar nyelv*. 1790).¹⁶

A politika eszközévé vált nyelv természetesen nem tudta betölteni a nemzet-egyesítő szerepet. Helyette inkább a hazai értelmiség idegen ajkú, de a Hungarus-nemzetbe magát beleérző, vagy afelé törekvő tagjainak gyanakvását keltette fel. A jozefinista Kohlmayer Sámuel pesti német ügyvéd katasztrofának tekintené a magyar nyelv esetleges hivatalossá nyilvánítását: „ez csak káromkodásra való” — írja. Részéről természetes, ha anyanyelvét védelmezi: „A német nyelv fejlettebb német erkölcsöket és tudást közvetít”. De a németeken kívül más nemzetiségűek is a német nyelv védelmére kelhettek, mint a szlovák anyanyelvű, ugyancsak jozefinista pesti lutheránus lelkész, Molnár János (*Politisch-kirchliches Manch Hermaeon*. 1790), aki a magyarok rendkívül alacsony arányával indokolja ragaszkodását a némethez (8 millió lakosból 2 milliót tart magyarnak, eltúlozva a tényleges hely-

¹⁶ Benda K.: *Emberbarát* . . . 124.

zetet).¹⁷ S a hazai ellenzék mellett a nyelvi törekvések túlhajtása, a német nyelv lebecsülése a külföldet is ellenünk fordíthatja. Berzeviczy egyik – a göttingai egyetemen megismert – német levelező partnere írja:

„Az ön nemzete egy kissé elrontotta a dolgát nálam, mert megsértette az enyémet . . .”¹⁸

A hazai szellemi életben alig néhány olyan megnyilvánulást találunk, amely felismerte, hogy e bonyolult viszonyok között a nyelvkérdés nem abszolutizálható. Csak kevesen akadtak, akik nem tartották hazafiatlannak, ha József császárt a nyelvrendelet után is támogatják, ha napi munkájukban s tudományos-politikai tevékenységükben – mindig az adott helyzethez alkalmazkodva – németül, latinul írnak. Közéjük tartozott mind Kazinczy, mind Hajnóczy, akik megtartották hivatalukat. Nem utasították vissza a német szót 1790-ben vagy azután sem. Jól ismert az a párbeszéd, amelyben 1792 nyarán a budai országház bejáratánál Kazinczy közli Hajnóczyval, hogy az utóbbit kamarai titkárrá nevezték ki. Kevésbé ismert, pedig a *Pályám emlékezete* is tanúsíthatja, hogy ez a beszélgetés – talán mert Kazinczy szó szerint kívánta idézni a császári kihallgatáson hallottakat – németül zajlott le.¹⁹

Az 1790-i nemesi-nemzeti mozgalom hívei között nem találunk olyant, aki – a francia felvilágosodás igazi tartalma szerint – a nemesség kizárásával próbált volna hazánkban „nemzet”-fogalmat alkotni. A hazai elképzelések második változatát alkotó legmerészebb tervezetek is csak addig jutottak el, hogy a nem nemesek jogfosztottságát próbálták megszüntetni. Mivel a rendek részéről kevés hajlandóságot tapasztaltak a kiváltságokról való lemondásra, tervezeteik a kiváltságok kiterjesztésével a kiváltságolt állapotot próbálták értelmetlenné tenni, gyakorlatilag felszámolni. A nyelvi

¹⁷ Uo. 119.

¹⁸ H. Balázs É.: *I. m.* 183.

¹⁹ Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Bp. 1956. 161. és 165–167.

mozgalomhoz hasonlóan e nézetek sem 1790 súlyos napjaiban születtek, hanem a jozefinus évtizedben. Hajnóczy József, miközben a Forgách Miklós grófnak írt 1785-i levelében szembeállítja az ország ötmillió jogfosztott jobbágyát a negyvenezer nemessel (a túlzott arány oka, hogy a József-féle népszámlálás adatai akkor még nem voltak ismertek), az előbbieket természetes jogaira hivatkozik: „Kötelességem minden lehető megtenni, hogy összes embertársaimat természetes jogaikhoz segítsen, melyeket semmilyen elévülés, semmilyen polgári szerződés nem szüntethet meg”. 1790-ben született három politikai írásában (*Gedanken eines Ungarischen Patrioten; Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum; Dissertatio politico publica de regiae potestatis in Hungaria limitibus*) ő is abból indul ki, hogy a rendek új társadalmi szerződést fognak kötni a királlyal. Úgy véli, e szerződés csak akkor lehet szilárd, ha minden állampolgár érdekét szolgálja, beleértve a nem nemeseket is. Ennek érdekében – bár a politikai jogokat továbbra is a birtokosoknak tartaná fenn, eltörölné a tulajdonszerzés korlátait. Az így kiteljesedett nemzet garantálhatná az ország szabadságát az uralkodó önkényével szemben.²⁰

Hajnóczyhoz hasonló elveket vall 1790-ben a korábban szintén elkötelezett jozefinista Koppi Károly, pesti egyetemi tanár.

„Ha valaha, most nagyszerű alkalom van királyságunk megreformálására, de tagadom, hogy az volna az igazi reformálás, ha a megelőző állapotot állítanánk vissza.”

Másutt úgy nyilatkozik, hogy

„meg kell változtatni az alapvető törvényeket és rendeleteket”. „A biztonságot és a szabadság hasznát az utolsó paraszthoz is el kell vinni, úgy, hogy érezze, hogy a nemzet, melynek ő is része, befogadja őt. A hasznos törvények alatt érezze mindenki a szabadságot és a biztonságot.”²¹

²⁰ Bónis Gy.: *I. m.*

²¹ Benda K.: *Emberbarát . . .* 126.

A Hajnóczy- és Koppi-féle polgári-értelmiségi megnyilvánulás, merész társadalmi reformtervével, amelyhez a korszak legtágabb hazai nemzet-értelmezése kapcsolódott – bármilyen nagyra is értékeljük ma – a korban elszigetelt, a politikai fórumokon észre sem vett vélemény maradt. A hazai polgárság nemcsak számában volt kevés ahhoz, hogy e gondolatokat a politikai életben képviselhesse, de tudatában is közelebb állt a középkori rendhez (amely kiváltságait védelmezi), mint a modern osztályhoz. 1790 nyugtalan napjaiban a városok többnyire csendben szemlélték a bekövetkezett eseményeket.

Az a körülmény, hogy a „nemzet”-fogalom kialakítása a társadalmi kérdésben is állásfoglalásra készítette a tervezetek készítőit, általában fékezően hatott a nemesi reformerek elképzeléseire. Nem meglepő, hogy a jozefinus politika elleni mozgalom nemesi szószólói legfeljebb a parasztság helyzetének több-kevesebb javítását tűzték ki célul.

„Miért ne lehetne [a magyar alkotmány] némely kedvezését kiterjeszteni a szabad, de nemtelen polgárookra is? Miért ne lehetne a parasztnak is lassanként utat nyitni a szabadsághoz, ezáltal erősödne és biztosabbá válnék a nemesség”

– vélte a horvátországi Skerlecz Miklós.²² Az adózó nép helyzetén való javítást ajánl Berzeviczy Gergely is, politikai jogokról azonban nála nincs szó. A fiatal Berzeviczy egyébként szinte tulajdonosi büszkeséggel jellemzi a magyar parasztságot:

„S maga a magyar milyen elsőrangú emberpéldány. A paraszt komolyan, kurtán mondja meg érett véleményét, erős, mint az oroszlán, bátor, jószívű, romlatlan, mentes az alacsony önérdektől”.²³

Ezt a mérsékelt, de egyáltalán nem általános reformhangulatot használja ki Martinovics Ignác is néhány évvel később a jakobinusok mérsékeltabb programjának (*A reformátorok*

²² H. Balázs É.: *I. m.* 152.

²³ Uo. 147.

társaságának kátéja) összeállításában, amely politikai képviselőket ígér a nem nemeseknek, de nem egyenjogúsítást: az országgyűlésen egyenlő számú küldött képviselné a nemeseket és a náluk jóval nagyobb számú nem nemeseket. Nemesi kiváltság maradna a tulajdonszerzés, a nem nemes csak bérletként szerezhette földet. A köznemesség megnyerését szolgálná viszont az arisztokrácia és főpapság jogainak felszámolása.²⁴ (A Szabadság és Egyenlőség Társaságának szándékában sokkal radikálisabb kátéja közismerten megelégszik üres általánosságok kimondásával, előadásunkban ezért mellőzzük ismertetését.)

Ahogy pedig a nemesség nagyobb része 1790-ben sem a nyelvi, sem a társadalmi kérdésben nem jutott el a változtatás, a reformok gondolatáig, úgy nemzetfelfogását sem volt hajlandó szélesíteni. Elképzeléseit Ócsai Balogh Péter általánosan elterjedt alkotmánytervezete fejezte ki leginkább, amely sem társadalmi reformokról, sem a magyar nyelv vagy művelődés kérdéseiről nem szólt. A köznemesi érdekeket inkább az udvarral szemben kívánta biztosítani. Konzervatív, a társadalmi kérdések iránt érzéketlen az 1790-ben született röpiratok, politikai tervezetek nagy része is.²⁵ A nemesség zöme tehát megmaradt a hagyományos nemesi nemzet felfogásánál, s elutasította a felvilágosodás idevonatkozó nézeteinek bármiféle érvényesítését.

Az 1790-i nemesi-nemzeti mozgalom végül a rendek önzésébe fulladt. Kézzelfogható eredményei meglehetősen soványnak tűnnek: a szélesen áradó nyelvi mozgalomból mindössze az 1792: 7. tc. született meg, amely a közép- és felsőfokú iskolákban kötelezővé tette a magyar nyelv oktatását; társadalmi reformok helyett pedig mindössze Mária Terézia negyedszázada kibocsátott úrbérrendezésének, valamint a jobbágyok szabad költözésének törvénybe iktatására (1791: 35. tc.) futotta.

²⁴ Benda K.: *Jakobinus iratok I.* 1002–1014.

²⁵ Benda K.: *Emberbarát* . . . 81–83.

A mozgalom eszmei-társadalmi hatása mégis szélesebb, mint amit a papír sovány eredményei mutatnak. Azt az el-
lentétet, amit egyrészt a nemesi nemzetfelfogáshoz való
ragaszkodás, másrészt a filozófia despotizmusellenes érvei-
nek felkarolása szült, nem lehetett figyelmen kívül hagyni.
Amikor az uralkodó ellen fellépve a magyar nemesek – tör-
ténelmünkben talán először – egy másik ország lakosaitól
(s benne nemességétől) igyekeztek elhatárolni magukat,
olyan érveket kellett felhasználniok, amelyekkel maguk
kezdtek szétfeszíteni a werbóczyánus nemzet korlátait. A
röpirat-írók között akad olyan, aki bevallja: nem a közönsége
miatt szól latinul, hanem mert maga nem eléggé járatos a
magyar nyelvben.²⁶ A század végén a magyar nyelv tanulása
– ha különböző okokból is – mégis divattá vált. A nemesi
mozgalomban megkívánt magyaros öltözködésnek kevés
közvetlen köze volt a paraszti ruházathoz, az elmúlt száza-
dok olyan hazai divatelemeinek felkarolása, amelyek azóta a
paraszti viseletre is hatottak, mégis rokonságot teremtett
közöttük. S rokon az újonnan felkarolt zene is, a nemesség-
nek talpalávalót húzó zenekarokba bekerült népi hangszerek
s népi dallamok. Helyhez köt a hazai múlt tisztelete is, amely
a törvények eddig megkövetelt ismeretén túl a köztörténet
lelkesítő elemeit is igyekeznek beemelni a nemesi tudatvilágba.

A felsejlő közösség látszata egyelőre még szigorúbb elhatá-
rolódásra ösztönzi a nemességet. A parasztság nem találta
meg az útját, hogy a nemzet tagja lehessen. Patriotizmusa
azonban már az elmúlt évszázadokban is kifejeződésre ju-
tott, amikor felkeléseiben (pl. Cserni Jován 1527-i vagy Kará-
csony György 1569-i mozgalmában) a birtokos osztályt tette
felelőssé az országvédelem elhanyagolásáért. Paraszti körök-
ben a XVIII. században sokáig élt a Rákóczi-szabadságharc
Habsburg-ellenes összefogásának emléke: az 1735-i és 1753-i
alföldi parasztmegmozdulások éle egyértelműen az állam

²⁶ Uo. 75.

ellen irányult, kuruc hangvétele volt a korszak panaszos népe-nekeinek. Amikor azonban a Dunántúl parasztjai 1765/66-ban a szolgáltatásokat növelő földesuraik ellen keltek fel, váratlan támogatót találtak a bécsi udvarban. A felvilágosult abszolutizmus felé hajló kormányzat a dunántúli parasztmozgalmat felhasználva bocsátotta ki 1767-i úrbéri rendeletét. Ez a parasztságban a Dunántúl nagy részén egyfajta naiv uralkodótszeteletet váltott ki. Csak átmenetileg lazított ezen a jozefinus korszak, az sem annyira az uralkodó belpolitikája, mint inkább a parasztságra súlyos terhet rakó török háború miatt. (Megemlíthetnénk a jobbágyrendeletet is, ennek hatása azonban elmaradt az úrbér-rendezésé mögött, mivel intézkedéseit nem alkalmazták eléggé a hazai viszonyokhoz. A parasztság megnyilvánulásai inkább azt mutatták, hogy többet várt annál, mint amit a rendeletről nyert.)

II. Lipót politikájának ismét részévé vált a parasztság szembefordítása uraival. Ügynökei – a Felső Tisza-vidéken bizonyíthatóan – maguk terjesztettek parasztzendítő röpiratokat.

A hazai felvilágosult abszolutizmus végül enyhített a jobbágyság egyoldalú földesúri kiszolgáltatottságán. Az állam – birtokos – jobbágy kapcsolatot háromszöggé formálta, amelyben az állam és a jobbágy is kapcsolatba léphetett egymással. A jobbágyság gazdasági erősödése, a tehetősebb paraszti rétegek kiemelkedése ezen osztály szellemi-tudati gyarapodásához vezetett. (A XVIII. században ez persze nem a felvilágosodás eszméihez való közelítést, hanem legfeljebb a késő barokk világához való alkalmazkodást jelenti.)²⁷ Az öntudatra ébredő parasztság pedig részt kért abból az eszme- és eszköztárból, amely a nemesi elkülönülés alapját szolgáltatta: a múlt nagy harcaiból, a véres áldozatokból, hagyományokból, szokásokból, kultúrából, nyelvből, amelyek közül – úgy érezte – többnek hamarabb volt birtokában,

²⁷ Vö. Kosáry D.: *I. m.* 59–62.

mint ahogyan urai megismerték azt (vagy éppen kisajátították előle, mint a magyar nyelvet).

A XVIII. század végének mozgalmai nem tudták egységesíteni az elszigeteltebb polgári nemzetképet, az uralmát megtartó nemesi nemzetfelfogást, valamint a paraszti patriotizmust. A háromféle kép – bár nem egyenrangúan s egyenértékűen – de egymás mellett élt, s elkülönülő osztályérdekein túl is ugyanazt a hazát szolgálta. (Véglegesen csak a nemzetiségek mozgalma távolodott el, amely – lévén a nemzetiségek többsége csonka, nemességet nélkülöző társadalom – egységesebb ideológiával rendelkezhetett, mint a magyarság.) A hazai elképzelések közelítését a XVIII. század végén jó időre elodázta a jakobinus mozgalom véres megtorlása, a hazai polgári-értelmiségi réteg vezető alakjainak kivégzése vagy megfélemlítése. A századfordulón bekövetkező gazdasági-társadalmi s nem utolsósorban tudati változások azonban megnyitották az utat a nézetek közelítéséhez. A hazafiság és nemzetkép eszményének új, a társadalmat mélyebben megmozgató értelmezése a jövő század reformnemzedékére és majdani forradalmáira várt.

MIT JELENT A NYELV SZÁMÁRA A TÖRTÉNELEM?*

Mikor a magyar felvilágosodás legnagyobb nyelvészéről, Révai Miklósról beszélünk, teljesen természetesen használjuk a történeti nyelvészet kategóriáját, arra a közismert tényre hivatkozva, hogy Révai, a megelőző nyelvészeti megközelítésekkel szemben valóban úttörő módon elsősorban a régi nyelvállapottal foglalkozott, s következtetéseit leginkább a történeti régiségre alapozta. Elemzési módszerét, felfedezéseinek igazságtartalmát nyelvészeti alapon már többször méltatták, jelentőségét igen sokszor kiemelték, ám lényegében máig megvilágítatlan maradt az a – szerintem – lényegi kérdés: hogyan is látta Révai (illetve az általa szervezett és ihletett nyelvészeti iskola) a nyelvnek és történelemnek viszonyát, hogyan képzelte el a nyelvnek a történelemben való működését. Jelen előadás ezt a kérdést szeretné körüljárni, nem elsősorban grammatikus alapokon, hanem ideológiai jellegű kérdéseket helyezve előtérbe, s az irodalmi kontextust véve figyelembe, remélvén, hogy esetleg nyelvészeti módszertani tanulságokra is rá tud világítani.

Kiindulásként – talán meglepő módon – Révainak egy olyan kijelentését venném, amelynek közvetlen történeti vonatkozása nincsen, benne azonban – feltételezésem szerint – Révai nyelvszemléletének egésze is megragadható. Révai 1802. november 8-án tartotta a pesti egyetem magyar tanszékén latin nyelvű székfoglaló előadását, melynek rögtön bevezetőjében a következő váratlan állításra ragadtatta magát (saját fordításomban idézem):

* Egy nagyobb tanulmánynak előadás céljára tömörített változata.

„Nem tudunk magyarul. Mert bizony úgy beszélni magyarul, ahogy a legtöbben közönségesen beszélünk, nem érdemli meg a tudás nevét. Mert mit jelent a tudás? Úgy vélem, a tudás maga a tudomány, mely nemcsak a dolgoknak, hanem a dolgok azon okának is ismerete, melyekből a dolgok keletkeztek . . . Nyelvünk semmiben sem szenved hiányt: mi magunk hiányoztunk, mi magunk hiányzunk. Saját bűnét vallja be inkább az, aki a szűkösségre hivatkozik: ha mondanóját magyarul kifejezni tudatlansága miatt nem tudja, nem tekinthető a magyar nyelv hibájának . . .”

Az idézetből most nem azt a meghökkentő vonatkozást emelném ki, miszerint Révai kétségbe vonja magyar anyanyelvű magyar szakot felvett hallgatóinak nyelvi kompetenciáját, hanem inkább az emlegetett fogalmak ideológiai és nyelvszemléleti aspektusait vizsgálnám, állandóan szem előtt tartván Révai nagy nyelvészeti munkáit, elsősorban az *Antiquitatem* (a *Halotti Beszéd* elemzését) és az *Elaboratior Grammatika* első kötetét.

Révai rendszerében a nyelv, melyhez tulajdonképpen fel kell nőnie a magyarul beszélőnek illetve tanulónak, lényegében változatlan, változhatatlan és normáiban állandó; a beszélők közösségének a szinte isteni tisztaságban létező nyelviséghez csupán idomulniok lehet. A nyelv majdhogynem emberfeletti tulajdonságokkal rendelkezik: nem véletlenül idézi fel Révai még a XIX. század elején is a nyelv eredetének isteni adományát. Bár a nyelv eredeztetésével – mint általában a tisztán nyelvelméleti kérdésekkel – igen csekély mértékben foglalkozik (leghívebb tanítványa, Horvát István panaszkodik is, hogy Révai nem engedte alaposabban kidolgozni a nyelv alkotmányát illető gondolatmenetét), mégis két ízben is, ráadásul nagyon hangsúlyos helyen szól az isteni eredetről, jóllehet e teória vallását ez időben már nemigen lehet az egyházi hierarchia kötelező tételei közé sorolnunk. Révai azért, hogy egyszerűen adottnak veszi az isteni eredetet, nem az eredetvitában foglal állást, csak biztosítja rendszerének változatlanságát, annak bizonyítása végett: a nyelv régen tökéletesen ugyanolyan volt, mint régen. A *Halotti Beszéd* elemzése során több helyen kitér a régi és

mostani nyelvállapot lényegi azonosságára: azt állítja, a régi szöveg eltérései nem grammatikai jellegűek, hanem csupán a helyesírás nehézségeiből erednek; a középkori írás – latin eredete folytán – csak tökéletlenül tudta követni a magyar fonetikát, s ebből következően a beszéd rosszul lett rögzítve – úgy, ahogy leírták, az akkori magyar nem beszélhetett.

„Meg vagyok győződve – írja –, hogyha a pap, aki e kegyes temetési beszédet tartotta, vagy valamely más kortársa, halottaiból feltámadna, és ma ugyanúgy mint egykor, ugyanazon ajakkal szólván, elmondaná a Halotti Beszédet, bármely mai magyar, beleértve az idiótákat is, könnyen megértené”.

Más helyen vitában állítja a nyelv változatlanságát, s keményen megrója Sajnovitsot, mert ő dolgozatában – úgymond – túlságosan nagy változásokat tételezett fel, melyekről pedig Révai szerint szó sem lehet. A nyelv rendszerében, grammatikájában, sőt jelentéseiben sincs helye ugyanis a változásoknak: amaz etimologikus módszer is, melynek segítségével – az Adelung-i gyökérszó-elmélet alkalmazásával – Révai az egyes formánsoknak egykori önálló jelentést tulajdonít, lényegében az elemi szintekig vitt azonosságot hangsúlyozza. Ahol változás figyelhető meg, az csupán a nyelv külső formáját érinti, a beszéd hangzó részeit, melyekben azonban ismét általános és kikezdzhetetlen törvények uralkodnak, s nevezetesen az *eufónia* (a minden nyelvben azonos jóhangzás) szabályai: a hangzók egymás mellé kerülve, módosulhatnak (pl. a birtokos személyragozásban: fa + én = fám), de az egyes elemek mindvégig megőrzik eredeti jelentésüket; – a hangtani változás folyamata és miéértje azonban már kívül esik Révai érdeklődése körén.

Mindebből már természetesen következik Révai rendszerének intoleráns normativitása: grammatikai rendszere, mely változatlanul áll a régiségben, változatlanul kell hogy maradjon továbbra is: a mai kor romlott nyelvhasználatával szemben atyáink hagyományára kell támaszkodnunk, s azt sértetlenül megőriznünk.

Ha a nyelv belső rendszere érintetlen (vagy legalábbis érintetlen kellene hogy maradjon) az idő múlásától, hogy találkozik mégis a nyelv és a történelem? Révai számára a kérdés egyszerűen megválaszolható: külsőleg. A nyelvnek nem milyensége vagy jellege függ a történelemtől, hanem csak használata: történetileg az vizsgálendő meg, milyen volt a nyelvnek *jelenléte* a különböző történeti korokban, hogyan, mire s milyen funkcióban alkalmazták az önmagában zárt rendszert a különböző korok emberei. A nyelvtörténet tehát tulajdonképpen a nyelvvel való élés történeti szociológiájában tűnik el, s azonosul a megelőző korszakok historia litteraria műfajával (ne felejtsük el, hogy Révai nyelvtörténetét, mely speciálisan a magyar nyelv történeti életét rögzítette, *deáki* történetnek keresztelte el, ami a szerző szerint is a literatúra szinonimájaként értendő!) – s legfeljebb azt a megszorítást engedi meg magának, hogy a régebbi történetek tartalmi teljessége helyett az egynyelvűség formális kritériumait érvényesíti.

Ezeknek alapján érthető a bevezetésben idézett tételeknek ama része, mely azt célozza: *mi* hiányzunk a nyelv számára. A nyelv érintetlen rendszere természetesen a maga tökéletességében létezik, csupán mi, mai emberek távolodtunk el e rendszer idealitásától, a magyar nyelv aranykorától (azaz Pázmány korának nyelvállapotától); s a nyelvtanulásnak az a feladata, hogy teljességében rekonstruálja azt, amiről a zavarodott mai kor megfeledkezett. E törekvésnek köszönhető pl. Révai ragaszkodása az ikes ragozási rendszernek nemcsak megmentéséhez, hanem egy olyan teljességben való kiteljesítéséhez, amelyben az ikes ragozás valószínűleg sohasem működött; vagy az a közismert tény, hogy Révai az etimologikus elvet a kiejtésben is érvényesíteni óhajtotta, s ragaszkodott a fonetikai összeolvadások feloldásához, stb. A nyelv elvont rendszere mint ideális norma tételeződik, amelyhez sem hozzátenni nem szabad semmit, sem elvenni belőle: innen érthető a racionális rendszerekre általánosan is jellemző nyelvújítás-ellenes beállítottság, vagy ama homo-

genizáló szándék, amely a nyelvjárások különösségeit akarja megszüntetni.

E nyelvszemlélet működését azonban csak akkor tudjuk igazán megérteni, ha kilépünk a sajátosan nyelvi kérdésfeltevések köréből. A nyelv mint elsődleges ideologikus érték nyeri el meghatározását: ő tulajdonképpen a nemzet nagyságának a bélyege. Révai még nem a kiteljesedett herderi nyelv-nemzeti koncepciót képviseli: nála a nyelv még nem kap szubsztanciális jelleget – csupán a megkülönböztető funkció dominál; a nyelv – Bíró Ferenc találó kategóriájával szólva – a nemzeti különlétnek *jele* lesz. A nyelv, anélkül, hogy kilépne a hagyományos literatúrafogalom keretei közül, tulajdonképpen a literatúra egészének helyére lép, s magára veszi a literatúra értékhordozó szerepét. A nemzeti érdemek számbavételénél a literatúra tartalmi és terjedelmi jellege már nem lehet kielégítő, s ezért a nyelv önmagában kell hogy szemléltessék: a tartalmi szempontok helyére formaiak lépnek (azaz a magyarnyelvűség), s az értékek közül első helyre is formai kerül, mégpedig a nyelv képessége.

E ponton ismét felmerül a nyelv és történelem viszonya, de most már tisztán ideologikus, s egyáltalán nem szaktudományos értelemben. Az a nyelv ugyanis, amelyik – mint tudjuk – változatlan, s változatlan rendszerében tökéletes adottságokkal és képességekkel rendelkezik, s így már a régiségben is rendelkezett, már pusztán régiségénél fogva is speciális értéként tételeződik. E téren a régiség kutatója tulajdonképpen a hagyományos genealógiák koncepcióját ismétli meg (azaz az ősök régisége önmagában érték!), legfeljebb a kutatás tárgyát cseréli ki. Ennek következtében aztán egymást érik a tudományosan már nem elemzett (s az esetek többségében tudományosan nem is elemezhető) állítások: a magyar nyelv a legősibb, a legeredetibb, a legerintetlenebb (vagyis a civilizáció előtti állapotot őrzi rendszerében), stb. A nyelvhasználat és nyelvrokonság keresése speciális helyet foglal el e témakörben, s a legmeglepőbb az, hogy milyen csekély helyet. A nyelv ugyanis akkor kaphatja meg igazán

előkelő értékelését, ha eredetisége kellő egyediséggel is párosul – ezért a magyar nyelv alapjában rokontalannak képzeltek el. Igen különös az, hogy a nagy nyelvtudós Révai mennyire kevésbé foglalkozott pl. a finnugor rokonság kérdésével, s legtoleránsabb pillanataiban is csak a hagyományosan méltóságteljes zsidó rokonsággal együttesen volt hajlandó említeni. Tanítványa, Horvát István lényegében az ő tendenciáit teljesítette ki, mikor már a tízes években félre is tolt a kérdést. Ezzel szemben a nyelv régisége természetesen a legfontosabb kutatási tárgyak közé fog tartozni: a magyar nyelv- és irodalomtörténeti kutatások igen nagy mérvű fellendülése tulajdonképpen emez ideológiának köszönhető – a régiség dokumentálása végett összegyűjtendő volt minden olyan adat és emlék, ami bármilyen szempontból a nyelv régi korokban való funkcionálására utalhat. Ismeretes Révai gyűjtőszöveggyűjtője, mely a legcsekélyebb nyelvi adatra is kiterjedt, teljesen függetlenül attól, hogy az adat milyen értékű nyelvi megnyilatkozást tartalmaz. A nyelv jelenléte és funkcionálása a régiségben ugyanis egyértelműen a nyelv képességének bizonyítását és dokumentálását jelentette e szemlélet számára; az pedig, hogy különböző korokban a funkcionálások is különböző jellegűek lehettek a nyelv változhatatlanságának feltételezése révén, fel sem merülhetett.

A régiség adatainak dokumentatív összegyűjtésén kívül megvizsgálandó lenne még Révai ismeretes felhívása a népdalok gyűjtését illetően. Megítélésem szerint itt is tulajdonképpen nyelvi kérdés rejlik. Révai, aki *minden* régiséget ki akart adni, a nyomtatásban meg nem jelent, de régi dokumentumként felfogott szóbeli nyelvi műalkotásokat is bevonta figyelme körébe, ám aligha a nép iránti érdeklődés lecsapódásaként: számára a népdal a régiségnek speciális dokumentuma volt csupán, melynek már aktuális létezmódja is archaikus. Vizsgálatukra tehát elsősorban történeti szempontból lehetett volna szüksége; másrészt pedig szinkron leírásban – a nyelv képességeinek rögzítése során. A dalgyűjtés beleillik ama nagy feldolgozási sorba, mely a frazeológiák-

tól kezdve a közmondás-gyűjteményekig terjed, s mely a nyelv eredetiségét a képességek sajátosságán kívánja kipróbálni, s melynek határait nyelvi szempontból már igen korán tágra nyitották. Kulturális vagy literatúrabeli szempontból ezek a gyűjtemények még Csokonai számára sem jelentettek értéket, ám a nyelv lehetőségeinek vizsgálatában új utakat is nyithattak. Révai Miklós, aki grammatikai megfigyeléseinek finomságával az empirikus nyelv szemlélet igen magas fokú érvényesítését produkálta, alighanem e gesztusával jutott legközelebb az empirizmus ideológiai célkitűzéseéhez.

Ha általánosítva összegeznénk véleményünket, a nyelvészeti kérdésekre alighanem könnyebb választ tudnánk adni, mint az ideológiaiakra. Révai nyelvészetének alapellentmondása az volt, hogy empirikus nyelvi vizsgálatait, melyek a korban szokatlan mélységekig is eljutottak, megingathatatlan szilárdságú racionalista alapokra építette, s ez a racionalitás aztán nemegyszer visszaütött az egyes elemekre is. Az ideológiai helyzetkép összetettebb: míg a történelem felé fordulás — bármilyen fokon zajlott is — egészében korszerűnek volt tekinthető, általános nyelvvideológiája, elsősorban racionalista beállítottsága révén, nem verhetett komoly visszhangot. Révai nyelvésztevékenysége alighanem az a fordulópont, ahol a hagyományosan a irodalom keretein belül együtt kezelt nyelv és irodalom elválik egymástól: a nyelvészkedésből szaktudomány lesz, melynek már alig van köze az aktuális szépirodalomhoz, a szépirodalom pedig nem kér a nyelvtudomány eredményeiből. Révai ideológiája azért veszi el az irodalommal való kapcsolatát, mert ugyan feltételezi a nyelv képességeinek konstituáló jellegét, ezt a jelleget azonban rögtön be is zárja a nyelv zárt határai közé, s nem hagyja szabadon érvényesülni. A nyelv az ő számára azért, hogy megteremtette ideális rendszerét, rögtön meg is fagyott, s nem hagyott helyet semmiféle változásnak — holott a korabeli korszerű nyelvvideológiák, a nyelv nemzetet konstituáló voltát rögtön össze is kötötték a nyelvvel való szabad élés gondolatával is. Révai ugyan átvette Herdernek nem egy

nézetét, nyelvelméletének nem egy meghatározó mozzanatát, egy dologban azonban teljesen érintetlen maradt a herderi hatástól: a költői nyelvet nem tekintette külön kategóriának, s a költészetben belül is doktrinér szigorral kívánta volna grammatikáját érvényesíteni. Révai korának modern irodalmisága viszont – nyilván a nagyon erős Herder-befolyás révén – legfontosabbnak nem a nyelv adottságait, hanem alakítható képességeit tekintette, s a költői szubjektivitás szabadságának jogait a nyelvhasználaton belül is érvényesíteni akarta. Ezért történhetett meg, hogy a nagy nyelvészre már az 1810-es években is mint konzervatív literátorra emlékeznek az irodalmi pártoknak mindkét oldalán: Kazinczy, Kölcsey és Batsányi, ha más-más érveléssel is, az irodalom számára használhatatlannak minősítik grammatikáját. Révai nyelvvideológiája a történettudomány számára mozgósítható volt; Horvát István, ha nem is a legszerencsésebb módon, s igen sok mindent módosítva is rajta, de hatalmas karriert futott be vele; a korabeli modern szépirodalom azonban, mely a zárt racionális nyelvi normában nemcsak költészetellenes gesztust látott, hanem alighanem történelmi-ideológiai korlátot is, hamar és visszavonhatatlanul túllépett rajta. Révai nyelvészete egészében tökéletesen megfeleltethető nagy elődje, Adelung híres és nálunk is sokszor idézett felfogásának: „a legalaposabb grammatika nem más, mint pragmatikai története a nyelvnek”; ám a századelő szépirodalmi törekvéseinek sem grammatikára, sem pedig pragmatikai történetre nem volt szüksége.

BARÓTI DEZSŐ

A FELVILÁGOSODÁS SZIMBÓLUMAIRÓL

Sokszor elmondták már, hogy a felvilágosodás a sötétségen áttörő fénytől, a világosságtól kapta nevét. Ez a világosság némiképp a mi felvilágosodás szavunkban is feldereng, a ma így nevezett kultúrtörténeti jelenséget kezdetben azonban pusztán világosságnak, világosságoknak emlegették, a legkorábban a franciáknál, akik még ma is így, vagyis Les Lumières-nek hívják. Neve a magyarban, akárcsak több más nyelvben, mint ismeretes, a német Aufklärung tükörszava, s csak lassanként váltotta fel a korábban nálunk is használt „világosság”-ot.

Ősrégi kép ez, csaknem valamennyi mitológiában megtalálható, a Bibliából származott át a katolikus teológiába és a liturgiába, különösen gyakori volt a misztikusok szókincsében, a renaissance pedig már a korábbi évszázadok sötétségével helyezte szembe a maga világosságát, ezt követően a protestánsok éppúgy használták, akárcsak Leibnitz és a karteziánusok, jelképes ábrázolásai pedig a középkortól kezdve a barokkig a képzőművészetekben szintén sok változatban megtalálhatók.

Hosszú története volt tehát, amíg az isteni bölcsesség örök világosságáról, örökkévalóságáról beszélő kép a XVIII. század folyamán végül is épp az örök bölcsességek elutasításának, sőt, sötét babonává való degradálásának, a dogmáktól megszabadult ember öntudatára ébredésének, megvilágosodásának, egy szóval a felvilágosodásnak a jelölése lett.

Képszerűségéből azonban továbbra is az következett, hogy nem kaphatott a fogalmak nyelvén szabatosan definiálható tartalmakat, vagy hogy a szemiotika nyelvén szóljak, a pontosabb denotáció helyett inkább az elmosódó konnotá-

ciók lehetőségét sugározta. A többféle jelentés lehetősége azonban csak megkönnyítette elterjedését, sőt még a közismerten különböző tartalmakkal megnyilatkozó felvilágosodás egységének illúzióját is táplálhatta, hiszen az új eszmék mérsékelt vagy radikális hívei egyaránt elmondhatták magukról, hogy a világosság gyermekeiképp harcolnak a múlt sötétsége ellen.¹

A szónak, illetve a képnek tehát még a felvilágosodáson belül is több jelentése volt. Leginkább mégis a Rációval, vagy ahogy nálunk mondták volna, a józan okossággal azonosították. Ez a Ráció azonban már nem a karteizianizmus metafizikájának Rációja volt a felvilágosodás idején, de még az a kevésbé filozofikus Ráció sem, amelynek követésére a klasszicizmus normáit összegző Boileau biztatott. Mivel mind a kettőt ugyanazzal a szóval jelölték, a két jelenséget sokszor összetévesztették és tévesztik néha még ma is, sőt gyakran még azoknál is a klasszikus ráció-fogalom továbbélését vélik felfedezni, akik épp lerombolására törekedtek. Ezt egyébként már Cassirer 1932-ben megjelent felvilágosodás-monográfiája óta tudni lehetne, a legutóbb pedig Jacques Chouillet az *Esthétique des Lumières* c. kötetében mutatott rá arra a jól megrajzolható folyamatra, amelynek a során a XVIII. század eltávolodott a klasszikus eszményektől.²

Nem szabad elfelejtenünk tehát, hogy a XVIII. század folyamán oly sok mindent neveztek Rációnak, hogy szinte minden alkalommal újra meg újra meg kell vizsgálnunk, valójában mit is jelent ez a szó. De aki a XVIII. században, különösen pedig annak a vége táján okosságról beszélt, az gyakran már arra a magát öntudatosan újnak nevező történeti je-

¹ A fogalom történetét jól összefoglalja Mortier, Roland *Lumière et Lumières* c. később magyarul is megjelent tanulmánya: *Clartés et Ombres du siècle des Lumières*. Genève, 1969. Droz. — 13–59. Magyarországi útjára néhány érdekes adat: Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bevezetés. Bp., 1924.

² Cassirer, Ernst: *Die Philosophie der Aufklärung*. Tübingen, 1932. Chouillet, Jacques; *Esthétique des Lumières*. Paris 1974. P. U. F.

lenségre, sőt korszakra is gondolt, amely a Les Lumière-rel, a „világosságok”-kal, vagy ahogy ma magyarul mondják, a felvilágosodással adott nevet magának. Épp ezért talán nem árt hangsúlyoznunk, hogy a „ráció” az „okosság” nem egyszer már a „világosság”-hoz hasonlóan nyitott, s épp ezért válhattak szinte egymás szinonimájává.

A világosság azonban nemcsak a Ráció szinonimája lehetett a XVIII. században, hanem a Természeté is, ezt pedig azért kell megemlítenünk, mert a két fogalmat a felvilágosodás korában sem mindig azonosították olyan egyértelműen, amint ezt Bessenyeink tette, amikor egyik jelentős munkájának a *Természet világa avagy a józan okosság* címet adta. Jelképezte továbbá a haladást: előre mutató útjának érzékeltesére valóban nem lehetett volna a sötétségen áttörő világosságnál jobbat találni. De még a szív, azaz az érzelmek világosságáról is beszéltek a XVIII. században, az autonómiára törekvő személyiségek érzelmeinek, sőt szenvedéseinek fellángolását nevezve így, amellyel, amint azt sokan vallották akkortájt, szintén a Természet követelte jogait. És jelentette végül, mint már említettük, magát az egész felvilágosodást.

A teológia persze nálunk is már a középkortól kezdve használta a világosság képét, az erre való kitekintést mégis mellőzhetem, mert a szónak a felvilágosodásra vonatkozó jelentését, úgy látszik, e hagyomány megkerülésével, vagyis közvetlenül a tizennyolcadik századi francia forrásokból vettük át. Hogy kinél bukkant fel először ezzel az új jelentéssel, azt nem tudnám megmondani, Bessenyei azonban már szélében-hosszában használta, sőt a *Lumière*-nek a kor franciáinál váltakozó két alakját, az egyes számút és a többes számút is megtaláljuk nála.

A *Holminak a Bessenyei György és a lelke* c. dialógusában ezeket olvashatjuk:

„Honnan származtak hát azok a világosságok, melyek szerint már az öregasszonyokat ördögnek képibe nem égetik? a vádoltakkal tüzes vasat nem fogatnak, hogy ha ártatlanok, kezek meg ne égjen? Nem

írják: Lutherani comburantur? A peres embereknek nem kell egymással bajt vívni, duellálni, hogy amelyik másikat megöli, annak légyen igazsága, sat. Szeretnéd, ha még ezek a szép dolgok fenn volnának? Vagy hiszed-é, hogy nem az írásból, olvasásból származott világosság törölte el őket? Számláljak-é még elől ilyen dolgokat?"

Egy másik bekezdésből azt is megtudjuk, hogy a „világosság” új jelentését még azoknak az igényesebb olvasóknak is meg kellett magyarázni, akiknek az író ezt a könyvét szánta. Az előbb idézett dialógus naiv kérdezője (akinek Bessenyei a saját nevét adta) ugyanis így tör ki a szó hallatára:

„Mit akarsz világossággal? Micsoda világosságról szólasz? Én megmondom néked: nem értek semmit e földön, mert itt minden állapot visszájára esik meg, mégis úgy kell néki lenni. Nincs nékem világosságom: — ha behunyom szemem, egészen setét vagyok. Eredj, ha világosságot akarsz, mutasd meg az embereknek a napot.”

A *Holmi* szövegeiből továbbá az is kiderül, hogy a világosság képe már Bessenyeinél is jórészt elvesztette az eredetileg érzéki élményt jelölő konkrét jelentését s a felvilágosodás elvont fogalmának jelölője lett, de mivel a szó maga ugyanaz maradt, olyan szemléletes szóképeket vagy hasonlatokat alakíthatott ki belőle, amilyenekre még csak gondolnia sem lehetett volna, ha „felvilágosodás”-t használ helyettük. Ismét a *Holmiból* idézek:

„Írj azoknak, kiknek születéssel nagy elméjük van, de hogy világságra nem találhatnak, setétségben maradnak.”

Vagy:

„Szép dolog az emberi természetet vizsgálni és azokat titkon nevetni, kik a világságnál vakon járnak.”

Még szemléletesebb az a *Magyarországnak törvényes állásában* olvasható néhány szép sor, amelyben egy népmesére való utalással mondja el azt, ami a fogalmak szürkébb nyelvén valahogy úgy hangzana, hogy a felvilágosodás az új idők szava, s ezért terjedését nem lehet feltartóztatni:

„Letartod az időt? Le úgy-é, oly formában, mint az, aki az éjjelt a fához kötötte, hogy meg ne virradjon, míg szeretőjével messze nem szökik, amint a mesében vagyon írva.”

Az éjszakának és a hajnalnak a sötétség és a világosság jegyében történő szembeállítására épp annyira gyakori a felvilágosodás irodalmában, akár csak „a sötétségen áttörő fény” olyan más megjelenítései, mint a homályban világító gyertya, lámpás vagy a fáklya képei. Ez utóbbi Bessenyeinél a hajnal képével együtt is előkerül. A *Rómának viselt dolgai* harmadik kötetéből idézem a következő mondatot:

„Életednek minden napjaiban kell tanulnod, hogy elméddel, mint hajnalcsillag a látásnak határára feljövén, másoknak világító fáklyául szolgálhass.”

És most nem árt, ha egy rövid kitérést teszünk. Aki ma leírja azt, hogy a tudomány, akár csak egy ragyogó fáklya, megvilágítja a haladás útját, amelyen korábban csak gyertyafény pislogott, csak rég giccsessé vált közhelyeket ismétel. Bessenyei korában azonban, amikor még mindenki gyertyafénynél írt, s a kocsik útját este fáklyákkal világították meg, eleven, érzéki képek voltak ezek, hogy később majd épp a felvilágosodás frazeológiájának hatására szürküljenek közhelyekké, miután többek között a mi reformkorunk írói vagy az utópista szocialisták és általában a progresszív közírók már elhasználták valamennyit.

Bessenyeit követően nálunk is egyre többet emlegetik az új világosságot, különösen a francia forradalom hírére. A frazeológia ugyancsak ritkán új, s ez nem is meglepő, hiszen a világosságnak a múlt sötétségét legyőző hatalmát már a forradalom előtt sokat emlegették. 1789 táján a közhelyszerű képek ismételtetése azonban azt is elárulja, hogy a magyar radikálisok a felvilágosodás eszméinek megvalósulását köszöntötték a franciaországi változásokban.

Idehaza az 1790–91-es országgyűléstől várták a változásokat, így nem meglepő, hogy a fiatal Csokonai *Magyar! Hajnal hasad!* c., ekkortájt írt versében már szinte megrésze-

gedett a sötétséget legyőző fény varázsától, s nemcsak a kép változataival dobálódzik, fantáziája új asszociációkkal is megdúsítja azokat. Csak a bennünket érdeklő soraiból idézek:

„Vége van már, vége a hajdani gyásznak,
 Lehasadoztak már a fekete vásznak,
 Melyeket a fényes világosság előtt
 A hajdani idők mostohás keze szőtt.
 Az eltépett gyásznak rongyainál fogva
 Tündöklük egy nyájas hajnal mosolyogva.
 Setét völgyeinkre sugárit ereszti,
 Mellyel a megrögzött vak homályt széljeszti.
 Biztatja hazánkat vidámitó képe,
 Hogy már a magyarok napja is kilépe,
 S rövid időn felhág egünk délpontjára,
 Hogy világosságot hintsen valahára.

— — — — —
 Örvendj, hogy elmúlván a setét éjtszaka,
 Megnyílt a napkelet bársonyos ablaka,
 Ezáltal egy kövér reménység táplálhat,
 Hogy még napod fényes delére felszállhat.

— — — — —
 Idvez légy szép hajnal, ragyogtasd fáklyádat
 Vig egünkön mutasd mosolygó orcádat.”

És a kor publicisztikája, s velük a megyeházi vagy az országgyűlési beszédek is visszhangozták az ilyen, jórészt még öszszegyűjtésre és rendszerezésre váró szavakat. Néhányat már Eckhardt Sándor publikált közülük. *A francia forradalom eszméi Magyarországon* c. monográfiájában, több más mellett a *Magyar Kurír* egri levelezőjének panaszát is, amelynek csak néhány sorát írom ide:

„Hogy pedig a világosság, mely alatt éppen nem az indifferenzizmust értem, hanem a józan religiót, (. . .) teheti csak az embert boldoggá, azt tudja minden ember, aki a maga szemével is lát (. . .) Lehetetlen, hogy Eger is ki ne bújjon azon véghetetlen sűrű homályból, melyben kínlódik. Nálunk a könyvek senkit sem világosítanak . . .”

Bár francia szerzők szintén sokat panaszkodtak arról, hogy a felvilágosodás fénye csak lassan oszlatja azt, amit ők sötét-

ségnek neveztek, mégis úgy tűnik, hogy ez a panasz magyar földön gyakoribb volt, mint a nagy forradalma felé haladó Franciaországban. Az előbb idézett egi szöveg, amelyben – mint olvastuk – a két jelzővel is megsötétített homály képe (*végzetetlen, sűrű*) uralkodik el a világosság felett, nem egyedülálló; egy valóságos típust képvisel.

További, az előbbivel egyébként rokon változatokat azokban az írásokban olvashatunk, amelyekben a sötétség képe teljesen ráfeketedik a világosságra és a szó stilisztikai értelmében is elnyomja azt. Ez a változat különösen akkortájt tűnt fel nálunk, amikor radikálisaink kezdtek rádöbbeni arra, hogy hiába reménykedtek a felvilágosult Magyarország megszületésében. Csokonai is sietett visszaénekelni derűs versét, s századunkba vetítve optimizmusát.

„Ezt minap egy jámbor magyar énekelte,
S benne a huszadik századot képzelte.”

Ekkor már nemcsak a világosság lassú terjedése volt aggasztó, elhalásának lehetősége is. A kezdődő aggodalmat a legszemléletesebben talán Batsányi *Levél Szentjóni Szabó Lászlóhoz* c. verse képviseli, amelyből most szintén csak a bennünket érdeklő sorait idézem:

„Terhes fellegeket látok fenyegetve borongni
Újra, s leszállani-kész komor éjt terjedni világunk
Nyúgoti részének felzendült messze határin.
Hasztalanul csalogatta reményünk csillaga, tündér
Boldogság képével, alélt szívünket; örökre
Eltűnik ah! s nem fog soha felvirradni talán már
Nézd, a régi homályra szokott sok gyáva miképpen
Üldözi mindazokat, kikről a józan okosság
Élesztő tüze sűgárit tündökleni látja!
Nézzed, az ostobaság véres zászlóihoz esküdt
Vakbuzgók mi dühös-törekedve rohannak előnkbe!
Szíveiket vad gyűlölség mérgével itatván
A szeretet szolgálai, miként gerjesztik őket!
Mint fenekednek! miként hányják az ezernyi kelepécét
Újra, hogy a szabad észt szűkebb korlátba rekesztvén,
Népünket levetett alacsony jármokba szorítsák! . . .”

Nem nehéz észrevennünk, hogy az egész szövegrészben már a sötétség képei kezdenek eluralkodni, sőt, még a kelepce, a korlát vagy a járom képének szóhangulata sincs messze attól, amit a felvilágosodás hívei sötétnek neveztek. A magyar jakobinusok mozgalmának vérbe-börtönbe való belefojtása után a „világosság” fénye még inkább elsötétedett.

A felvilágosodásnak azonban nemcsak olyan „kulcsszavai” vannak, mint a világosság, a józan okosság, a természet, a haladás és társaik. Amint ez már az eddig elmondottakból kiderülhetett, „kulcsképei” is vannak. Többségüket érdekes módon az kapcsolja össze, hogy a sötétséget áttörő világossághoz és a kép közvetlen derivátumaihoz (gyertyafény, fátyla stb.) hasonlóan valamiképp a szétterjedés, az áradás, az erjedés, az előrehaladás fogalomköréhez tartoznak és rendszerint optimizmust sugároznak. Közülük legelőbb az egymásba gyűrűzve terjedő hullámok képét említjük meg, ezt azért, mert a fény mozgását épp a felvilágosodás hajnalától kezdve a vízbedobott kő keltette hullámmozgáshoz szerették hasonlítani. Ilyenek továbbá a szélén meghúzott és így mozgásba hozott láncok, sőt, láncolatok, a húr, amelynek rezgése a fényhez hasonlóan egyéb húrokra is tovább terjed, a hálóját szétterjesztő pók, a szabadon szálló madár, a kanyargós út, és még sok más, a sötétség fogalomkörébe tartozó kontrasztjaikkal, antitéziseikkel együtt. Megvallom, hogy ezeket a képeket francia olvasmányaim alapján említettem,³ mert ami bennünket illet, sajnos hogy az idézett képek magyar megfelelőit még nem gyűjtöttük össze.

Maradjunk tehát a világosságnál, jócskán ad ez is munkát még. Érdekes elidőznünk fényénél, mert mint említettük, hol fogalom, hol szemléletes kép, s így róla beszélve nemcsak az egyéb kulcsszavak, egyben a kulcsképek problematikájához is közel kerülhetünk. Így, most már csak a sötétségen

³ A kérdéssel egyébként a francia kutatók is keveset foglalkoztak, a legtöbbet Starobinski, Jean szép kötete mond róluk: 1789. *Les emblèmes de la Raison*. Paris. 1979. Lásd még tőlünk: *Módszer és stílus a felvilágosodás irodalmában*. — *Árnyékban éles fény*. Bp. 1980. 41–97.

áttörő világosság képnél maradva, ez ideig arról sem esett sok szó, vajon milyen helyet foglal el a stilsztika és retorika alakzatai között. Vannak, akik — így Roland Mortier — az egész felvilágosodás, vagy legalábbis a Ráció szimbólumának tekintik, Paul Hazard, aki az elsők között medítált róla, „gyönyörűséges metaforá”-nak nevezte. Valóban hol szimbólum, hol pedig metafora.⁴ Mihelyt azonban valamiképp rendszerezni próbáljuk típusait, kiderül, hogy a stilsztika-retorika jó néhány alakzatának formájában megjelenhet. Nemcsak szimbólum vagy metafora lehet tehát, allegória is (és ez meglehetősen gyakran), máskor csak egyszerű hasonlat, még inkább antitézis, s néha még egy-egy szövegegységen belül is többféle alakzat interferenciájával találkozhatunk. Mindez természetesen a szövegek jelentését és különösen hangulatát is alakíthatja.

*

Számos jel mutat arra, hogy az olyan emberek számára, akik a sötétségen áthaladó fény szolgálatában éltek le az életüket és néha épp a világosság gyermekeinek nevezték magukat, mindaz, ami a sötétség és világosság szuggesztív képtársításába summázódott, nem csupán egy tudatosan válialt ideológia volt. Egy olyan, az egész személyiséget átható és érzelemmel, ha nem épp szenvedéllyel megélt életérzés is, amit a felvilágosodás több specialistája, közöttük épp a „világosság” történetét bemutató Roland Mortier (i. m.) szinte misztikus élménynek tekint. Bárhogy nevezzük, valóban egy, a személyiség nem tudatos szféráit is átható intenzív élményről van szó, amelynek impulzusai akár tudatos szándékok nélkül is érvényesülhetnek. Ezt a bonyolult alkotáslélektani mechanizmust szintén nemcsak a magyar irodalomban ismerhetjük fel: mindenütt megtalálható, ahol csak felvilágo-

⁴ Mortier: *I. m.* — Hazard, Paul: *La pensée européenne au XVIIIème siècle*. Paris, 1946. I. 34—57., Ed. Boivin et Cie. továbbá a *Notes et références* c. III. kötet. 25—27.

sodásról beszélhetünk. A magunk házatáján maradva, Beszenyeinek a *Tiszának reggeli gyönyörűsége* c. verse első 25 sorát idézem:

„A Tiszának partján virradok meg egyszer,
 Hol ifjú éltemben jártam sokezerszer.
 Az ég boltozatját kékszín táblájával
 Tüzesedni láttam napunk sugarával.
 Mosolyodni kezd az hajnal világunkra,
 Világosságot nyújt zsibbasztó álmunkra
 Az éjjeli ködök gőzölögni kezdnek,
 Hegyeknek tövibe s völgyekbe rejteznek.
 Innen eresztetik felfelé párájok,
 S a reggellel ekként közlik még homályok.
 A nyugodt természet kel s kifújja magát,
 Vergődik álmából; újra kezdi dolgát.
 Még az erdők s hegyek homályba nyugodtak,
 Hol napunk világát várván, csak hallgattak.
 Az álmos természet végtére megindul,
 Élő fiaival munkájára mozdul.
 Napunknak sugara terjeszkedik rajta,
 Mely holdat, csillagot a tengerbe hajtja.
 Erdő-s hegytetőket megaranyoz tüze,
 Ragyog játékára az harmatnak vize.
 Lesüllyedt az éjjel már ólom botjával,
 A nap kezd ragyogni fényes világával.
 Földünknek széliről felszökött egére,
 Űzi a setétet komor tengerére.”

Ahogy – de ezt már én fűzöm hozzá – a felvilágosodás szintén elúzi a múlt sötétségét. Mégsem gondolom azt, hogy Bessenyei ebben az esetben is ennek, a sokszor megfogalmazott gondolatának tudatos kifejezésére törekedett. Ezt a verset is, akárcsak az egyéb leíró verseit is, amint már Bíró Ferenc találóan elmondta, „a gyönyörködtető szemlélődés jellemzi, a költő elméje – úgymond – itt mintha egy mozdulatlan, szilárd ponton állna, s elhallgat, – szinte semmi sem árulkodik elmélkedő hajlamáról”. Azt is helyesen állapította meg Bíró, hogy „a vers igazi hőse mégsem a külvilág, hanem az itt jelenlevő ember”.⁵

⁵ Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Bp., 1976. 32–33.

Az író személyes jelenléte azonban ennél közelebből is megvilágítható. Igaz ugyan, hogy a hajnalban felragyogó és a sötétséget elűző Nap fénye bárhol a világon megfigyelhető, és hogy ezt már Bessenyei előtt számtalanszor leírták. Az azonban, hogy a szülőföld, a felső-tiszai táj „sokezer” benyomásából épp ez tört fel emlékezetében, amikor hozzákezdett verséhez, annak az írónak a személyes jelenlétéről árulkodik, akinek a „világosság” valóban már-már misztikus élménye volt és aki valóban annak gyermeke gyanánt gondolkozott, írt, agitált, oszlatta azt, amit homálynak ismert fel hazájában.

A tájélményről rég elmondták már, hogy csaknem valamennyi ábrázolása még akkor is valamiképp táj-lelkiállapot, az írók vagy festők szubjektív világának, sőt, a tudatalatti szféráinak a kifejezése, amikor azok tudatosan, vagyis teljesen szenttelen „impassible” ábrázolásra törekednek. Bessenyei idézett tájképe ilyen táj-lelkiállapot, sőt, ha szabad tovább variálnom ezt a szót, „táj-filozófia”, „táj-ideológia”. Egy ilyen „táj-filozófiát” ugyan tudatosan megszerkesztett allegóriák formájában is ki lehetett volna fejezni, Bessenyei azonban amikor tájképébe a sötétséget megtörő világosság élményét érezte bele (érezte és nem gondolta!), a lélek nem tudatos szféráiból is merítő szimbolikus kifejezéshez került közel.

Hogy a sötétséget megtörő világosság képe valóban erős életélménye volt, azt egyébként az is elárulja, hogy ezt az élményt többször megfogalmazta, éspedig hasonlóan ahhoz, ahogy ezt a *Tiszának reggeli gyönyörűsége* soraiban tette volt:

A bihari remete kezdetének néhány sorát idézem:

„Minekutána a bihari remete elméjében magát tiz esztendeig főzné és gondolatainak tengerében úszni kezdene, barlangjából kikél egy reggel és a havas tetejére menvén, látását az álmából felocsúdó természetre kiterjeszti: Már a hajnalnak kézzel elegyes táj-szíve hosszú újjaival a magas ég táját pirosra festette. A bérc teteje világosodni kezdett, mintha alóla tűznek lángja emelkedne felfelé. A hegyeken teremtett fák egymásra mosolygó aranyszínnel ragyogtak, melyeknek árnyéka mérföldekig dült ki a felkelő napnak sугári alatt. Az útjá-

ban bujdosó Keres tekervényes folyásával az álmos vidékeket meglevenitette és a napnak világát magán játszódhatta . . . Végre a nap e világnak elevenítő és éltető tüzét királyi székeknek karjain a bérc tetejére emeli fel, honnan tündöklő méltóságát e világnak megmutatja, befogván játszó sugaraival az egeknek véghetetlen kiterjedését. Minden ragyogott, térségek, hegyek, halmok, ligetek mosolyogni, nevetni láttakak.”

A Tarimenes utazása második szakaszában pedig így írt:

„Azalatt a ragyogó nap kiderült egébből felszökven az álmából felébredt világra elmosolyodik. Az erdőknek, hegyeknek tetői arany színekben ragyogtak, alattok pedig a térségeken gőzölgő harmatködök közt, a szép virágok, mint ezüst tengerben, ezer színnel haboztak. Az apró madaraknak vidámító éneklései közé darvaknak kiáltásai keveredtek, melyek a hallásba megütközvén, az érzést egekbe emelték fel . . .

Így játszott a megújult Természet, minekutána a világosságnak királyi széke, a nap, a szuszogó éjjelenek setéségét a teremtséüből kiüzte és azon véghetetlen üregekbe zárta, melyek a Nagy Mindennek fenekén az örökké tartó semmiségben esengnek, bongnak.”

A hagyományos stilsztika az előbb idézett prózai szövegeket a tárgyilagos leírások közé sorolná. Hogy ezek szintén valóságos táj-lelkiállapotok, és hogy, ismét nem tudatosan, a felvilágosult Bessenyeit kifejező táj-filozófiák is, azt most már felesleges lenne tovább bizonygatnunk.

Mégis akadhat olyan kritikusunk, aki merész belemagyarázásnak tekinti majd az elmondottakat. Pedig az a módszer, amit követtünk, nem is merész és nem is feltétlenül új: az irodalomnál rendszerint kevesebb gondolati tartalmat kifejező képzőművészeti alkotások vizsgálatának úgynevezett *ikonológiai* iskolája már évtizedek óta él vele. Alapítójának, Erwin Panofskynak szavait idézem, a *Jelentés a vizuális művészetekben* c. nemrégiben magyarul is megjelent kötetéből.

„A művészi produkciók is egy, a jelenségértelmen és a jelenségértelmen túli végső, lényegi tartalomra épülnek, a világgal szembeni alapmagatartás akaratlan és öntudatlan megnyilatkozására, mely az egyes alkotókat, az egyes korokat, az egyes népeket jellemzi, s mivel egy művészi teljesítmény nagysága végső soron attól függ, hogy

mennyi világnézeti energiát sűrített bele a megformált anyagba, s mennyit áraszt onnan a nézőre, . . . az interpretáció csak akkor éri el a célját, ha a hatást hordozó mozzanatokot, mint egységes világszemléleti értelem »dokumentumait« képes megragadni.”⁶

Azt, hogy Bessenyei valóban „világnézeti energiát” sűrített bele a „sötétségen áttörő fény” élményét megjelenítő leírásaiba, nemcsak a képek szimbolikájából olvashatjuk ki, mellette még a megformálás módjából, a leírás technikájából, módszeréből is, amellyel szinte az egyik pillanattól a másikig haladva mutatja meg a hajnali napfény útjának állomásait, hogy képzelete végül az egész természetet átölelje. A *Tiszának reggeli gyönyörűségében* (hogy csak erre utaljunk) így jut el a tengerbe űzött sötétség víziójához, majd az egész vers konklúziójáig, amely, mint ismeretes, így hangzik:

„Ilyen az a hely, ahol életre születtem
S e nagy természetnek férfi tagja lettem.”

Bessenyei tehát nem valamilyen axiómából indul el, hogy azután az egyes jelenségek felsorakoztatásával igazolja azt, ő fordítva jár el és a jelenségek alapos megmutatása után jut el konklúziójához. Ernst Cassirer (i. m.) fizikainak nevezte ezt az eljárást, amely már nem a karteziánizmus tanításaiban gyökerező klasszicizmusra is jellemző dedukció alkalmazásán alapul. Bessenyei szintén ehhez a Newton *Regulae philosophandij*a nyomán sok változatban népszerűsített eljáráshoz kerül közel, amikor a felvilágosodás alkotómódszereire jellemző indukcióval közelíti meg a sötétséget elűző naptól átragyogtatott természetet. Ezt a módszert francia vizsgálói láncolatosszerű szerkesztési módnak (composition en chaîne) is nevezik, s benne a klasszicizmus hagyományaitól egyre inkább elszakadó, a felvilágosodás saját stílusának a *style des Lumières*-nek egyik, Montesquieu-től Diderot-ig sok változatban megjelenő eljárását ismerik fel.⁷ Nálunk sem csak

⁶ Bp., 1984. 257–258.

⁷ Részletesebben szólok róla a *Módszer és stílus a felvilágosodás irodalmában* c., az előbb már idézett tanulmányban.

Bessenyeinél található meg, Horváth Mária épp mostanában mutatott rá arra, hogy a *Fanni hagyományaiban* is.⁸

Az elmondottakat talán azzal is szemléletesebbé tehetjük, ha a felvilágosodás experimentális módszerét követve, a *Tiszának reggeli gyönyörűségét* megpróbáljuk a klasszicizmus esztétikája jegyében átírni. Kompozíciója ebben az esetben dedukcióval kezdődne, vagyis a két utolsó sorral. Valahogy így:

„Lásd milyen az a hely, ahol életre születtem,
S e nagy természetnek férfi tagja lettem . . .”

A továbbiakban azonban még ennyire sem követnénk Bessenyei eredeti szövegét, így a hajnalt valamiképp Aurórával, az álmos természetet Morpheusszal kellene szemléltetnünk és mindvégig absztraktabbá haloványítanánk az eredeti képeinek konkrétságát. Kölcseynek sikerült Csokonait neoklasszikus stílusban átírnia, mert ennek stílusát előtte Kazinczyék már kidolgozták, Bessenyei klasszikussá való átírása viszont már csak azért sem sikerülne, mert a magyar stílustörténetnek nincs a franciáéhoz hasonló „à la Boileau” korszaka, legfeljebb egy-egy olyan formai elem átvételére történt kísérlet, mint például a hármasegység, de még ez is csak egy-két tragédia külső formájára szorítkozott, mert az ilyen klasszicizmus meghonosodásának nem voltak meg a társadalmi előfeltételei.

Bessenyei, különösen épp attól kezdve, hogy felhagyott a klasszikus típusú tragédia recepciójának kísérletével, sokkal modernebb jelenség volt az ekkor már Európa-szerte lehangyatlóan levő hagyományos klasszicizmus egyre ritkuló epigonjainál, a XVIII. század végén kezdődő neoklasszikus törekvések pedig még nem juthattak el hozzá. A felvilágosodás nagy áramlatának írója ő, stílusával is ezt a korstílust képviseli, amelynek épp az újszerűségét vonja kétségbe az, aki pusztán a hátrafelé mutató klasszicizmus jelzőjének használja.

⁸ A Magyar Irodalomtörténeti Társaság egri vándorgyűlésén elhangzott előadás. 1985. október 12.

A sötétséget áttörő fény motívuma, amint már említettük, nemcsak Bessenyeinél található meg, a kínálkozó példák közül most azonban már pusztán Batsányi *Tünődésére* tekinthetünk ki. Első versszaka, mint bizonyára ismeretes, a következő:

Jer már, jer egyszer, csillagos ég dicső
Fénnyel mosolygó asszonya! Jersze már,
Fájdalmim érzékeny tanúja!
Verd el az éj szomorú homályát.

A sötétségen áttörő fény, mint láttuk, csaknem mindenkinél, aki emlegette, s így korábban még Batsányinál is a felragyogó Nap sugárözöne volt. De ha a *Tünődésben* helyét a Hold foglalta is el, a kép tartalma és struktúrája nem változott, továbbra is a fény és a homály ellentétpárja maradt. Nem az a „halovány Hold, szomorú csillagzat” tehát, amely alatt Ányos Pál kesergett, Dayka *Kesergésének* „bús asszonya” sem. Batsányi Holdja „fénnyel mosolygó asszony”, aki éppúgy megtöri a sötétséget s éppúgy követhetjük állomásait, mint Bessenyei idézett szövegeiben. De amíg ezekben csak a Nap diadaláról olvashatunk, Batsányi Holdjának fénye éppen csak felragyog, hogy ismét eltűnjön az éjszaka homályában. Útjának felidézése így is az egész versen áthúzódó „láncolatot” képez, csakhogy ezt a láncolatot egy másik láncolat kíséri, azok a strófák, amelyekben a költő saját magának és rabtársainak szenvedései felett kesereg.⁹ A vers nagyobb részét az ilyen strófák teszik ki, a tizenötből ugyanis mindössze csak öt idézi fel a Hold képét, ez utóbbi azonban önmagában is arról beszél, hogy a sötétséget áttörő fény élményében átélt felvilágosodás Batsányinak éppúgy az egész személyiségét betöltő magatartása, praxisa, valóságos életérzése volt, akárcsak Bessenyeinek. Batsányi azonban ekkor már csak a „világosság” hazai győzelmébe vetett illúzióit

⁹ A *Tünődés* most nem érintett motívumaira részletesen kitértünk, *A rab és a madár* c. tanulmányunkban. — *Érzelem és okosság*. Bp., 1971. 188–191.

sirathatta el. Ismét nem valamilyen előre kigondolt allegóriával, inkább abból a bonyolult és aligha teljesen tudatos alkotáslélektani mechanizmusból feltörő líraisággal, amelyről az előző oldalakon már szóltunk.

A „világosság” győzelméhez fűzött remények elsiratása, tudjuk, nemcsak nálunk jelent meg, csaknem valamennyi európai irodalomban megtalálható, még a franciában is. A magyarok könnyei mégis mintha sósabbak lennének a többiekénél, ezért talán nem indokolatlan, ha a sötétségen áttörő fény szimbolikájának elégikus változatában felvilágosodásunk stílusának egyébként nemcsak Batsányinál megtalálható változatát keressük.

SZAJBÉLY MIHÁLY

KÁRMÁN JÓZSEF IRODALOMSZEMLÉLETE

Kármán József nem írt önálló esztétikai értekezéseket; irodalomszemléleti kérdésekkel először az *Uránia* bevezetőjében, majd *A nemzet csinosodása* című tanulmányában, művelődéspolitikai koncepciójának kifejtése során foglalkozott. A magyar művelődés hátramaradottságának okait, s a lehetséges kiutakat kutatva jutott el annak a kérdésnek a fölvetéséig, hogy a költészetnek milyen szerepe lehet a tudományok terjesztésében, ill. milyen költészet a legalkalmasabb a tudományközvetítő szerepre. Eljárása, alapjait tekintve, a XVIII. század végén egyáltalán nem mondható kivételesnek. A korabeli magyar irodalomszemlélet ugyanis alapvetően hasznosságelvű volt; az egykori szerzőket többnyire jobban érdekelték a költészet hasznai, mint a költészet maga. Akárhol lapozunk is bele a forrásokba, állandóan a költészet gyönyörködtetve tanító jellegét más és más szavakkal körüljáró, de végső soron minden esetben a horatiusi „*utile et dulce*” közhelyére visszavezethető fejtegetésekre bukkanunk.¹

A szépirodalom szerepét és célját a tudásanyag közvetítésében látó felfogás azért terjedhetett el olyan széles körökben a felvilágosodás századában, mivel megoldani látszott azt a kor gondolkodóit súlyos dilemmák elé állító problémát, hogy az elvont tudásanyagot miként lehet elérhetővé tenni a kevésbé felkészült tömegek számára. Valójában persze csak látszatz megoldás volt ez. A nagyközönség megnyerésére kez-

¹ *Mátyási József verseinek folytatása*. Vác 1798. 381.; Nagy János: *Udvari Káté*. Győr 1790. (bevezető); Huszti András: *Ó és Ujj Dácia*. Bécs 1791. (bevezető); Mándi Sámuel: *Szívet sebhető Római Mesékben tett próba*. Pozsony 1786. (bevezető); stb.

detben eszköznek tekintett könnyed és érdekes művek ugyanis az idők folyamán önálló életre keltek, s kialakult az ún. triviális irodalom, mely közhelyszerűen ugyan sokáig hivatkozott tudomány- és morálközvetítő szerepére, leplezett formában azonban már kezdettől fogva, később pedig egyre nyíltabban a pusztá szórakoztatást tűzte ki célul. Párhuzamosan, e folyamatot fölerősítve áruvá vált a könyv, a művészet, s a piacelv egyre jobban érvényesült a szellemi életben is.² Soós Márton nyíltan bevallotta *Magyar Pénélopéjának* verses előszavában, hogy nem a tudósoknak akar tetszeni, hanem a nagyközönségnek, mely „... ha ennek / Olvasásáért idejét nem únva / Tölti, óhajtott nyereségemet már / Ezzel el is értem”.³ Másoknál a trivializálódás folyamata összefonódott azzal a sajátos, sokszor és sok helyen megfogalmazott hittel, hogy a szépirodalom művelése, főként a magyar nyelv terjesztésében játszott szerepe miatt, hazafias kötelesség és dicsőség, függetlenül az életre hívott művek színvonalától. „Ne bontzold a’ Hazád nyelvén költ verseket; / Hanem vedd szivedre a’ bölts intéseket” – írta Miháltz István 1768-ban megjelent Seneca-fordításának elején.⁴ „El is szaporodtak már ma a’ Poéták / Mint ollyas új módi üstökös Planéták / Ha nem tökkel ütött velő van fejébe / Mi minden per nélkül be veszszük a Czéhbe” – variálta tovább a gondolatot Farkas András.⁵ Igazán karakterisztikus Wályi K. András megfogalmazása:

„Idzanak a’ Magyar Tollak, emelkednek a’ Magyar Irók, ’s fordítók, integetnek a’ kissebbeknek, nem alázzák meg ámbár tsekély legyen is a’ közjóra célzó egyenes igyekezet.”⁶

² Lindner, Burkhardt: *Die Opfer der Poesie. Zur Konstellation von Aufklärungsroman und Kunstautonomie am Ende des 18. Jhr. = Aufklärung und literarische Öffentlichkeit.* Hrsg. von Chr. Bürger, P. Bürger J. Schulte-Sasse. Frankfurt/M. 1980. 265–302.

³ Soós Márton: *Magyar Pénélope.* Pest 1791. (bevezető)

⁴ Miháltz István: *Keresztény Seneca.* Kolozsvár 1768. (bevezető)

⁵ Farkas András: *A’ mecénás és a poeta.* Szeged 1808. (bevezető)

⁶ Wályi K. András: *A’ norma és a’ levél-író.* Kassa 1789. 3.

Kármán *A nemzet csinosodása* című tanulmányának elején e dilettáns és triviális irodalmi alkotások tömegét szülő, az *utile et dulce* közhelyére hivatkozó szemlélet és költői gyakorlat ellen vette föl a harcot és ítélte el szenvedélyes mondatokban a magyar irodalom érdemtelen tömjénezését egyfelől, a *versecskéket* másfelől. Az *utile et dulce* szemléletmódját azonban nem tagadta meg, sőt a félreértések elkerülése végett hosszasan részletezte, hogy a költészet „... a leghathatósabb mód, mely által egy nemzetet, mely addig a szelíd tudományoknak nem áldozott, vissza lehet vezetni azoknak tiszteletére.”⁷ Síkraszállt viszont a minőség mellett és részletesen fejtegette, hogy milyennek kell lennie annak a költészetnek, amely alkalmas e tudományokhoz felemelő tudományközvetítő feladat ellátására. Elismételte a költők isteni ihletettségéről szóló antik közhelyet⁸ („... Apolló leszáll az egekből, és lantját nekik kölcsönzi, az ő fuvallása felgyullasztja őket, szent dühödéssel betölti, és szájokba adja beszédét az isteneknek”),⁹ mely a reneszánsz óta folyamatosan élt az európai irodalomban, s Boileau tankölteményének első soraiban éppen úgy megtalálható, mint a majdan megszülető romantikus költészetelméletekben. E közhelyből kiindulva határozta meg az igazi költészet lényegét, melyet a formális előírásokhoz való ragaszkodással szemben a gondolatok szabad és ihletett kifejezésében látott. Meghatározása szintén távoli előzményekre vezethető vissza, ezek nyomozása helyett azonban most inkább arra a meglepő hasonlóságra szeretnénk fölhívni a figyelmet, amelyet Kármán mondatai Göböl Gáspár *Az első embernek el-esése* című, 1789-ben megjelent Milton-átdolgozása előszavának egyik passzusával mutatnak.

⁷ Kármán József: *Válogatott művei*. Szerk. Némedi Lajos. Bp. 1955. 86.

⁸ Fuhrmann, Manfred: *Einführung in die antike Dichtungstheorie*. Darmstadt 1973. 72–77.

⁹ Kármán J.: *I. m.* 87.

Göböl:

A' Poézis áll nem a' szóknak bizonyos lábakon való ugrálásokban, vagy a syllabáknak meghatározott számokban, vagy azoknak egy-forma hangzásokban: hanem az eleven képzelődésekben, az ékesebb szóllás' formáiban, a' különbb különbb féle változtatásaiban, az elmének elragadtatásaiban, a' tűzben, erőben, a' szóknak' gondolatoknak, nem tudom ki mondani mitsoda szívre-hatóságában, mellyekre egyedül a' természet készítheti az embert.¹⁰

Kármán:

Nem a kiszabdalt mérték, nem a lebéközött ritmus, nem a megszámlált hang teszik a poétát . . . A mérész képek, az eleven költés; az ábrázolatoknak külömbfélesége és szépsége, az az entusiasmus, tűz, sebes rohanás és erő, és az a nem tudom mi a szóknak és gondolatokban, amelyet csak önként ajándékozhat a természet.¹¹

Első pillanatban arra is gondolhatnánk a szövegek hasonlósága láttán, hogy Kármán tanulmánya írásakor fölhasználta Göböl jó fél évtizeddel korábban megjelent könyvének előszavát. Véleményünk szerint azonban az azonos gondolatmenetet helyenként más-más szavakkal élénk táró szövegek inkább egy közös, előttünk ismeretlen forrás használatára, pontosabban fordítására vallanak; a két szöveg variációi ugyanis leginkább egymástól függetlenül készült két fordítás természetes eltéréseire emlékeztetnek.

Idézett meghatározásában tehát Kármán a költői ihlet fontosságáról beszélt. A továbbiakban azonban, szorosán kapcsolódva a felvilágosodás korának irodalomszemléleti hagyományaihoz, kiemelte a tanultság, a tudományokban való jártasság szerepét is.

„Nem egy két félig megemésztett sovány ideákból áll a bölcsesség, és aki annak hirdetőjévé akarja magát felszentelni, — bölcs legyen maga is.”¹²

¹⁰ Göböl Gáspár: *Az első embernek el-esése*. Pest 1789. 13–14.

¹¹ Kármán J.: *I. m.* 87–88.

¹² Kármán J.: *I. m.* 88.

Elítélte a féltudósságot és a nyelvvel való öncélú foglalkozást, majd rátért tanulmányának legtöbbet emlegetett kérdéskörére: az eredetiség problémájának a tárgyalására. „Eredeti munkák gyarapítják a tudományokat, csinosítják a nemzetet, és emelik fel a nagy nemzetek ragyogó sorába”¹³ – hangzik a kérdéskört bevezető első mondata, s már ebből is kitűnik, hogy az eredetiség követelményét korábbi gondolatmenetével teljes összhangban, a tudományokhoz elvezető igazi költészet jellemvonásainak számbavétele során vetette fel. Elismerte a fordítások útegyengető szerepét, praktikus okokból mégis az eredeti munkák mellett tette le a voksot már a nemzeti irodalom kialakulásának fázisában is.

„Azok az apró készítő munkák, melyek által valamely már megélemedett csinosodású nemzet oda lépett, ahol van, már többé nincsenek, és az illyeket könnyebb is, hasznosabb is készíteni, mint fordítani.”¹⁴

A magyar fordítások, eltekintve többnyire gyenge színvonaluktól, már csak azért sem tölthetik be *útegyengető* szerepüket, mert eredetijeik „... nevezetes, nagy és remek munkák . . .”¹⁵ Nem igaz az sem, hogy a jó fordítások kevesebb munkát követelnének, mint az eredeti alkotások. Következő érve – „... idegen, esméretlen, járatlan világot talál az olvasó lefordított könyveinkben”¹⁶ – helyet kapott már az *Uránia* bevezetőjében is,¹⁷ jelezve, hogy Kármán valószínűleg döntő fontosságot tulajdonított neki: a magyar közönség könyvek iránti közömbössége véleménye szerint nem kis részben ide vezethető vissza. E gondolat európai kontextusát keresve meglehetősen ellentmondásos kép bontakozik ki előttünk. Kármán nézete egyértelműen ellentétes Youngnak bizonyos vonatkozásokban a Sturm und Drangot is befolyásoló

¹³ Kármán J.: *I. m.* 91.

¹⁴ Kármán J.: *I. m.* 91.

¹⁵ Kármán J.: *I. m.* 92.

¹⁶ Kármán J.: *I. m.* 92.

¹⁷ Kármán J.: *I. m.* 73.

eredetiség-koncepciójának megfelelő passzusával,¹⁸ amelyben az angol szerző azt fejtegette, hogy az olvasók érdeklődését nem unalomig ismert témák újrafeldolgozásával, hanem távoli és ismeretlen világokba vezető eredeti alkotásokkal lehet felkelteni. Látszólag összecseng viszont H. Blair híres Osszián-tanulmányával,¹⁹ melyhez egyébként Kármán viszonylag könnyen hozzáférhetett, hiszen azt a bécsi Denis közreadta 1768/69-ben megjelent Osszián-fordításának harmadik kötetében. Az igazi költőnek Blair szerint is mindig saját hazájában kell témát keresnie, idegen költőktől való kölcsönzések helyett. Ám amíg Blair azzal támasztotta alá véleményét, hogy az igazi költészet nem idegen példák utánzásából, hanem a természet követéséből születhet, a természet pedig minden költő számára az őt körülvevő hazai természettel azonos,²⁰ addig Kármán érvelése e ponton is merőben prakticista, nem a költészet létrejöttére, hanem hatására figyel. Szerinte az embereket mindig az érdekli, ami hozzájuk közel van, ami őket közvetlenül érinti. Különösen áll ez olyan nemzet polgáraitra, akik még nem szoktak hozzá az olvasáshoz:

„Kicsinosodott ész kell ahhoz, hogy a közönséges s széles terjedésű igazságokat kedveljük; a gyermek olvasónak és a gyermeked nemzetnek közel kell találni az igazságok mellett az utilét vagy a dulcét, mert azokat messze nem tudja keresni.”²¹

Szinte úgy is fogalmazhatnánk tehát, hogy Kármán, merőben praktikus megfontolásokból, fordított egyet a korban

¹⁸ Young, Edward: *Conjectures on Original Composition*. = English Critical Essays. Selected and ed. by E. D. Jones. London 1965. 274.

¹⁹ Blair, Hugh: *A Critical Dissertation on the Poems of Ossian*. The Poems of Ossian. Translated by J. Macpherson. Leipzig 1847. 43–126.

²⁰ Blair, Hugh: *Kritische Abhandlung über die Gedichte Ossians*. = *Die Gedichte Ossians* ... übersetzt v. M. Denis. Bd. III. Wien 1768–69.

²¹ Kármán J.: *I. m.* 92.

közkeletűvé vált gondolkodási sémán: nem fordításokkal kell előkészíteni a terepet az eredeti alkotások létrehozásához és befogadásához, hanem éppen fordítva, az eredeti művekre a fejlettebb nemzetek nagy alkotásainak méltó recipiálására való felkészülésnél van szükség. E megfogalmazásunk természetesen túlságosan is sarkított. Főként abban a tekintetben torzít, hogy Kármán fő célja mégiscsak a fejlettebb irodalmak szintjére való felemelkedés, és e cél elérésének mellékes velejárója csupán a nagy alkotások befogadására való képesség megszerzése. A hazai témák fontosságának kiemelésével azonban Kármán még korántsem fejezte be az eredetiséggel együttjáró praktikus előnyök sorolását. Felhívta a figyelmet arra is, hogy megnövekedhetne így az írók becsülete, hiszen kihullanának közülük az eredeti művek létrehozására képtelen akarnokok; kisebb számú, de jobb minőségű mű születne, ezek iránt pedig nyilvánvalóan a közönség is nagyobb érdeklődést mutatna. „A megfontolt, megkérődzett, új és hasznos igazságok forgásba jönnek, mert interesszálnak”, és végre terjedni fognak a tudományok: „... ez lesz nálunk az igaz és józan világosodás boldog időnyílása”.

Tanulmányának befejező részében Kármán a cenzúrával és az írók „keves becsületével” foglalkozott a hazai művelődés terjedésének akadályaként. Ezek a kérdések azonban most kevésbé érdekesek számunkra; értékelnünk kell viszont eredetiség-konceptióját, azaz ki kell jelölnünk helyét a kor európai és magyar irodalomszemléletének kontextusában.

Geist der Goethezeit című nagy művének első kötetében²² H. A. Korff igen érdekesen és tanulságosan mutatja be azt a minőségi változást, amely a német Sturm und Drangot elválasztja a korábbi évtizedek törekvéseitől. A változás sok esetben nem gyökeresen új eszmék fölmerüléséből, hanem a régiak egy részének átértelmezéséből következett. A nép-

²² Korff, Herman August: *Geist der Goethezeit. I. Theil: Sturm und Drang.* Leipzig 1923.

költészetet, Shakespeare-t, Ossziánt például Lessing éppen úgy nagyra becsülte, mint a Stürmerek, de értéküket nem ugyanabban látták. Az isteni ihletettséggű, teremtő költő eszméje az antik görögök, ill. Platón óta jól ismert volt, de mást jelentett a racionális klasszicizmus és mást a fiatal Herder vagy Goethe számára, amint az eredetiség gondolata is, amelyet a Sturm und Drang hangsúlyozott igen erőteljesen, felmerült már a 18. század első felében is – nem egészen azonos értelemben persze. A minőségi változás lényegét Korff abban látja, hogy amíg a korábbi évtizedek művészet-felfogását alapvetően egyféle céldetermináltság („Kurz, ihre Kunsttheorie ist die Lehre von der richtigen Anwendung der richtigen Mittel zur Erreichung der richtigen Zwecke.”)²³ jellemezte és a nézeteltérések-viták alapvetően a közönség megfelelő befolyásolására alkalmas eszközök és alkotómódszerek fölött folytak, addig a Stürmerek az (ön)kifejezést állították a középpontba, azaz a művészetet nem befogadása és hatása, hanem létrehozása felől értékelték; a művészet befogadásának pszichológiája helyett a művészi alkotómunka pszichológiájára figyeltek. Az alkotó személye esetenként már korábban is a figyelem középpontjába került persze; a legkülönbélebb teoretikusok igyekeztek meghatározni, hogy milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie az igazi műalkotás létrehozójának. A zseniális művészt alapvetően olyan lénynek tekintették, aki megfelelő mesterségbeli tudás és tehetség birtokában, az ihlet istenek által sugallt pillanataiban átlát a káoszon és a felfedezett rendet a közönséges emberek számára is láthatóvá teszi. A Sturm und Drang elképzelése szerint viszont az alkotó zseni második istenként, a panteisztikus tanoknak megfelelően feloldódik művében, közvetlenül önmagát adja, anélkül, hogy a készülő műalkotás várható hatására figyelne; nem utánozza, hanem önmagává lényegíti és újjászüli a természetet. Alkotása így maga is természet, ill. a természetnek egy darabja lesz. Az igazi értéket

²³ Korff, H. A.: *I. m.* 121.

nem a korábbi objektív elvárások és szabályok jegyében született alkotások, hanem az egyedi, a művész saját életének megnyilvánulásaként született *eredeti* művek hordozzák.

„Die wahre Kunst ist die charakteristische, d. h. die ursprüngliche; aber die wahre charakteristische ist die individuelle, d. h. deren Ursprung nicht die regelnde Vernunft sondern das eigenwillige Leben ist”²⁴

– fogalmazott Korff. A műben közvetlenül megjelenő alkotói személyiség ugyanakkor, mint a természet része, a mindenkori külső körülmények által meghatározott. Ez utóbbi felismerés döntő jelentőségűnek bizonyult. Korff gondolatmenetétől most már némileg elszakadva azt mondhatjuk, hogy elvezetett egyrészt a historizáló történelemszemlélet 18. századi kiteljesedéséhez (Herder), mely meghaladta és értelmetlenné tette azt a hosszan gyűrűző vitát, mely a „régí” és „új” műalkotások értékesebb vagy értéktelebb volta fölött folyt újabb és újabb hullámokat vetve a XVII. század végi francia *Querelle des Anciens et des Modernes* óta; hiszen ha a művek koruk bélyegét hordozzák magukon, a korok pedig változnak, akkor a különböző történelmi időpontokban született műalkotások egymáshoz viszonyított értékének megállapításához is hiányoznak az objektív mércék. Másrészt nem függetlenül bizonyos angol jelenségek (Pereg-féle gyűjtemény, Osszián) recepciójából elvezetett a nemzeti sajátosságok Korff által is erőteljesen hangsúlyozott²⁵ felismeréséhez, s ezzel párhuzamosan a felvilágosodás korábbi évtizedeiben (s majd a Sturm und Drangot követőkben is) meghatározó szerepet játszó kozmopolita irodalomszemlélet meghaladásáéhoz. Az alkotók számára ugyanis nem csupán a különböző korok, hanem a különböző nemzeti kultúrák is különböző munkafeltételeket, művészi impulzusokat biztosítanak; igazán karakterisztikus és eredeti költészet pedig csak ezekből a nemzeti sajátosságokból, nem pedig örökr-

²⁴ Korff, H. A.: *I. m.* 130.

²⁵ Korff, H. A.: *I. m.* 131.

vényűnek és nemzetek fölöttinek hitt művészi ideálokból születet. Ez a felismerés a Sturm und Drang alkotói számára nem csupán a német nemzeti kultúra gyökereinek kereséséhez és az organikus továbbfejlődés igényének felismeréséhez adott nagy lökést, hanem más nemzeti kultúrák pozitív értékeléséhez és tanulmányozásához is; egyebek mellett Herder híres gyűjteménye, az 1778/79-ben megjelent *Volkslieder* bizonyíthatja ezt, melynek újrakiadója, J. V. Müller nem véletlenül adta 1807-ben a ma is ismeretes *Stimmen der Völker in Liedern* címet.

A Sturm und Drang irodalomszemléletében fontos szerephez jutott eredetiség gondolat természetesen, amint erre már utaltunk, a korábbi évtizedekben sem volt ismeretlen; e kérdéskör legalább futólagos vizsgálata azért látszik különösen fontosnak, mert az eredetiség eszméjének 18. század végi magyarországi megfogalmazásait csak akkor tudjuk helyesen értelmezni, ha nem csupán a Sturm und Dranghoz viszonyítva vizsgáljuk őket.

„Unser Vaterland hat auch in der That noch nicht viel grosse Poeten hervorgebracht: weil wir in den grossen Gattungen der Gedichte noch kein recht gutes Original aufzuweisen haben. Mit Uebersetzungen aber ist es nicht ausgerichtet . . . Es muss etwas Eigenes, es muss eine neue poetische Fabel seyn, deren Erdindung und geschichte Ausführung mit den Namen eines Dichters erwerben soll!”

– fogalmazott Gottsched a *Critische Dichtkunst*-ban,²⁶ de öelőtte már Opitz is síkraszállt az eredeti művek mellett, utána pedig többek között Lessing, Klopstock, Voß és a Stollberg-fivérek tették ugyanezt.²⁷ A német nemzeti kultúra gyökereit kereste Bodmer és Breitinger is. Az *Allgemeine deutsche Bibliothek* 1765-ben megjelent első számának programadó előszavában arról olvashatunk, hogy a lap az igazán

²⁶ Gottsched, Johann Christoph: *Versuch einer Critische Dichtkunst*. Bd. 1. Hrsg. v. J. Birke u. B. Birke, Berlin/New York 1973. (Ausgewählte Werke VI.) 222–223.

²⁷ Pascal, Roy: *Die Sturm und Drang*. Stuttgart 1963. 314–315.

értékes műveket, különösen az eredeti német alkotásokat részletesen fogja recenzálni, míg a kisebb jelentőségűeket és a fordításokat csak röviden értékeli majd; s az eredetiség problémájára, többnyire az eredeti művek hiányának okait kutatva, a folyóirat valóban rendszeresen visszatért.²⁸ A Sturm und Drang által képviselt eredetiség-követelménytől alapvetően az választja el ezeket a korábbi megfogalmazásokat, hogy szerzőik hittek az univerzális, nemzetek fölötti és ideális művészi formában és úgy gondolták, ezt a klasszikus példák, ill. fejlettebb nemzetek nyomán lehet és kell elsajátítani, majd nemzeti tartalommal kitölteni. Ezzel a lényegében tartalmi eredetiség-követelménnyel a Sturm und Drang nem elégedett meg: alkotói az univerzális normákat elvetve a művész lényévé vált helyi (nemzeti) sajátosságok közvetlen kifejeződése, „újjászülése” mellett szálltak síkra.

A 18. század utolsó évtizedeinek magyar irodalomszemléletét vizsgálva először is az tűnik fel, hogy az eredetiség problémája meglehetősen ritkán kapott helyet a korabeli gondolatmenetekben, s ha mégis, akkor leginkább csak a felvilágosodás utile et dulce központú eszmerendszerének kontextusában, a Sturm und Drangot megelőző tartalmi eredetiség jegyében. Nem a sajátosan nemzeti irodalom megteremtésének vágya hajtotta tehát a korabeli alkotók többségét, hanem az idegen irodalmakból jól ismert formák és műfajok magyar megfelelőinek életre hívása. Molnár Borbála azon töprengett, hogy

„... ha mi a' Nemzetünk között gyakran meg-eső emlékezetes történeteket szorgalmasan fel-keresnénk, nem-igen volna szükségünk az idegen Románok olvasására”.²⁹

²⁸ Vö. pl. Wieland *Don Sylvio von Rosalva* című regényéről (1765. 97–107.), a *Cecilia oder die Gottlose Tochter* című regényről (1765. 228–240.), ill. a *Lebensgeschichte des Dechauts von Kellerine in zwölf Büchern* című Prevost-fordításról (1766. 270.) készült recenziókat.

²⁹ Molnár Borbála: *Szerentsétlen indulat, vagy Sarolta és Sándor*. Kolozsvár 1804. (bevezető)

Minél több eredeti munkát szeretett volna látni Kis János is a magyar Parnasszuson, de hitte, hogy amíg „. . . magyar Homérosok, Kszenofonok’, ’s Plátók’ . . .” nem születnek, addig ő is sietteteti fordításával „. . . ama’ szép hajnalnak hasaldását, mellynek a’ Bartsaiak, Bárótziai, Ortziak, Beszenyeik ’s a’ t. ez előtt egynéhány esztendővel olly követésre méltó szent buzgósággal kezdettenek vólt útát készíteni”.³⁰ Úgy gondolta tehát, s ez a vélemény általánosan elterjedt volt a korban, hogy a fordítások teremtik meg a lehetőséget az eredeti darabok megszületéséhez. Sturm und Drang előtti megfogalmazásokra emlékeztet Csokonai kijelentése is a *Dorottya* előszavának végéről: „. . . jobban szeretek közep-szerű original lenni, mint első rangú fordító”.³¹ Párhuzam-ként, a közvetlen hatás bizonyításának igénye nélkül idézhetjük Addison híres 1711-es *Spectator*beli cikkét: „An Imitation of the best Authors is not to be compared with a good original . . .”.³² E. Young híres irata, a *Conjectures on Original Composition* (1759) pedig, melynek több XVIII. századi német fordítása is született,³³ egyenesen arról beszélt, hogy a közep-szerű eredeti is többet ér a legjobb utánzatnál.³⁴ Jellemző ugyanakkor, hogy az idézett, az európai irodalom-szemlélet talán legnagyobb hatású eredetiségelméleteit kidolgozó angol gondolkodók az eredetivel az imitatio-t állították szembe, míg Csokonai a fordítást,³⁵ e különbség is

³⁰ Kis János: *'Sebbe való könyv*. Pozsony 1797. (bevezető)

³¹ Csokonai *Összes művei*. Szerk. Harsányi István és Gulyás József. I. köt. 2. fele, Genius kiad. é. n. 550.

³² Idézi: Wolf, Heinz: *Versuch einer Geschichte des Geniebegriff in der deutschen Ästhetik des 18. Jahrhunderts*. Bd. 1. Heidelberg 1923.

³³ Az első fordítás 1760-ban, majd 1761-ben, a második 1787-ben jelent meg.

³⁴ Young Edward: *I. m.* 273.

³⁵ Young és Csokonai gondolatainak rokon voltára fölfigyelt már Szauder József: *Csokonai poétikájához*. = *Az éj és a csillagok*. Bp. 1980. 339–368. c. tanulmányában, az imitatio és a fordítás közötti döntő különbséget azonban nem emelte ki.

arra utalhat, hogy a magyar szerző elsősorban tartalmi eredetiségre gondolt idézett mondatában.

Térjünk vissza mindezek után Kármánhoz. Róla szóló korábbi vizsgálódásainkat összegezve és értelmezve megállapíthatjuk, hogy ő is merőben praktikus szempontból, az *utile et dulce* elv által meghatározott keretek között foglalkozott az originalitás követelményével. Az eredetiséget ő sem az utánzás, hanem a fordítás ellenpárjaként tárgyalta, és ez minden bizonnyal arra utal, hogy csupán a tartalmi eredetiség követelményt tartotta szem előtt. Végül is úgy gondoljuk tehát, hogy *A nemzet csinosodásában* kifejtett eredetiség program inkább a XVIII. század korábbi évtizedeiben kialakult elképzelésekkel mutat rokon vonásokat, mintsem a Strum und Drang originalitás-koncepciójával.

CSETRI LAJOS

ADALÉKOK KAZINCZY IFJÚ BARÁTAINAK IRODALOMSZEMLÉLETÉHEZ

Előadásom tárgya címe által jelzetten is eléggé képlékeny, hisz' nyitva hagyja a kérdést: kikről és miről szól. Kazinczy hosszú pályája során egymás után több nemzedék ifjú irodalmárai is csatlakoztak hozzá, hogy általa nyerjenek bevezetést az irodalmi életbe – s ha eltekintünk azoktól, akik maguk is az ő pályakezdésével egy időben indultak, így inkább kortársainak minősülnek (mint pl. Földi, Pálóczi Horváth, Aranka, Virág, Verseghy vagy az irodalmi vezérségben konkurensé, Batsányi), – ez a folyamat már a fogsága előtt elindul, hogy csak a jelentősebbeket említsük, Kis János és Csokonai jelentkezésével. Elismert vezérré azonban, a lehetséges egyéb vezérjelöltek kihullásával (Kármán halálával, Batsányi Bécsbe távozásával), a fogsága utáni pályaszakaszának első másfél évtizedében lesz a széphalmi mester, s az ekkor nála jelentkezők közül a következő évtizedekben többen is nagy szerepet fognak játszani az irodalmi életben. Nem tekintve azokat, akik, még ha levelező kapcsolatban voltak is vele, szorosabban sosem csatlakoztak hozzá, mint a debreceniek vagy Kisfaludy Sándor dunántúli köre, vagy azokat, akik sokat köszönhetnek neki és egy ideig elég szorosan kötődtek hozzá, de már az ismeretségekötés pillanatában is nagyobb formátumúak voltak, semminthogy tanítványi köréhez sorolhatnánk őket, mint pl. Berzsenyi, marad így is jócskán olyan irodalmár, akinek nagy szerepe lesz a korszak irodalomszemléletének alakításában, illetve átformálásában. Ezek közé tartozik a XIX. század első évtizedének közepén nála jelentkező Döbrentei Gábor és Buczy Emil, a

későbbi Erdélyi Múzeum irodalomszemléletének legreprezentatívabb kifejezői, az évtized végéről az ő alakuló pesti triász (Révai egykori triászának két tagja, Vitkovics és Horvát István, Szemere Pállal kiegészülve), valamint Kölcsey Ferenc. A továbbiakban ezekről, Kazinczy lelkes híveiről, törekvéseinek hű segítőiről lesz szó, illetve arról, hogy mesterük irodalomszemléletének hatása alól hogyan emancipálódnak fokozatosan és mint a kor irodalomszemléleti avantgardja, hogyan alapozzák meg a következő, immár romantikusnak minősíthető korszak irodalomszemléletébe való átmenet előkészületeit.

A kor ismerői számára ebből a névsorból kissé kikíváncsozhat Döbrentei neve, hisz' közismert, hogy a mesterhez fűződő személyes kapcsolatainak első húsz éve sem volt surlódásoktól mentes, 1824-től pedig, amikor szembefordult Kazinczy idegenes nyelvújításával, 1831-ig, a mester haláláig az egykori irodalmi vezér olthatatlan gyűlöletének tárgya volt. Viszont pár évvel ezelőtt, kettejük kapcsolatáról értekezvén,¹ megemlítettem, hogy a 10-es évek második felében, amikor a kiéleződött nyelvújítási harcok miatt Kazinczy itthon valósággal üldözési mániában élt, Erdélyben Döbrentei szervezett neki diadalúttal felérő körutazást s az eleinte antikazinczyánus szellemű új pesti folyóirattal, a Tudományos Gyűjteménnyel szemben az ő Erdélyi Muzéuma volt a par excellence „kazinczyánus” orgánus, különösen Buczy Emil tanulmányainak a kor magyar irodalmi élete kérdéseiben való állásfoglalásait tekintve. 1816 végén, az erdélyi utazás után, Kazinczy valóságos dicshimnusz zeng Döbrenteiről, moralitásáról, hazaszeretetéről Szentmiklóssynak írt levelében² s most fogadja el annyira, hogy egyik születő fia keresztapaságával is megtiszteli. S épp ezek azok az évek, amikor Szemere és Kölcsey is elhagyja őt (1817-ben), egyetlen tábora tehát ez az erdélyi kör.

¹ Csetri Lajos: *Kazinczy és Döbrentei*. It 1981. 767–775.

² 1816. okt. 25. = *Kaz. Lev.* XXIII. 251.

Alaposabb vizsgálat után az is kiderül, hogy egyrészt Kazinczy szűkebb köre sem volt túl egységes, sem a mesterhez, sem egymáshoz való viszonyában. A triász tagjai közül kétségtelenül Szemere került hozzá a legközelebb az Árkádia-pörben elhangzott békítő jellegű s mégis a mestert igazoló felszólalása nyomán. De összekötötte őket a közös kálvinista vallás, a pataki diákmúlt és az irodalmi tájékozódásuk szinte egyoldalú németes irányultsága is. Szemere tett neki legtöbb szolgálatot, ő hívta fel a figyelmét a legújabb német esztétikai szakirodalom műveire (mint Schedius tanítványa), időnként részletes műfajmeghatározásokat másolt belőlük a Széphalomra küldött leveleibe stb. Vitkovics jobban kötődött Verseggyhez és Virághoz, általában a pesti írói körökhöz, görögkeleti vallása is elválasztotta bizonyos mértékig a kálvinistáktól s kétnyelvűsége sajátos színezetet adott irodalmi tevékenységének is, melyben egy neoklasszicista korlátok között mozgó népiességnek is nagy szerepe volt. Horvát István pedig, mint Révai hű tanítványa, egy ideig lelkifurdalásból oldódott föl nehezen a mesterrel szemben, ugyanis az ő, Verseggyvel vitát folytató álnevű könyvének³ végére nyomtattatta ki Révai Kazinczynak azt a hozzá írt magánlevelét, melyben az vitapartneréről, Verseggyről nagyon becsmérően nyilatkozott,⁴ s mivel a közléshez nem kérték meg Kazinczy engedélyét, egy ideig s joggal neheztelt rájuk. Később, amikor a mester megnyugtatta Horvátot, az irodalmi nyelvújítással kapcsolatos különböző felfogásuk gátolta a teljes egységet közöttük, Horvát ugyanis nagyon bizonytalan mércének tartotta az ízlést ahhoz, hogy annak bírósága alá lett volna hajlandó bocsátani a nyelvművelést.⁵ Ráadásul Horvát dunántúli származású katolikus volt, erősebb német-

³ Boldogréti Vig László: *Verseghi Ferencnek megfogyatkozott okoskodása a Tiszta magyarságban*. Pest, 1806.

⁴ Kaz. Lev. IV. 252. = 1806. aug. 5-i levél.

⁵ Horvát István: *Mindennapi*. = *Pest-budai naplója 1805–1809*. Bp. 1967. 442.

ellenes színezetű nacionalizmussal és az alulról jött ember feszegésével, így sokkal nagyobb szociális érzékenység jellemezte, mint társait.

Kölcsey, bár nem pataki diák volt és debreceni diáksága idején hosszú ideig erősen kötődött a franciás műveltséghez és Csokonaihoz, hamarosan teljesen Kazinczy és Szemere hatása alá kerül. A Szemere és Kölcsey között lezajlott, életrajzi tárgyú 1838-as levélváltás⁶ úgy tünteti fel a dolgot, mintha Kölcseynek a körbe való belépésével a triász gyakorlatilag két duóra oszlott volna fel, pedig ez aligha igazolható, mert Szemere hosszú ideig osztotta még pesti barátainak mulatós életvitelét, Kölcsey pedig 1810–13-ig minden kapcsolatot megszakított még Szemerével is. Sőt a kettőjük ízlése közötti eltérések már az 1810-es Berzsenyivel való találkozásuk idején felbukkannak.

Ha mármost a körnek a mesterhez való közvetlen irodalmi viszonyát vesszük vizsgálat alá, megállapíthatjuk, hogy az első összezördüléshez az vezetett közöttük, hogy az ifjak, pesti körökkel együtt, nem nagyon lelkesedtek Kazinczynak a Napóleon és Mária Lujza esküvőjére írott epithalamiumáért, pontosabban túlzó mitologizálásáért. Az ifjak aggályát Kölcsey levele⁷ közölte igen óvatos megfogalmazásban, de Kazinczynak még ez is sok volt és határozottan elfojtotta a táborán belül felhorgadt ellenvéleményt.⁸ Ennek az lett a következménye, hogy Kölcsey, aki abban a három évben, amikor a pestiekkal minden kapcsolatot megszakított, egyetlen tényleges irodalmi kapcsolatától, Kazinczytól annyira függő viszonyba került, hogy még őt is „hajazta” mitologizálásának keresettségével: 1812-ben, egyik levelében, kis érte-

⁶ Szemere 1838. jan. 7–9-i levele = *Szemere Pál Munkái. III.* Szerk. Szvorényi József. Bp. 1890. 286.; Kölcsey 1838. febr. 14-i levele = *Kölcsey Ferenc Összes Művei.* Szerk. Szauder Józsefné—Szauder József. Bp. 1960. III. 816.

⁷ Kölcsey 1810. máj. 6-i levele = *I. m.* 44–47.

⁸ Kazinczy 1810. máj. 12-i levele = *Kaz. Lev. VII.* 445.

kezést kell írnia a mesternek a Chitone név jelentésének megmagyarázására, amely Diána istennő egyik ritkán használt mellékneve volt, s ezért még Kazinczy se tudott róla.⁹ De az ilyen típusú lelkes antikizálás és a szinte kizárólag Kazinczytól elfogadott művészi impulzusok paradox módon költészete és költészetünk formai megújulásához, új utak nyitásához is hozzájárulhatott: Kazinczy volt ugyanis az, aki 1813 tavaszán, Dayka verseit publikálva a könyv végén megjelentette *Poétai Berekjét*, versfordításai válogatását, benne Goethe pindarizáló Sturm und Drang-gondolati lírájának két remekműve, a *Prometheus* és a *Ganymed* szabadversszerű fordításával, s ezzel elindítja Kölcseyt 1813 őszétől kezdve a *Schwärmer* (később *Ábránd*) formai kísérletezése útjára. Ezt is annak a bizonyítékeként tekinthetjük, hogy az ún. racionális klasszicizmus, tehát a szűken értelmezett neoarisztotelianus poétikai gondolkodás elleni küzdelmében sok XVIII. századi irodalmi törekvés szövetségest talált az „igazi” antikvitásban (pl. Lessing Arisztotelész-recepciója a francia klasszicista dramaturgia elleni harcában) vagy az antikvitás olyan hagyományaiban, melyeket korábban elhanyagoltak (pl. a Boileau által elindított neolonginuszi divatban, mely azáltal, hogy az érzület fenségét elkülönítette a fenséges retorikai stílusszinttől, óhatatlanul megnyitotta az utat mind a primitivizmus divattárgyainak, a népköltészetnek és az oszsiáni daloknak a recepciójához, mind a Winckelmann által iniciált neoklasszicizmus érzékenységéhez az egyszerű fenséges iránt). De mindez arra is figyelmeztet, hogy egyrészt az antikvitáshoz való széles értelmű kapcsolat önmagában is képes túlvezetni a racionális klasszicizmuson, anélkül hogy okvetlenül a romantikába torkollna, s ezért az ilyen jelenségek magyarázatához nagyon jól lehet hasznosítani a nálunk Szauder által meghonosított neoklasszicizmus-fogalmat, másrészt az ilyen formai újdonságokat, új törekvéseket nem szükséges elhamarkodottan romantikusnak minősíteni.

⁹ Kölcsey 1812. febr. 26-i levele = *I. m.* 61.

De a már említett, 1838-as Szemere – Kölcsey levélváltás tanúsága szerint az ifjakat Kazinczy értékelésének kérdése is megosztotta, Vitkovics és Horvát ugyanis mint költőt többre becsülte Kisfaludy Sándort Kazinczynál. Ehhez a kérdéshez kapcsolódik Döbrentei és Kazinczy néhány összekoccanása is, például Döbrentei már 1810-ben, amikor még csak tervezte későbbi folyóiratának kiadását, megkérte publikálás céljára a mestertől Kisfaludy Himfyjéről írott recenziójának magyarra fordított szövegét, majd bizonyos változtatásokat javasolt a szövegen. Ezek közé tartozott az a kérés is, hogy enyhítse a fogalmazást ott, ahol a recenzens versei egyharmadának megsemmisítésére szólítja fel a költőt.¹⁰ Kazinczy nehezen engedett a kérésnek,¹¹ de a vita hevében, talán a csakazértis hangulatában foganhatott meg benne az a híres Himfy-epigramma, amely Dayka nevében immár verseinek hétnyolcadát semmisíttetné meg Kisfaludyval s ezért az íróban és dunántúli baráti körében egyaránt nagy felháborodást váltott ki. Ezek után Döbrentei közölte ugyan az Erdélyi Muzéum első számában a Himfy-recenziót, de a kényes rész alá szerkesztői jegyzetet vetett a hatás enyhítésére s egyet nem értésének kifejezésére.¹² Ez persze Kazinczyt felháborította, ifjú barátainak körét viszont talán az eddigieknél is jobban megosztotta ill. elgondolkoztatta, amihez természetesen hozzájárult a Döbrentei és Kölcsey közt 1813. szeptember eleje óta megindult levélváltás néhány tanulsága is. Kölcsey ugyanis valamennyi bírálatában végső fokon igen nagybecsülően szól Kisfaludyról, a legfeltűnőbb talán a félbemaradt Dayka-recenzió, amelyben a Kazinczy által túlbecsült egykori költőnél sokkal nagyobb formátumúnak tűnik a hasonlításban a dunántúli kortárs költő. S mivel e kritika születésének évében szakít Kölcsey Kazinczyval, úgy tűnik, ez a kérdéskör is hozzátartozott azokhoz a feszültségcök-

¹⁰ Döbrentei 1810. aug. 4-i levele = Kaz. Lev. VIII. 44.

¹¹ Kazinczy 1810. aug. 26-i levele = Kaz. Lev. VIII. 69.

¹² Erdélyi Muzéum I. 1814. 87.

hoz, amelyek fokozatosan eltávolították a mestertől ifjú híveit.

Érdekes annak a megfigyelése is, hogyan változik a mester és a kör reagálása a Berzsenyi-jelenségre. Kölcsey, aki úgy látszik, nem tudott elvonatkoztatni a rusztikus Berzsenyivel való első találkozás kedvezőtlen benyomásaitól, a niklai költő verseinek első, 1813-as kiadásáról már lényegében ugyanazokat a kifogásokat fogalmazza meg Kazinczynak írott levelében¹³ (a sok közölt gyöngé vers, a bombasztikus, dagályos stíluselemek stb.), amelyeket későbbi recenziójában részletesebben fejt majd ki. Még inkább Kazinczy mentegeti válaszlevelében dunántúli hívét és barátját, rámutatva érdemeire és megvilágítva költői természetét (ti. hogy „saját tűzében ég”).¹⁴ Ez a karakterisztika pedig épp ekkoriban lesz igen fontos és pozitív eleme Kölcsey önértelmezésének. Nem csoda, hogy Kazinczy Berzsenyi-apológiája olvasása után Kölcsey már nemcsak Döbrenteit meri elárasztani lázas önvallomásaival, hanem magát Kazinczyt is.¹⁵ A Berzsenyi-értelmezés körül az időbelileg következő vitája Döbrenteivel zajlik majd le, akinek még 1815 májusában megküldte Csokonairól írott bírálatát, benne a Berzsenyi költői kimerülésére vonatkozó megjegyzéssel, melynek később szintén meglesz a szerepe Berzsenyi-recenziójában is. Döbrentei ez ellen a megjegyzés ellen méltán fog tiltakozni, Horatiusra hivatkozva, aki fiatalkorában elérte ódáival a lírai költészetben saját csúcseit, de ez nem jelentette azt, hogy a kései Horatius más nemből, az episztolák nemében ne érhetett volna el hasonló csúcsokat.¹⁶ Szemere *Tudosítására* még később visszatérünk.

Bár Kazinczy megjegyzése hozzájárulhatott Kölcsey jobb Berzsenyi-megértéséhez és ahhoz a kedvező karakterisztiká-

¹³ Kölcsey 1813. szept. 15-i levele. = *I. m.* 87.

¹⁴ Kazinczy 1813. szept. 28-i levele. = *Kaz. Lev.* XI. 70–71.

¹⁵ Kölcsey 1813. okt. 21-i levele. = *I. m.* 97–98.

¹⁶ Döbrentei 1815. ápr. 17-i levele. *Élet és Literatura* 1827. 115.

hoz, amivel bírálatát kezdi, mégis mindaz, amit kicsinyesnek, formalistának, szűken klasszicista típusúnak érzünk Kazinczy csekei tanítványának Berzsenyi-bírálatában, mind a mester mintakritikáira (Verseghy- és Himfy-recenzióira) vezethető vissza, ill. arra a német, lényegében neoarisztotelianus poétikai felfogásra támaszkodó, klotzi típusú „szakkritikára”, amely a német irodalom legjobbjait, egy Lessinget, egy Herdert is élehangú polémiára kényszerített, s amellyel, mint kritikai típussal, az egyik, Kállay Ferencnek írott levele tanúsága szerint (ha ezt némi öniróniával írja is le) Kölcsey maga is komolyan kacérokodott.¹⁷ Így tehát az a modernebb és kétségtelenül Sturm und Drang-típusú bírálati módszer, amely nála inkább Schiller Bürger-bírálatának a hatására alakult ki, s amely a művekből alkotójuk lelkiületére és jeilemére következtet vissza, sajátos módon keveredik azokkal a kritikai babonákkal és klisékkel, melyek a normatív poétikai rendszerrel, az örökérvényű szabályokkal és a humanista mediációs rendszerben kialakult ekvivalencia-elvárásokkal függnek össze, amelynek értelmében bizonyos méltóságosztú témákkal csak bizonyos és neki megfelelő szintű műfaj, ill. stíluszint járhat együtt. Ez volt az a felfogás, amely műfaji törekvéseinek minden viszonylagos modernsége ellenére annyira nyugözte Kazinczy recenzensi tevékenységét akár publikált recenzióiban, akár az olyan magánlevél-formájú recenziókban, mint amilyen a Berzsenyi összövegeit értékelő hosszú és nevezetes kísérőlevél.¹⁸ Szakirodalmunk már eddig is részletesen foglalkozott Kölcsey két nagy kritikájával, a Csokonairól és Berzsenyiről írottal, megállapította, mi benne a hagyományos, ha úgy tetszik, „kazinczyánus” elem, s mi az, ami a magyar kritika történetének új szakaszává avatja megjelenésüket. Bizom benne, hogy nemrég befejezett kritikátörténeti kötetem kéziratában az eddigieknél is teljesebb értelmezésüket sikerült adnom, de itt nem ezt a gondolatmenetet

¹⁷ Kölcsey 1815. máj. 30-i levele. = *I. m.* 180.

¹⁸ Kazinczy 1808. dec. 23-i levele. = *Kaz. Lev.* VI. 157.

óhajtom reprodukálni, hanem inkább arra utalnék, hogy az ifjú barátok köréből adott válaszok Kölcsey ítéleteire milyen összefüggésekben teszik kétségessé az irodalomtörténeti utókor ítéletét e kritikákról.

Mindenekelőtt arra utalnék, hogy közismert az irodalmi közvélemény kedvezőtlen reagálása a Kazinczy által megindított recenzeálásra. Úgy érezték, a nehezebbé vált idők (a napóleoni háborúk befejeződésével a gazdasági konjunktúra megszűnése, a császári–rendi kompromisszum felbomlása, a rendi alkotmány biztosította nemzeti függetlenségmaradék veszélyeztetettsége az abszolutisztikusabb kormányzás következtében, a szentszövetségi rendszer kialakulása stb.) a nemzet egységét követelik meg s így az olyan törekvések, mint a nemzeti nyelv szellemével nem törődő, racionalista és nyelv-revolúciós nyelvújítási irányzatok által kiváltott nyelvújítási harcok, valamint a hivatásos recenzeálás meghonosítása – mégpedig úgy, hogy eleinte idegen nyelven, idegen nyelvterületen jelennek meg, s így a magyar írók becsületét a külföld előtt leszállítják – károsan veszélyeztetik a kívánatos nemzeti egységet. Legvilágosabban ezt az álláspontot Kisfaludy Sándor fejtette ki, részben a Ruszek apáthoz írott leveleiben,¹⁹ részben a Tudományos Gyűjteményben a kritikáról szóló, Füredi Vida álnév alatt megjelent tanulmányában.²⁰ A személyes sértettségéből táplálkozó túlzásai és az időnként világosan érvényesülő rendi elfogultság félrevezetőleg hatott az állásfoglalását értékelőkre, akik így szem elől tévesztették, hogy ő – és az antirecenzióit író Berzsenyi – nem a priori mindenfajta kritizálást ítélték el, csak az olyan megfellebbezhetetlen hangnemű és többé-kevésbé idejétmúlt eszközökkel dolgozó kritikai típust, a németes „tudományos kritika” típusát, amelyet – mint már említettem – végső soron

¹⁹ Kisfaludy Sándor 1816. ápr. 17-i, 1816. jún. 3-i és 1817. jan. 25-i levelei. = *Kisfaludy Sándor Minden Munkái VIII.* Kiad. Angyal Dávid. Bp. 1893. 280., 292., 341.

²⁰ Tudományos Gyűjtemény 1818. VI. 2–32.

a nagy német klasszikus írók is elvetettek. Pedig nálunk ezt igyekezett meghonosítani Kazinczy és Kölcsey, kritikáit is – mihelyt túllép a vitatható elemeket is tartalmazó, mégis újszerű írói jellemrajzokon és a konkrét mű-, illetve stílusértékelésbe fog – ugyanennek a kritikátípusnak a mintája nyűgözi. Ebből a szempontból érdemes utalni arra, hogy a Csokonai-kritika kapcsán Döbrentei és Kölcsey közt lefolyt vitában, ahol Kölcsey tántoríthatatlan következetességgel képviselte az ilyen „tudományos kritika” meghonosításának szükségességét, Döbrentei egyik levelében²¹ figyelemre méltó érvek hangoztak el arról, hogy nálunk, ahol ilyesminek a befogadására az iskola nem készíti fel az olvasóközönséget, publikumunk nem elég érett hozzá s így inkább olyan kritikákkal kellene kezdeni, amelyek leszállnak a közönség színvonalára, nemcsak megfellebezhetetlenül kijelentenek, de érvelnek, a vitatott problémát közelebb viszik az olvasók szellemi nívójához, oktatnak és a szerzőnek is jóindulatú tónusban mutatják meg nemcsak a hibát, de a kiküszöbölése útját is. A „kulturrevolucionárius” kritikai módszerrel így egy „evolucionistább”, belső viszonyainkkal számoló és abból kiinduló kritikai típus eszménye rajzolódik körül állásfoglalásában, ahhoz hasonlóan, ahogy a Szauder által is megállapítottan rá erősen ható kármáni tanulmányban is egy evolúciós nemzeti felemelkedési kultúrprogram fogalmazódik meg. Ezért javasolja még 1817 márciusában írott levelében is Kölcseynek, hagyja nála megjelentetni Csokonai-kritikáját az ő kritikáról írott tanulmányával együtt,²² amely kétségtelenül a 10-es években a tárgykörben nálunk megjelent írások közül a legkiegyensúlyozottabb, és a szempontoknak csaknem a teljességét tartalmazó tanulmány a kritika nélkülözhetetlenségéről, hasznairól és lehetséges káraitól.²³ Döb-

²¹ Döbrentei 1815. máj. 15-i levele. *Élet és Literatura* 1827. 125–127.

²² 1817. márc. 27-i levele. Uo. 133.

²³ Döbrentei Gábor: *A Kritikáról*. Erdélyi Muzéum 1818. 155–199.

rentei e két írás párosításával gondolta enyhíthetni a keményhangú Csokonai-kritika várható ellenhatását, de addigra s épp a kérés hónapjában Kölcsey már megjelentette azt a Tudományos Gyűjteményben.

Meg kell jegyezni, hogy ez az óvatoskodónak tűnő gesztus nem föltétlenül a gyáva szerkesztő reakciója a határozott hangú kritikára, s nem is a Csokonai iránti rokonszenv kifejeződése: itt inkább arról beszélhetünk, hogy noha Döbrentenek még Kölcseynél is rosszabb véleménye van Csokonairól, az ilyen tónusú és módszerű kritika meghonosítása ellen vannak nagyon jól megfontolt elvi fenntartásai. S ezeket a fenntartásokat talán még határozottabban fogalmazza meg Kölcsey legjobb barátja, Szemere a Berzsényi-recenzióról írott tudósításában. Azt veti barátjának, a recenzió szerzőjének a szemére, hogy idegenimádatából következően a magyar irodalom történetét és jelenlegi állapotát egy kulmináción levő nemzeti irodalomnak, a németnek a szemszögéből nézi és minősíti le, aminél helytelenebb és nemzetgyilkosabb módszert el sem lehet képzelni; mert egy gyermekkorát élő nemzet tudatához illő relativisztikusabb értékelő módszereket kellene használni, viszonylagos értékeinket is megbecsülni. Lényegében tehát – azt mondhatjuk – a herderi relativisztikus és historizáló irodalomszemlélet belelő és megértésre törekvő hermeneutikus módszerét ajánlja értékeink helyes megbecsülésére. S ennek a fejtegetésnek a végén hangzik el az a felszólítása, hogy „nekünk” minél hamarabb el kell szakadnunk Kazinczy irányától és más szempontból kell felvennünk irodalmunk megítélését, mint a *Tövisek és virágok*.²⁴ S ez a felszólítás hamar megfogant, mint a lasztóczi levelek bizonyítják.

Ez a – ha úgy tetszik – történeti poétikai szemléletmód még eklatánsabban érvényesül Kölcsey egyes Berzsényi-műfajokra kimondott ítéletének vitatásában. A *Remete* című

²⁴ Waldapfel József: *Berzsényi megítélésének történetéhez*. ItK 1936. 354–355.

verset Kölcsey regének minősítette; Szemere szerint inkább narratív líra, s így az aszklepiadészi versforma használata mindjárt nem minősül akkora hibának. A Berzsényi-féle episztolaköltészetet ért sommás elmarasztalással szemben pedig megállapítja, hogy nemcsak egyfajta episztolaköltészet lehetséges, hanem minden kornak megvan a maga episztolája, a neki megfelelő versformával stb., tehát Kölcsey ítélete megint a történeti szemlélet, sőt ismeretek hiányával függ össze.²⁵ A Berzsényi-recenzió vázlatos magyar irodalomtörténeti összefoglalóját is az ismeretek hiányában marasztalja el, s az általa hiányolt szerzőkre Kölcsey nagyobb figyelmet is fog fordítani legközelebbi irodalomtörténeti összefoglalás-kísérletében, a jóval történetibb szemléletű *Nemzeti hagyományok*ban. Tudjuk, hogy Kölcsey történetiszemléletében a herderi hatás nyomán a 10-es évek második felének elején már felülkerekedik az evolucionizmus (l. a *Töredékek a vallásról*), s nyelvszemléletében ugyancsak az evolucionizmus felülkerekedése visz el a Kazinczy-féle neológ irányzattal való szakításhoz. De 1817-ben megjelent kritikáinak tanúsága szerint ez a fejlődés irodalomszemléletében még nem mutatkozott meg kellőképpen: s az, hogy 1826-ra, a *Nemzeti hagyományok* és a dramaturgia-elméleti dolgozatok megszületésének és publikálásának idejére ezen a téren is dominánssá válhatott, legalább részben Szemere kritikájának is köszönhető. Ez is az egyik oka annak, hogy Kölcsey lemondott arról a típusú kritikáról, amellyel pályáját kezdte, sőt a 30-as években már elvileg ellenezte, hogy a Magyar Tudós Társaság folyóiratai kötelességszerűen kritizáljanak. A kritika meghonosítása, a kívánatos típusok kiválasztása körüli vitákban tehát Kazinczy szűkebb tábora sem volt egységes, sőt az elméletileg igényesebb és modernebb tájékozódású ifjak (Döbrentei, Szemere) kifejezetten ellenezték az elavultabb, normatív műszemlélet alapján álló kritikátípus meghonosítá-

²⁵ Uo. 449.

sát nálunk s további fejlődése arról tanúskodik, hogy ezt a nézetet végül Kölcsey is magáévá tette. Akkor pedig a klasszikusunkká vált, a *Nemzeti hagyományokban* kulturális felemelkedési programot is nyújtó Kölcsey felől aligha lehet igazolni a kritikák Kölcseyét; sőt meg lehet kérdőjelezni, hogy jogosult-e a Kazinczyánus irodalomtörténeti szemlélet jegyében a Kazinczy–Kölcsey-féle kritikai típus kanonizálása.

Még egyetlen s immár a Kölcsey-kritikák tartalmibb vonatkozásait érintő kérdésről beszéljünk. Láttuk, hogy Kölcsey Berzsenyi-recenziójának a költőt jellemző részét bizonyos mértékig befolyásolhatta Kazinczy megértőbb álláspontja. Az is kétségtelen, hogy a selejtezés és a kívánatos korrekció elmaradása miatt Berzsenyit érő kritikai megjegyzések is eredhetnek Kazinczy műhelyéből. Az a tény viszont, hogy Kölcsey nem csupán a saját tüzeben égő, hanem az önmagából merítő, lényegében a kifejezésetztétikai követelményrendszer igényeit is kielégítő költői zsenit pillantja meg Berzsenyiben a legőszintébb elismeréssel, ha korabeli magyar hatást keresünk mögötte, mint azt szakirodalmunk rég tudja, inkább Döbrentei befolyására utal. Döbrentei ír ugyanis az ilyen típusú ifjú zsenikről a *Magyar literatúrát illető jegyzések* című,²⁶ az Erdélyi Muzéumban megjelent neves tanulmányában. S ennek a tanulmánynak van egy olyan részlete, amely szinte szóról szóra azonos az egyik, Kölcseyhez írott levelével s amelyben az ifjú zseni elragadtatott teremtő aktusára következő szorgalmas önművelés és tájékozódás, a világirodalom remekeitől való tanulás szakaszát, majd a tanulságok felhasználását követeli meg a saját mű kíméletlen megítélésében, valamint a szükséges korrekciók elvégzésében.²⁷ Itt Döbrentei annak a neoklasszicizmusnak az igazi alkotói eszmé-

²⁶ „Matériája önnön magából ömlik . . .”. Erdélyi Múzeum 1815. III. 103.

²⁷ Uo. 104–105.; Döbrentei 1813. nov. 20-i levele. Élet és Literatura 1827. 97–99.

nyét írja le elméletileg magas színvonalon, amely a kétfázisú alkotás, a maximális koncentráció és az ihlet lelkiállapotában létrehozás, majd a hosszú és fáradtságos munkával való tökéletesítés modelljében fogalmazható meg, mégpedig olyan megszorítással, amely szerint maga az ihlet is már a világirodalom klasszikusain művelt, irányított ihlet s a maximális koncentráció pillanatában ösztönös elragadtatottság és koncentrált tudatosság együttes jelenlétében valósul meg, mint Novalis poetológiai tárgyú fragmentjeiben vagy mint – tömörebben – Döbrentei másik híres tanulmányának, az *Eredetiség és jutalomtételnek* egyik mondatában.²⁸

Ezt az alkotásifolyamat-modellt Kazinczy ilyen színvonalon sosem tudta volna megfogalmazni, noha nem vitás, hogy ami modern volt törekvéseiben és klasszicizmusában, az lényegében ezzel a felfogással egyezett. De épp ezért a Berzsenyi-recenzió igényesebb és modernebb költői jellemképe inkább Döbrentei hatásának nyomait viseli magán, mint Kazinczyéit. Kölcseynek az volt a szerencsétlensége, hogy az ilyen neoklasszikusabb zsenifelfogás alapjaira helyezkedő irodalomértelmezésnek a konkrét műkritikában való érvényesítési módjaira nem kapott példát Döbrenteitől, s ezért kénytelen volt visszanyulni a másik mester, Kazinczy módszereihez, amelyek pedig a maguk kicsinyes normativitásával élesen ellentétbe kerültek a modern szellemű és igényes recenziókezdettel. Az utólagos igényes mintát Szemere *Tudósításának* kritikai megjegyzései adhatták meg neki, amennyiben egyáltalában megmutatta neki Szemere ezt az igen kemény hangú vitairatot. De ha magát a „lektori vélemény” funkcióját betöltő szöveget Kölcsey esetleg nem ismerte is meg, hosszas baráti együttléteikben és vitáikban a legtöbb vitakérdés fölmerülhetett, s Kölcsey további fejlődését erősen befolyásolta.

²⁸ „Ti, szerencsésb ajándéku ifjak, kiknek képzelődése merészen repül, de a lelkesedés órájában józan lélek igazgat benneteket, ti emelkedjete fel.” Erdélyi Muzéum I. 1814. 132.

Végül hadd jegyezzem meg, hogy a hagyományos kritika-történeti szemlélettel szemben, amely Teleki József tanulmánya²⁹ érdemének tulajdonítja a romantika problémáinak első népszerűsítését hazánkban, méltó helyére kell juttatni Szemerének *Tudosítását*, amely időbelileg nagyjából „holtversenyben” született Teleki írásával, viszont jóval biztosabban használja a német idealizmus és az első romantikus hullámok esztétikai és történeti poétikai rendszerének kategóriáit, ráadásul míg Teleki csak idegen elméleteket ismertetett, Szemere ezeket a kategóriákat a korabeli magyar irodalom és elsősorban a kor legnagyobb költője, Berzsenyi műveinek az értékelésében hasznosította. Igaz, hogy a korban ez az írás nem publikálódott, irodalmunk fejlődését mégis érezhetően befolyásolta azáltal, hogy a következő irodalmi korszak egyik legnagyobb alakjának, Kölcseynek az irodalomszemléletét problematikájával kétségtelenül alakította.

²⁹ Teleki József: *A régi és új költés különbségeiről*. Tudományos Gyűjtemény 1818. II. 47–73.

EGER ÉS A FELVILÁGOSODÁS

A XVIII. századi Eger a felületes szemlélő számára egy szellemiségében, építészet- és műtörténetében egyaránt késő barokk város, amely maradéktalanul tükrözi püspök-főispánjainak konzervatív, a feudális eszményekhez ragaszkodó mentalitását. Nem kétséges: Barkóczy Ferenc vagy Eszterházy Károly politikai és ízlésbeli hajlama és felfogása ezt a feltételezést maradéktalanul igazolja. Elég pl. a város XVIII. századi építészeti arculatát szemügyre venni, hogy hitelt adjunk az említett nézetnek. A barokk meghatározó voltát tagadni ui. aligha lehet.

Persze — mint minden felszíni kép — ez is elrajzolt, hisz' nem számol az egyébként, az országos helyzet alapján feltételezhető, az eszmétörténet és az irodalom síkján itt meg is jelenő új irányokkal és törekvésekkel, sőt az egyháztörténeti vagy teológiai gondolkodásban és gyakorlatban tapasztalható újszerű árnyalatokkal sem.

A XVIII. század kilencvenes éveit, pontosabban az évtized kezdete felől szemlélve a város szellemi életének arculatát, ez az általánosnak tetsző konzervatív kép jelentősen megváltozik. A nyolcvanas-kilencvenes évtized fordulóján ui. — ilyen vagy olyan formában és mértékben — a magyar felvilágosodás számos neves személyisége kötődött a XVIII. század végi Eger mindennapjaihoz. S ha egy effajta adatsor (mindenekelőtt írókra, költőkre vonatkozóak) a felületi kép korrekciójához kevésnek bizonyulna, további példaként említhetjük mindjárt a püspöki líceum bibliotékájának a felvilágosodás eszméit reprezentáló könyvanyagát, a Hell Miksa szellemi közreműködésével létrehozott csillagdat, amely a korszerű természettudományok szemlélet kialakításának fel-

tételeit biztosíthatta, s azokat a magyar felvilágosodás nyelvi programjába illeszkedő törekvéseket, amelyek végeredményeként hamar megindult és virágzott Egerben – felső fokon – a „magyar irodalom eszméjének” tanítása is, mégpedig Pápay Sámuel professzori közreműködésével.

Ezek után nyilvánvalónak tűnik, hogy egészében ez a XVIII. század végi egri kultúra, tudományosság, szellemi élet is beleillik a magyar felvilágosodásról alkotott képbe – még akkor is, ha ezt egy Szaicz Leó, egy Alexovics Vazul közvetlen és közvetett idekötődése vagy mondjuk Eszterházy Károlynak a toleranciával szembeni merevebb álláspontja elmentételezi. Az pedig csak természetes, hogy ez az állapot nem robbanásszerűen, hanem megfelelő és eleve feltételezhető előzmények nyomán alakult ki.

A török alól felszabadult Eger szellemi élete – érthetően – a barokk katolicizmus jegyében szerveződött újjá. A jezsuiták 1695-ben alapított gimnáziuma az első és hosszú ideig meghatározó művelődési intézménye volt a városnak,¹ s lényegében az ő szellemi irányításuk érvényesült hosszabb időn át az 1700-ban Telekesy püspök által alapított papnevelő intézet oktatási és nevelési struktúrájában is.² Nem kétséges, diákok százai szereztek itt – főképp a gimnáziumban – jól megalapozott, az akkori igényeknek megfelelő tudást – egyebek között olyan tanárok irányításával, mint Baróti Szabó Dávid, aki hitszónoki feladatai mellett a poétika tanítását is vállalta a gimnáziumban.³ Jellemző adalék lehet: a később híressé vált diákok között ott találjuk Gvadányit és Versegly Ferencet – ez utóbbi a poétikai tájékozottság alapjait nyilván innen vitte magával.

¹ Nagy Béni: *Az egri főgimnázium története*. In: *A ciszterci rend egri katolikus főgimnáziumának értesítője*. Eger, 1914. 15.

² Bozsik Pál: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig*. Eger, 1910. 76–78.

³ Rónay György: *A viri lantos (Baróti Szabó Dávid)*. In: Rónay György: *Balassitól Adyig*. Bp. 1978. 133.

A század első felében a felsőfokú oktatás bővülésére is sor került: a teológia, tehát a papnevelés mellett megindult a jogázképzés is. Foglár György kanonok 1740-ben alapított jogi iskolájában a jus patriumot s az egyházjogot tanították, s ha tantervéből pl. hiányzott is a római jog, ez az intézmény a jogi képzésnek mégis olyan bázisa lett, amely az évszázad végére országos jelentőséget kapott”.⁴

A század derekán, Barkóczy Ferenc egri püspöki kinevezését követően az előzőeknél dinamikusabb, vitathatatlanul katolikus szellemű, a barokk eszményekhez továbbra is kötődő, de amannál mégis korszerűbb és fejlettebb művelődési program vette kezdetét.⁵ A Római Collegium Germanico-Hungaricumban nevelkedett Barkóczy különös gonddal ügyelt a városbeli építkezések színvonalára: a püspöksége idején épült paloták az érett, reprezentatív barokk példái lettek. A barokk szellemiséghez a külsőségekben látványosnak tetsző ragaszkodás viszont nem sejteti, hogy a pompakedvelő barokk főpap, több síkon, a maga idejében lényeges reformokba is kezdett. 1754-ben pl. fontosnak tartotta az egri papnevelés átszervezését, amelyet a jezsuiták kiszorítása révén valósított meg, s amelynek eredményeként az egri szemináriumban megindulhatott a bölcselet és a héber nyelv tanterv szerinti oktatása.⁶ De nemcsak a papnevelésre, a jogász-, sőt az orvosképzésre is gondolt. A Foglár-féle iskolát az általa tervezett egri egyetem jogi fakultásává szeretne volna fejleszteni,⁷ az egri kórházat saját költségén bővítve, majd a

⁴ Udvardy László: *Az egri érseki joglyceum története 1740–1896*. Eger, 1898. 2.; Finánczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Bp. 1899. I. 145.

⁵ A kérdéssel tüzetesen foglalkozott Bitskey István: *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk.: Szauder József–Tarnai Andor. Bp. 1974. 336–365. Dolgozatunkban eredményeit felhasználtuk.

⁶ Uo. 338.

⁷ Uo. 339.; Udvardy L.: *I. m.* 13.; Soós Imre: *Az egri egyetem felállításának terve (1754–1777)*. Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1967. 303.

kórház vezetését a bolognai egyetemen tanult Markhot Ferencre bízva voltaképpen a későbbi, 1769-ben induló egri orvosképzés, a *Schola Medicinalis* alapjait rakta le.⁸ Mindezen túl arra is volt gondja, hogy a jezsuiták gimnáziumában folyó középfokú oktatást segítse és eredményesebbé tegye, sőt az ott virágzó magyar nyelvű iskolai színjátszást támogassa. Faludi művét, a *Constantinus Porphyrogenetust* tulajdon palotájában játszatta el a gimnázium diákjaival.⁹ Az pedig már a magyar nyelvű irodalom fejlődését célzó gesztus volt, hogy Haller László Télémaque-fordítását (*Telemacus bujdosásának története*) 1755-ben saját költségén kiadta. De több is annál, ahogyan Bitskey István fogalmazta: a *Télémaque*

„... egyrészt a felvilágosodott abszolutizmus állambölcseletét vetíti az olvasók elé, így a teréziánus politika propagálója lesz; másrészt azonban a regénybeli Elízium hierarchiája figyelmezteti is az uralkodókat és »az országgló Felségek mellett Udvarokban forgó Tisztek« -et az alattvalókkal szembeni kötelességeikre...”¹⁰

Haller *Telemacus*ának világra segítése persze csak nyitánya volt nyelv- és irodalompártoló törekvéseinek. A *Télémaque* kassai nyomtatásának évében kezd dolgozni a Barkóczy alapította egri nyomda is, amely ugyan elsősorban az egyházi kiadványok tipográfiája lett, ám magyar nyelvű kiadványai ennek ellenére sem hanyagolhatók el a XVIII. századi nyelvi törekvések atlaszának rajzolásakor. Az ájtatossági, teológiai, hitvédelmi művek mellett megjelentek itt világi tartalmú röpiratok is, sőt a sztoicizmust propagáló munka közreadására is van példa.¹¹ Gusztinyi János, a későbbi nyitrai püspök

⁸ Bitskey I.: *I. m.* 339.; Dr. Ringelhann Béla—Dr. Soós Imre: *Az egri Megyei Kórház elődeinek vázlatos története az 1726—1950. években.* = *Emlékkönyv az egri Megyei Kórház fennállásának 10. évfordulójára.* Eger, 1960. 9—15.

⁹ Bitskey I.: *I. m.* 339.

¹⁰ Uo. 341—342.

¹¹ E kérdéskört tüzetesen tárgyalja Bitskey I.: *I. m.* 342—351.

1759-ben itt adta ki először a katolikus apologetika teljes fegyvertárát felvonultató munkáját *Údvösség mannája* címmel,¹² a hétéves háború eseményeiről pedig két magyar nyelvű röpirat, illetve körlevél tudósított, mindkettő a nyomda működésének második évében, 1756-ban jelent meg.¹³ Ugyanekkor, a sztoicizmus egri népszerűségének magyar nyelvű dokumentumaként látott napvilágot Felsőbüki Nagy Lajos Cato-fordítása is *A jó erkölcsre oktató Kátónak versei* címmel, amelynek élén a nyomdász Royer Ferenc okkal írta, hogy „ébreszti Excellenciád a nemzetet saját nyelvének díszes gyakorlására”.¹⁴ A kortárs tipográfus jó érzékkel vette észre a magyar nyelvű literatúra fellendítését célzó szándékot, mint ahogy ezt látta a Drexel-fordító Dévay András Heves megyei alispán is, akit Barkóczy biztatott az írásra, s aki 1764-ben kiadott munkája (*Nap után forgó virág*) Barkóczy-nak szóló előszavában Royerhez hasonlóan nyilatkozik, amikor ezt írja: „fel hajnallott alkonyodni kezdő Anyai nyelvünk dicsősége”.¹⁵ Az már szinte szükségszerű, hogy a Barkóczyakkal rokonságban levő, 1746-ban Barkóczy által táblabíróvá kinevezett s a hétéves háborúból 1756-ban hazatérő, majd ezt követően Barkóczyval szorosabb, sőt baráti kapcsolatot teremtő Orczy Lőrinc is bekapcsolódik az egri püspök személye körül kialakult, írókat, tudós papokat tömörítő kör munkájába, és – Barkóczy biztatására – összeállítja első verskötetét. Bár a könyv a püspök-érsek-prímás életében, helyesebben szólva időközben bekövetkezett halála miatt nem jelent meg, két évtized múltán, a *Költeményes holmi* 1787-es közreadásakor Orczy még mindig fontosnak

¹² Bán Imre: *Megjegyzések a kézikönyv XVIII. századi fejezetéhez*. ItK 1966. 176. Gusztinyi munkája 1794-ben *Manna Spasitelná* címmel szlovákul is megjelent Nagyszombatban.

¹³ *A felséges császárné, magyar és cseh királyné circolare rescriptuma*. Eger, 1756.; *A prussiai királynak hadi manifestuma*. Eger, 1756.

¹⁴ Idézi Bitskey I.: *I. m.* 351.

¹⁵ Uo. 358.

tartotta, hogy könyve első darabja a *Szalai Gróf Barkóczy Ferenc esztergomi érsek úrnak* szentelt költemény legyen,¹⁶ amely világos bizonyítéka a mecénás főpap irodalom pártoló tevékenységének:

Emlékezem, Hertzeg! s tudom, parantsoltál,
Mikor a forrásnál Kövesden sétáltál,
De bánom, ha bennem Te meg tsalatkoztál,
S otromba hajdura harang öntést bízta.

Hogy írnék foglalnék mit azt Magyar nyelvben,
Ne rothadnék én is álmos henyeségbenn
Eresztenék hasznost, vagy tréfást, versekben,
Mivel Te, és többen gyönyörködnek ebben.

A vers prózai ajánlása azt is nyilvánvalóvá teszi: Orczynak is őszinte szándéka a nemzeti literatúra ébresztése:

„Meg vallom Hertzegségednek, én egész tzéлом az volt, ezen zavart írásombann, mi képen fel ébreszthetném Nemzetünket írásra. Mert meg kell vallani, sok tudós emberünk vagyon, de félénk. S én is, ha tsak Hertzegséged szárnyával nem fedeztetném, ezen Költeményt el eresztetni nem merném. Igy pedig tudom, hogy olly kézhez jut, ki egyenes bíró lesz, és ami jó s érdemes, meg engedi, másokkal is közöltessék, ami pedig hibás, szokott kegyességével eltakarja.”¹⁷

Ha valaki mindezt a Barkóczy nyelv- és irodalom pártoló törekvéseit túlbecsülő megnyilatkozásnak vélné csupán, úgy ellenérvként a felvilágosodás kori utókort képviselő Révai Miklóst és Kazinczy Ferencet hívhatjuk tanúnak. Mind a a nyelvtudós, mind az irodalom- és nyelvújító nagyrabecsüléssel szól a püspök-prímás-főpap szándékairól.¹⁸ Kazinczy 1812-ben úgy találta,

„Prímás Barkóczynak kézírását még nagyobb tisztelet érzésével fogom venni, mint a képet, mellyel engem megajándékozni méltóztatol, mert ezen a papiroson az a kéz nyugodott, mely méltó minden haza-

¹⁶ Uo. 355.

¹⁷ Idézi Bitskey I.: *I. m.* 356.

¹⁸ Uo. 354–359.

finak csókjára. Ő szerette a Nemzetet, s már akkor is szerette annak nyelvét, noha Pap volt, mikor mások aludták a veszedelmes álmot.”¹⁹

A levél Vida Lászlónak íródott.

A Barkóczy alapította egri nyomda egyházi vonatkozású kiadványai között az apologetika körébe utalható Gusztynymű mellett egy másik, attól szemléletében már eltérő munkát is találunk, mégpedig a felvilágosult reformkatolicizmus képviselőjeként számon tartott Lodovico Antonio Muratori *A keresztény embernek valóságos áhítatosságáról költt munkája* címmel magyarra fordított művét. Az olasz teológus munkássága iránti érdeklődés, valamint említett munkájának 1763-as, még Barkóczy kezdeményezte egri közreadása nem egyedi jelenség, két évvel korábban, Esztergomban a *Della carità cristiana* is megjelent, azt pedig az Egri Főegyházmegyei Könyvtár possessorbejegyzései tanúsítják, hogy a Muratori-művek a század derekán az egri papság könyvtárainak polcaira is felkerültek.²⁰ Aligha kétséges: Gusztynyi Augustinus, Chrysostomus, Ambrosius, Cyprianus, Ireneus, Jeromos, Alexandriaei Cyrillus, valamint a zsinati határozatok csalthatatlanságára hagyatkozó és ezekkel érvelő apologetikai munkájától Muratori reformkatolicizmusáig, pontosabban ennek valamilyen fokú vállalásáig a teológiai gondolkodásban megtett út jelentős távú volt. Mint ilyen pedig mégiscsak előkészítője és motiválója annak az elvilágiasodási folyamatnak, amely majd – Bíró Ferenc terminológiája szerint – a felvilágosodás egészen belül a *Kazinczy-korban* zárul le végérvényesen.²¹

Az imént jelzett, az eszmetörténet körében végbemenő polarizáció, úgy tűnik, Eger szellemi életében a Barkóczy

¹⁹ Idézi Bitskey I.: *I. m.* 359.

²⁰ Uo. 350.; Muratori magyarországi recepciójáról lásd: Szauder József: *L. A. Muratori két erkölcsstani műve a XVIII. századi magyar irodalomban*. ItK 1973. 171–179.

²¹ Bíró Ferenc: *A felvilágosodáskori magyar irodalom értelmezéséhez*. ItK 1979. 316–328.

távozását követő évtizedekben, pontosabban Eszterházy Károly püspöksége idején, markánsabbá válik. Konzervativizmus és progresszió határozottabban elkülönülnek, s ennek olykor látványos külsőségei vannak. Lásd Dayka Gábor és Szaicz Leó, illetve Dayka és Eszterházy tolerancia-felfogásának éles különbségét, amelynek végeredménye a fiatal költőnek a papi pályáról való eltanácsolása volt. Nem kétséges: a polarizálódás előidézője Eszterházy Károly konzervatív, s a Barkóczyénál puritánabb katolicizmusa, amit természetesen motiválnak a jozefinizmus évtizedének viszonyai is. A püspök főispáni hatalma korlátozódik;²² a *generale seminariumok* létrejöttével kicsúszik kezéből a papnevelés irányítása;²³ II. József pedig, egri látogatása idején, voltaképpen az ő toleranciaellenességét félretolva ad engedélyt az egri ortodox hitű szerbeknek és görögöknek a templom építésére.²⁴

A kettősség sajátságát, árnyaltságát mutatja viszont az, hogy a püspök – Barkóczy egyetemalapító törekvéseit folytatva – megépítteti az univerzitás épületének szánt liceumot, sőt az egyetemi oktatás beindításának kérdésessé válása ellenére is szervezi a tudományos műhelynek szánt könyvtárat, amelynek könyvanyagába felvilágosult művek is bekerülnek, sőt megépítteti és Hell Miksa szellemi irányításával berendezteteti a csillagdat, amelyet a korszerű természet-tudományos oktatás egyetemi szintű bázisának szánt.²⁵

A további árnyalás és ezáltal a hozzávetőlegesen pontosabb kép megrajzolása céljából szólni kell természetesen egyéb, más arculatú jelenségekről is. Eger és a felvilágosodás viszonyának vizsgálatakor például nem feledkezhetünk meg

²² Nagy József: *Eger története*. Bp. 1978. 229–230.

²³ Mihalovics Ede: *A katolikus predikáció története Magyarországon*. Bp. 1901. 458–462.

²⁴ Nagy J.: *I. m.* 204–205.

²⁵ M. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Bp. 1964. 369–370.

azokról a lényegében anakronisztikus, de a felvilágosodás terjedése szempontjából korántsem lebecsülendő jelenségekről, amelyek egy Szaicz Leó és egy Alexovics Vazul személyében és munkásságában öltének testet.

Szaicz szellemi fejlődését a nyugat-magyarországi barokk szellemiség és Bécs determinálta: Kismartonban a barokk külsőségekkel elegyes hitélet, vallásos ceremóniák vették körül, a szervita atyáknál Jeutendorfban noviciusként is ezzel találkozott, bécsi tanuló éve idején pedig a jezsuiták neveltje volt. Mindez predesztinálta a barokk katolicizmus vállalására, ami prédikációit és vitairatait áthatja. Támadásainak célpontja a protestantizmus, eszközei a barokk apologetika fegyvertárából valók, eszményképe Pázmány, tehetsége viszont csak halvány árnyék példaképe mellett. Szaicz Egerben mégis életeret kapott: innen intézhette támadásait a felvilágosodás eszméit vállaló íróársai ellen; kezdeményezhette a Pestről 1790-ben Egerbe érkező, a jozefinista szemináriumban a janzenista, protestáns könyvek, sőt a francia felvilágosítón nevelkedett, Spaldingot és Montesquieu-t fordító Dayka pályájának kettétörését;²⁶ írhatta Trenck Frigyes *Mérőserpenyőjének* ellenröpiratát, a *Trenk Mérőserpenyőjének öszvetörését*; írhatta az *Igaz Magyar* intoleráns passzusait; és programként hirdethette:

„... legjobb ... a megvilágosodott kispapoknak nagyrészét jókor útnak bocsátani, hogy a többieket meg ne veszteggessék, s valaha a népet meg ne botránkoztatassák, el ne ámítsák ...”²⁷

Alexovics Vazul, *a könyvek szabados olvasása ellen* hadakozó,²⁸ Verseghy Ferenc egyházi meghurcoltatását kezde-

²⁶ Lökös István: *Dayka Gábor egri éveiről*. It 1962. 398–409.; Ua. kötetünkben is: L. I.: *Magyar és délszláv irodalmi tanulmányok*. Bp. 1984. 7–36.

²⁷ Idézi Leskó József: *Szaicz Leó a katolikus újságírás magyar úttörője*. Bp. 1898. 86. (Klny. a Kath. Szle 1898: évfolyamából.)

²⁸ Alexovics Vazul: *A könyvek szabados olvasásáru, két fő-tzikkely*. Pest, 1792.

ményező pálos hitszónok²⁹ – aki ortodox hitű szerbnek született Egerben, és csak később katolizált – a katolikus apologetika anakronizmuszámba menő változatának másik képviselője volt. A XVIII. század nyolcvanas-kilencvenes éveinek fordulóján csak közvetve kötődik a városhoz, de ez a kötődés megint csak nem hanyagolható el a felvilágosodás kori Eger spektrumának vizsgálatakor. Mindenképp jellemzőnek tartjuk ui., hogy 1795-ben, a Martinovics-per zajlásáról, majd az ítéletek meghozataláról, végül a kivégzésekről több levélben ő tudósítja-tájékoztatja Eszterházy püspököt, nem mulasztva el hangsúlyozni, hogy a korábban egri diák és papnövendék, a püspökség egri gazdatisztjének mostoha fia, később a pálosok rendjébe lépett Verseyhy Ferenc és az ugyancsak pálos Makk Domonkos a „rend becsületét” „bemocskolták”, és ő – mintegy ezt jóváteendő, de a közjót is szolgáló – rövidesen magyar nyelvű könyvet ír *Az Egyenlőségről és a Szabadságról*, hogy ezzel a királyi trón „megerősítését” szolgálja, illetve „megakadályozzon” „minden zavargást és forradalmat” a birodalomban. A mű el is készült *Az Egyenlőségről és Szabadságról a Frantziák és Frantziázók ellen a mostani üdökre* címmel, közreadása azonban – nyilván Alexovics 1796-ban bekövetkezett halála miatt – már elmaradt.³⁰

Kérdés ezek után: az Eszterházy korabeli Eger az egyetemalapítási terv és szándék, a tudományos könyvtár és a csillogda megszervezésén túl az imént ismertetett szélsőséges szemlélet és gyakorlat ellensúlyozásaképpen mit tud felmutatni olyan további eredményként, amely a magyar felvilágosodás fejlődéstörténetének egészében is számottevő erzetnek bizonyul. A válasz rövid lehet: a magyar nyelvű művelődés, a magyar nyelv és irodalom tanításának, s ezáltal a magyar irodalmi műveltség szélesítésének s az irodalom gyakorlata-

²⁹ Császár Elemér: *Verseyhy Ferenc élete és művei*. Bp. 1903. 25.; 92–102.

³⁰ Lőkös István: *Alexovics Vazul Verseyhyről és a Martinovics-perről*. ItK. 1968. 213–218.

nak intézményes támogatását. Az előzmények már ismertek. A Barkóczy-féle kezdeményezés, ha a kezdeti fellendülés után – Barkóczy távozásával – meg is torpant, mégiscsak tény. És valóság a Barkóczy alapította és továbbra is működő, sőt prosperáló, néhai Iványi Sándor főkönyvtáros statisztikai adatai szerint a magyar nyelvű művek kiadásának arányszámában országosan is igen előkelő helyen levő egri nyomda is. Kiadványai között olyan mű is van, mint Fejér Antal fordítása, az *Argenis*, amely 1792-ben jelent meg.³¹ Az egri gimnáziumban, a kilencvenes évek első felében Horváth Özséb exdominikánus működése idején rendszeres magyar nyelvi oktatás folyik, s a tanulók – Vitkovics egykorú jegyzetei szerint – a *Magyar Museum* példányait, Csokonai és Fodor Gerzson verseit, Kazinczy *Wieland*-jét forgatják.³² Arról is tudunk, hogy a kilencvenes évek elején, 1792-ben Baróti Szabó Dávid *Kisded szótára* éppúgy közkézen forgott a diákok körében, mint Kazinczy *Diogenése*.³³ Ez utóbbiról Pápay Sámuel írta:

„Ezen munka olvasásának ajánlására csak az elég ösztön, hogy Wieland szerzette s Kazinczy magyarázta.”³⁴

Mindennek háttere is van. Egerben – ha egyetem nem is –, de az egykori Foglár-féle jogi iskola alapjain felsőfokú jogászképzés indult meg, s Eszterházy jogi liceumában „a magyar nyelv és irodalom” mindjárt a jozefinizmus utáni újjászervezést követően „rendszeresen előadva taníttatott”.³⁵ 1796. július 14-én, a consistoriális gyűlés határozata értelmében Eszterházy „a nyugalomba vonult Pécsy András helyébe a hazai magánjog tanítására Nagy Jánost, a magyar nyelv és irodalom addigi tanárát nevezte ki,” ennek helyére pedig

³¹ *Barclajus Argenisse*. Fordította Fejér Antal. Eger, 1792.

³² *Vitkovics Mihály munkái I. Költeményes rész*. Bp. é. n. 330.

³³ Badics Ferenc: *Az első magyar irodalomtörténetíró. Pápay Sámuel élete és irodalmi működése*. ItK 1897. 8.

³⁴ Idézi Badics F.: *I. m.* 8.

³⁵ Uo. 6–8.

meghívta és kinevezte a huszonhat esztendőös Pápay Sámuel. E kinevezés és Pápay többéves egeri professzorsága nélkül ma bizonyára nélkülöznénk a tudománytörténeti szempontból is oly jelentős, a korban gyökerező irodalomtörténeti összegezőt tartalmazó Pápay-művet, *A magyar irodalom eszméretét*. Ez a munka egeri nyelvészeti és irodalomtudományi előadásainak foglalata. *Magyar Irálytan* címen fennmaradt, Egerben még Pápay távozása után is használatban levő kéziratot változatával együtt Adelung nyelvszemléletének hatását mutatja, irodalomelméleti anyaga pedig már nem csupán a XVII–XVIII. században használt latin, hanem az egykorú magyar nyelvű poétikai vázlatokban is gyökerezik.³⁶

Pápay egeri működésének eredményességét nem nehéz tetten érni. Mindjárt 1796-ban, pályakezdése idején olyan tanítványa akadt, mint Vitkovics Mihály, aki másfél évtized múltán is fontosnak tartotta elmondani: Pápay Kazinczy Gessner-fordításából „dictált példákat a stylus nemeiben”.³⁷ S közölte ezt 1811-ben Kazinczy Ferencsel, akinek törekvéseit Pest-Budán és másutt, a „pesti triás” tagjaként, haláláig támogatta. Részt vállalt a nyelvújítás történetében oly fontos állomásnak számító, Kazinczy által gondozott 1813-as Dayka-kötet kiadásának szervezésében;³⁸ közvetített a szerb klasszika mestere, Lukijan Mušicki és Kazinczy között;³⁹ pesti házában az irodalmi egység nemes ügyét szolgálva vendégül látta pesti és vidéki pályatársait.

Pápay koncepcióját természetesen átvették utódai is. Egerből való távozása után Dusza József, majd a Bodnártestvérek, Mihály és Antal (ez utóbbi Dayka baráti köréhez tartozott korábban) adták elő a *Magyar Irálytant*, melynek

³⁶ Lőkös István: *Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. I. kiad. 880–900. Ua. kötetünkben is: L. I.: *Magyar és délszláv irodalmi tanulmányok*. I. kiad. 61–95.

³⁷ Kaz. Lev. IX. 193.

³⁸ Lásd Kazinczy és Vitkovics levelezését 1808–1829.

³⁹ L.: Vitkovics levelét Kazinczy Ferenchez (1811. december 24.). In: *Vitkovics Mihály válogatott művei*. Bp. 1980. 506–508.

szövegét 1806-ban Nagy Ferenc első éves joghallgató le is másolta.⁴⁰ Bizonyára használta még Ivánszky Antal is, Vitkovics barátja, aki 1808-tól volt „a lyceum bölcseleti s jogi osztályaiban” a magyar nyelv és irodalom tanára,⁴¹ s akinek – nem sokkal beiktatása után – Vitkovics e szavakkal ajánlotta fel segítő szolgálatait:

„. . . minthogy ki a hazai nyelvért élek, s halok, azon felül, hogy benne jártasnak méltán állíthatom enmagamat, itt Pesten laktomban sok előkelő literátorainkkal szoros ösmeretségben élvén, e mostani hivatalodban sokban segíthetek, sokban kalauzod lehetek. Többi közt, Virágon és Verseghyn kívül, Horvát Istvánnal, a nagy Révai volt első tanítványával, sőt a nyelvtudásra nézve szakasztott másával, a mostani országbírája titoknokával; és Szemerei Szemere Pállal barátságban élek, társaságot kötöttem. Mi hárman, kiket ama tudós nagyérdemű literátorunk, Kazinczy Ferenc, kivel két esztendő óta levelezek, »triásának« keresztelt, összevetett vállal s forró igyekezettel dolgozunk nyelvünk virágzása előmozdításán. Ezt a két hazafit igen szeretem; és te, ki noha nem láttad, hogy távolodban is megösmershesd őket, róluk bővebben értekezem.”⁴²

És valóban: levele további részleteiből Ivánszky megtudhatta, hogy Horvát István – Boldogréti Víg László „álnév alatt” – igen „sokat . . . fáradott, írt nyelvünk ügyében”, hogy „a nevezetesebb régiségeinket mind által meg által forgatta s kimerítette”, hogy „húsz foliánsnál többet tesznek kéziratái, mi több: „a tisztelt Révait Verseghy ellen ő mentette leghathatóságban” s „ő recenseálta” Pápay Sámuel munkáját is, *A magyar irodalomtudomány eszméretét a Hazai Tudósításokban*. Innen tudhatta azt is, hogy Szemere Pál személye „azon tudós vitázásból” „nevezetes”, „mellyben a Kazinczy és debreceniek között, a Csokonai sírja felírásában előkerült »Arcadia« szó miatt eredt civakodásba tollal beleszóllott”, továbbá, hogy a pesti egyetem magyar nyelv és irodalom tan-

⁴⁰ Lökös István: *Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai*. I. h. 877.

⁴¹ Ivánszkyról lásd: Szinnyei József: *Magyar írók* V. Bp. 1897. 226.

⁴² Vitkovics levele Ivánszky Antalhoz (Pest, 1810. május 7.)

In: *Vitkovics Mihály válogatott művei*. I. kiad. 450.

székén Czinke Ferenc személyében méltatlan utód ül Révai egykori katedróján.⁴³

„Czinke verseit és beszédét — írja Vitkovics —, az ezekre kijött paródiával és recenzióval együtt küldöm. Ezek megtanítanak, Czinke grammatikáját soha meg nem venni . . . Czinke . . . nem arra való, hogy magyar nyelvet, mégpedig az univerzitásban, tanítson. Amint is a paródia és recenzió olvastával minden hallgatói, kik így is kevesen valának, odahagyták.”⁴⁴

Ivánszky, a nyolc nyelven beszélő és író tudós tanár (egy ideig Eger város aljegyzője is) szellemében mindenképp vállalta Pápay irodalom- és nyelvtudományi örökségét, s méltó folytatója lett annak. Nyilván Vitkovics közbenjárásával teremtetett kapcsolatot Horvát Istvánnal, s tanári pályájának évtizedeiben szerkesztett *stilisztikát*,⁴⁵ *Magyar grammatika s Magyar literatura* címmel összeállított egy nagyobb szabású, kézikönyvnek szánt munkát,⁴⁶ s „a magyar nyelv helyesebb oktatása tárgyában” javaslatokat tett kassai tanügyi főhatóságának s vármegyéje közgyűlésének egyaránt.⁴⁷ Tudós-tanári munkájának hatékonyságáról egy 1814-ben Egerben nyomtatott füzet alapján tájékozódhatunk,⁴⁸ amely a jelzett esz-

⁴³ Uo. 450–451.

⁴⁴ Uo. 451.

⁴⁵ *Stylistika, avagy jó ízlésű és szépézésű írásmód. I. osztály. Az írásmódnak közönséges tulajdonságairól.* Buda, 1837. Vö.: Szinnyi J.: I. m. 226.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. 226–227.

⁴⁸ *Feltételek a Nemzeti Literaturából, mellyeket Fő Tisztelendő Mézsáros György Urnak, Egri Fő Káptalanbéli Kanonoknak, és az Érseki Lyceum Igazgatójának előlülése alatt a köz vitatás ellen védelmeztek az Egri Lyceum Palotájában Nemes és Tanult Primóczy Szentmiklóssy Aloyz, Okolicsányi Okolicsányi János, Kóczian József, Melléthei Barna Ignázt, Lászlófalvi Eördögk: Menyhárt, II-dik Esztendőbéli Törvénytannuló Urak 1814. Évben Augustus Hónapban, Ivánszky Antalnak, Magyarországon mind a két Biróságbeli Ügyek Hites Védőjének; azon Egri Lyceumban a Magyar Nyelv és Literatura Nyilván s Rend szerént való, és a Görög Nyelv Időközbeli Tanítójának Oktatásaiból.* Eger, 1814.

tendő magyar nyelvi és irodalmi vizsgatételeit tartalmazza, továbbá közli a vizsgázó diákok névsorát s az exámen időpontját is.

A „Törvénytánuoló Urak” sorában első helyen szerepel Primóczy Szentmíklóssy Aloyz, ki – társaival együtt – megfelelő válaszokat adott „A Magyar Nyelv eredetéről, rokonságáról, és saját alkotmányáról”; „Az Igék Hajtogatásáról”; „A Magyar Nyelv Tökéletességéről”; „A Magyar Literatúra Történeteiről, kiterjedéséről, és előmozdításáról”; „A Magyar Literatúrának Terjedtségéről”; „A Magyar Literatúrának Előmozdításáról”; „A Magyar Szép Toll közönséges tulajdonságairól”; „A Magyar Szép Toll különös nemeiről”; s aki – pályakezdése időszakában különösen – komolyan vette az alábbi intelmet is: „Aki a Szép Tollnak előadott nemeiben jeles előmenetelt kíván tenni, szükség, hogy dolgok esméretével és jó izléssel bírjon, és a hazai jeles Irókat szorgalmatosan olvasgassa.” (Kiemelés tőlünk. L. I.)⁴⁹ Szentmíklóssy ugyan nem lett korszakos költője és kritikusa irodalmunknak, munkássága mégsem csupán irodalomtörténeti kuriózum. Kisfaludy Aurorájának szinte mindvégig munkatársa volt, de rendszeresen közölte írásait az *Erdélyi Muzéum*, a *Szépliteratúrai Ajándék*, a *Hebe*, a *Felső-Magyarországi Minerva*, az *Aspasia*, a *Koszoru*, az *Urania* is, a *Tudományos Gyűjtemény* pedig Gaál György német nyelvű mesegyűjteményéről (*Märchen der Magyaren*) írott recenziójának adott helyet, amelyben „. . . már Kölcsey *Nemzeti Hagyományok*ja, sőt – ha távolról is – de Erdélyi János népköltészeti felfogása felé mutató gondolatelemeket szólaltat meg”.⁵⁰

A vázolt folyamat – remélhetően – meggyőző példája Eger és a felvilágosodás termékeny viszonyának s ezen belül annak, hogy a nemzeti művelődés, a magyar nyelv pallérozása az új század első évtizedeiben – a Kazinczy-korban – is közügy maradt a város szellemi életében.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Fenyő István: *Az irodalom respublikájáért*. Bp. 1976. 155.

ESSZÉ

EGY MAGYAR KEATS-VERSSZAK TÖRTÉNETE

Naplórészlet, 1954

Tagnap fejeztem be, majdnem egyheti kínlódás után az *Óda egy csaloganyhoz* című Keats-vers átélését *Világszép versek* gyűjteményem számára. Ó, az ifjúkor, a tíz-tizenöt évvel ezelőtti könnyű dolgozás már oly távol van tőlem! Akkor órák alatt szinte kipattantak belőlem a versek, prózák, anélkül, hogy sokat gyötrődtem volna a megfogalmazásukkal. Igaz, hogy azokban az időkben minden versfogalmazványomat megsemmisítettem, a titkot féltettem, nem akartam, hogy esetleg mások is megneszeljék a költés módozatát. Minden versemnél megisméltődött Attila temetése: esetleges áruló szavaimat, soraimat könyörtelenül lenyilaztam, lángra vetettem.

Most harmincöt évesen, igaz, hogy ötévi hallgatás után, ötévi gyakorlat híján, órákat töltök el egy versszak megfogalmazásával. — Nem elég pontos az előbbi mondat; hiszen százsámra csináltam egy időben versfordításokat, de azok a szó szoros értelmében csinálmányok voltak, nem volt azokban sem szív, sem igényesség, nem volt bennük az alkotás vágya és láza.

A fogalmazványokat továbbra is megsemmisítettem, de olykor majd elmondom talán egy-egy strófa vagy sor történetét. Most azét, amelyikkel a legtöbbet szenvedtem. Tíz sor csak, de öt óra szakadatlan gondolkozás, zakatolás, kattogás, zúgás volt az agyamban. Sosem-értettem számtani műveletek nevei jutnak eszembe róla: variálás, kombinálás, permutálás: „magyarul”: egyhelyben topogás, mert a formát, a rímek

elhelyezését nem bonthattam meg, s nagyjából mégiscsak azt, vagy legalábbis megközelítően hasonlót kellett elmondanom.

A Keats-vers első két strófáját már áprilisban megoldotam, de a tavaszi fáradtság nem hagyta tovább folytatnom. Emlékszem, sokat foglalkoztatott az angol versek magyarra való átmentésének azt hiszem immár ősi problémája. Ha van valami, amit eddig nem tolmácsoltak, szinte megközelítően sem magyarul, akkor az angol líra az. Mindig ezt éreztem, még a legjobb költőknél is, még Tóth Árpád Keats- és Shelley-fordításainál is. Valami hiányzik belőlük. S hogy valamelyest megtanultam angolul, kisilabizáltam a titkot.

– Hiszen ez valóban megoldhatatlan! – kiáltottam fel először. – Ezt a tömörséget! ezt a zsúfoltságot! – s itt kezdtem el tűnődni. Aki, ha csak néhány szót is, de tud angolul, tisztában van azzal, hogy mennyire tele van nyelvük egy- és kétagú szavakkal – legalábbis olyan szavakkal, amelyek kiejtve egy vagy két szótagúak csupán, és a versritmus szempontjából ez a döntő.

Ez a Keats-vers, mint nagyon sok angol vers, tíz szótagú sorokból áll, szakkifejezéssel: ötös jambusok. Például: „Te nem halálra lettél és irígy”.

De igazán csak angol példán derül ki a hallatlan nehézség. Keats utolsó szonettje így kezdődik:

Bright star, – brájt sztár, két szótag, a magyar verselés szabályai szerint annyi, mint a fenti verssorból: *Te nem*. Két szótag, s a *bright* jelentése: fényes, ragyogó tiszta, világos – a *star* pedig – ezt mindenki tudja – csillag. Tehát ha így fordítom: Fényes csillag – már akkor is négy szótagot foglal el, ami az angolban kettő. Pedig ezt még nem is tartom az eredetit fedő megfogalmazásnak, ha én egyszer megbírkóznék vele, mindenesetre így kezdeném: „Tündöklő csillag”, – hiszen így van intonálása, zenei, fogalmi leütése.

Azaz, magyarra lefordítva a nehézséget; az angol vers két első szótagja elfoglalja a magyar verssor felét. Mit eredményez ez a gyakorlatban? Azt, hogy szerencsés esetben az ere-

deti vers harmada marad ki, de olyan versek is vannak és lehetnek, melyeknek fele elsikkad útközben.

Amikor foglalkoztatni kezdett az *Óda egy csalogányhoz* magyar megszólaltatásának gondolata, tüstént ezek az aggályok merültek fel bennem. S egyáltalán, mi értelme volna Tóth Árpád után lefordítani, vagy talán mégis lehetne jobbat alkotni, mint az övé? Elővettem a verset magyarul. Többször elolvastam egymásután, fennszóval, hangosan. Szép, de úgy éreztem, hogy valami hiányzik belőle. Hogy mi? Elsősorban nem elég zenei, sokhelyütt töredezett és zsúfolt, jelzők soka és oda nem illő képek halmaza tarkállja. Ilyen sorokra gondolok:

lengsz s visszazengi a hús, zöld homály
telt kortyú, lenge, hő melódiád!

A lengsz után az s betű kimondhatatlan, szinte ilyen a hús után a zöld is. A „telt kortyú, lenge, hő melódiád”-nál – bossússa meg Tóth Árpád – de halandzszásást érzek. Aztán ilyen sorokon is megütököttem:

a jajt, a lázat, mind a ferde kint,
mit nyögve vált itt bús szívek soka,
hol béna főkön hús, gyér haj busong,

— — — — —
s ólmos szemhéjú gond, ...

Nem voltam kibékülve ezzel a jelzővel, hogy „ferde”. A „bús szívek soka” szintén kimondhatatlan volt számomra – márpedig nem minden versolvasó nagy előadóművész, bár azok közül se mindegyik tud ilyen buktatókkal megbírkózni – , s aggódtam, hogy ez csak olyan Tóth Árpád-i elbúsítása a szívnek. Tűnődtem azon is, hogy mi ez: „hol béna főkön hús, gyér haj busong”? Hús is, gyér is, búsong is, kicsit sok így együtt, és egyedül csak a „s ólmos szemhéjú gond” rím magyarázza.

Nem szentségtörő száj „veséztette” így ki velem ezt a fordítást – hiszen ma is rendületlenül vallom, hogy Tóth Árpád volt egyik legnagyobb tanítómesterem, és sokáig az ő fordí-

tásait tartottam a magyar műfordítás csúcseinak – , hanem a Mester kezén nevelkedett tanítvány már be nem csapható szeme láttatta meg a hibákat. Azé a tanítványé, aki túl akarja szárnyalni Mesterét, hiszen ennél nagyobb s lemérhetőbb erőpróbája nem lehet. Nem legyőzni, túlszárnyalni – s ez nagy különbség! De nem csak vetélkedési vágy volt bennem, hanem alázat is: hogy én is munkálkodjam a magyar nyelv dicsőségén, hogy hozzájáruljak az elszürkített, sárbatiport, keréketört magyar nyelv újra magasba repítéséhez.

Most már angolul vettem elő a verset. Szótáraztam nap-hosszat. Nem akartam, hogy egyetlen árnyalat is rejtve maradjon előttem, nem akartam, hogy megzavarjon a tudott, vagy tudni vélt jelentés. S ahogy megvoltam egy-egy strófával, ámulva kiáltottam fel: hiszen ebben nagy lélekzet, áradás van! Szinte túlsúfolt áradás, amit Tóth Árpád nem adott vissza! Nem adott vissza, mert nem adhatott vissza a magyar műfordítás-elmélet ortodox és szerintem elavult álláspontja miatt. A tízszótagos megoldás az esetek legnagyobb részében egyszerűen versgyilkosság. Nem kihagyni kell a versből, hanem olyan formát találni, melybe lehetőleg minden belefér, azt is szem előtt tartva, hogy mindemellett zeneiek is legyenek a sorok, és ne tűnjön fel, maradjon észrevétlen a hosszabb-ságuk. Egyszóval ügyes csalafintaságra volt szükség. Sok kísérletezgetés után ezt a formát tartottam a legalkalmasabbnak:

Reád nem vár sosem halál, örök-dalú madár. Úgy gondolom, ez a következetesen végigvitt szünet a sorokban – megrövidíti őket, illetve elveszi hosszúságuk életét. Legalábbis néhány versszerető ember, akinek megmutattam, nem vette észre a hosszítást, és ezt mindenestre jó jelnek tartom, mert akkor már célokat félig elértem.

Most mindjárt rátérek már a kérdéses strófára, de előzőleg még valamit meg kell említenem. (Lehet, hogy másutt is előfordul majd munkásságomban, de annyit foglalkoztat ez a probléma, hogy az olvasó elnézését és türelmét kell kérnem, s azért is, ha itt-ott másokéval megegyezik árnyalatokban

vagy nagy körvonalakban a felfogásom, és nem sorolom fel név szerint őket.)

Nem hiszek a műfordításban. Nem hiszek abban, hogy valamit maradéktalanul vissza lehessen adni. Két nyelv sajátosságai, törvényei, zenéje, szavainak, kifejezéseinek hosszúsága annyira különbözik egymástól, hogy bajos közös nevezőre hozni őket. Ami az egyik nyelven költői, a másikon talán lapos, vagy már elcsépelet, lejáratott. Ha így adom vissza, máris meghamisítom az eredetit, hiszen a költő nem közhelyeket akart közölni az olvasóval, hanem meg akarta fogni, torkon ragadni – tehát nekem addig kell törnöm magam, amíg magyarul ki nem talállok valami olyast, ami szintén megfogja, lenyűgözi az én olvasómat. Ekkor, *de csak is ekkor*, hű vagyok.

Nem műfordítani akarok. *Világszép versek magyarul* gyűjteményem meghatározása, ha odaírnám, ez volna, ez a hármas körülárkolás, amiben talán azért a lényeg benne van: átélések, újrafogalmazások, feldolgozások.

Átélesek. Ha pusztán az értelmet, a jelentést fordítom, még nem leszek költői. Át kell élnem a verset, olyan lelkiállapotot kell előidézni magamban, amilyenben a költő lehetett, amikor versét írta. Ha tehát elégikus a vers, magamnak is szomorúnak, bánatosnak kell lennem, s lehetőleg ugyanolyan irányú legyen az én fájdalmam is. Mindez szükséges, mert enélkül nem lehetségesek az

Újrafogalmazások. Újra kell fogalmazni, magyarra kell hangszerelni a zenét, a képeket, a hangulatot. Ez egyben azt is jelenti, hogy a versformát is megváltoztathatom szükség esetén, ha így érzelmileg hívebben tudom tolmácsolni a költemény egészét. Ha jól élte át az ember a verset, akkor az azonos vagy hasonló lelkiállapotot azonos felépítésű, alkatú, emberi egyéniségű költőket minden valószínűség szerint azonos hangulatba ringat. Ennek azonban legfőbb titka, hogy csakis rokon hangú költőkkel, illetve versekkel kísérletezzünk. Mármost, ha azonos a lelkiállapotom az átélendő vers költőjével, nyelvem törvényei szerint olyasféle képek,

sorok merülhetnek fel bennem, amik nem lógnak ki a versből, hanem önként adódnak, tehát nem bontják meg a vers egységét, s talán az idegen költő is magáénak vallaná, vagy egyetértene azzal a megfogalmazással. S ez mindennél jobban bizonyítja a hűséget.

Feldolgozások. Azt értem ezen, hogy az eredetivel bennem felvert képek segítségével tovább építem, szélesítem a verset, nyelvem lehetőségei szerint. Aki kicsit is foglalkozott verssel, tudja, hogy főleg a rímtől bűzlik a költő, itt a leggyanúsabb. Egy-egy rím meglepő társításokat vált ki az emberből, és sokszor megváltoztatja a már homályosan ringatózó, a ködből lassan bontakozó mondanivalót is. Tehát, ha egy-egy olyan váratlan kép bukkan fel, amit – jelen esetben Keats-nél – egész biztosan a rím bukkantott fel, a magyar rím szerint megváltoztathatom az egész kép, az egész gondolatsor szerkezetét, akár mást is helyettesíthetek bele. Amíg egy idegen hangulatot feldolgozok úgy, hogy teljesen a magaménak hasson, természetesen sokat gyúrok belé magamból is. Így már a kettőnk közös munkája lesz a vers, hiszen azért van alatta az én nevem is. Helyesebben: addig alatta volt, most mellé teszem, ezzel is bizonyítva, hogy komoly részt vállaltam én is a munkából.

Így és ilyes gondolatsorok és hasonló felmerülésével készült el az *Óda egy csalóányhoz* újrafogalmazása és feldolgozása, miután – remélem legalábbis – átéltem minden sorát, hetekig kínlódva azon, hogy szép magyar verssé formáljam, csiszoljam. Mert ez a legdöntőbb: akármilyen ürüggyel is, de szép magyar verset kell adnunk, szaporítanunk, gyarapítanunk kell irodalmunk meglevő kincseit.

Aki csak magyarul tud, annak hiába mondják, hogy ez vagy az a fordítás eredetiben mennyire más, mennyivel szebb: mit kezdjen vele, ha amit lát vagy hall, magyarul érző, magyarul gondolkodó szívét nem repíti a magasba? Éljen hát a szép, a gyönyörű magyar vers, mindegy, hogy mily szenvedések közt égett magyarrá, aki olvassa és megszereti – ne bánja, hogy ez a hasonlat talán nincs az eredetiben, ezek meg

más szavakkal vannak ott –, örüljön ennyinek is, örüljön annak, hogy ez legalább magyarul van.

Íme, ideírom tehát angolul is a kérdéses Keats-versszakot:

1. Thou wast not born for death, immortal Bird!
2. No hungry generations tread thee down;
3. The voice I hear this passing night was heard
4. In ancient days by emperor and clown:
5. Perhaps the self-same song that found a path
6. Through the sad heart of Ruth, when, sick for home,
7. She stood in tears amid the alien corn;
8. The same that oft-times hath
9. Charm'd magic casements, opening on the foam
10. Of perilous seas, in faery lands forlorn.

Az én értelmezésem szerint körülbelül ez a magyar prózai fordítása: „Te nem halálra születtél, halhatatlan Madár! Falánk nemzedékek nem taposnak le téged; a hangot, amit a tovatűnő éjjel hallottam, rég-elmúlt napokban császárok és parasztok is hallották, [a clown angolul szerencsétlenül: I. paraszt (átvitt értelemben pimasz, goromba fickó, pokróc) II. bohóc, pojáca] – talán ugyanez az ének talált ösvényt (utat) Ruth szomorú szívéen keresztül, amikor honvágytól betegen könnyezve állt az idegen rozs között: ugyanaz (ti. dal) mely gyakorta bűvölt, a veszélyes tenger habjaira nyíló mágikus ablakokból, magányos (elhagyott, elveszített!) tündéri országokban (land: föld, part, birtok, ország, az ország népe)”.

Körülbelül ez az értelme. Elkezdtem hát gyúrni, a meglévő formába. Az angol versnél megszámoztam a sorokat, hogy könnyebben megfigyelhessük a magyar vers alakulását. Az első sor elég könnyen ment:

1. *Reád nem vár, nem vár halál, örök-dalú madár!* – ezt variáltam, az első felét:

1. *Reád nem vár a vén halál,* – majd

1. *Terád nem vár az elmúlás,* – később és végleg:

1. *Reád nem vár sosem halál* – a sor második fele egyszer sem változott.

A második sor első megfogalmazása:

2. *Nem fojthatja meg dalod a durva nemzedék* – itt rögtön abba botlottam bele, hogy „a durva nemzedék” nem fedi jól a mondanivalót: hiszen másról van itt szó, a jövőről, arról hogy soha egyetlen nemzedék sem. Nem találtam rá megoldást, s így egyelőre tovább mentem a harmadik sorra:

3. *Ó hány paraszt és hány király s hányszor hallgatta már* – nem egész jó, még egy változat, hogy talán a negyedik sorba teszem:

4. *Ó hány paraszt és hány király, mióta ember él* – ennek kellene a második sorral rimelni – nem jó! Át is húztam, töröltem teljesen. A harmadik sorból éreztem, hogy ennyi jó:

3. (. . .) *hány paraszt és hány király (. . .) hallotta már* – ezt kell tehát folytatni a negyedik sorban:

4. *Az éji édes éneked*

mikor? in ancient days, és áramütésszerűen villant meg bennem magyar megfelelője:

4. *a rég letűnt időn* –,

s ennek szellemében kijavítottam a második sor *durva nemzedékét*:

2. *Nem öl meg semmilyen jövő és semmilyen közöny* – ami érzésem szerint nagyjából alátámasztja az elpusztíthatatlanságot, a jövő halhatatlanságát.

Fel volt vázolva tehát az első négy sor:

1. *Reád nem vár sosem halál, örök-dalú Madár!*

2. *Nem öl meg semmilyen jövő és semmilyen közöny*

3. (. . .) *hány paraszt és hány király (. . .) hallotta már*

4. *Az éji édes éneked a messzetűnt időn.* –

A *rég letűnt*-et állandó fennhangon olvasás közben *messzetűnt*-tel helyettesítettem. Az első négy sor után az utolsó három sorra tértem rá, mert ezt éreztem a versszak kulcsának, és tudtam, hogy visszafelé kell gombolyítanom a sorokat, hogy ne legyen különösebb törés a versben; azaz a három utolsó

sor megoldásából adódó rímlehetőségeket kell felhasználnom az előtte levő három sorban.

8. *Ez volt a bűvös-szárnyú dal,*
 9. *Mely messze szállt, veszélyes tengerek, – nem jó!*
 9. *Mely messze szállt tengerek veszélyes habjain – még mindig sántított, ezért kijavítottam:*
 9. *Mely vészthozón szállt tengerek veszélyes habjain,*
 10. *Tündér kastélyok ablakán, elsűlyedt partokon – újabb kísérlet:*
 10. *A tündérkastélyok felől, míg álltak tornyaik.*

Ez azonban annyira elvitt az elhagyott tündéri országokban kifejezéstől, hogy elkezdtem variálni a sor második felét:

10. *míg voltak*
 10. *míg mind elmerültek*
 10. *amíg el nem merült*
 10. *elsűlyedt földeken*
 10. *elsűlyedt tájakon*

a végső fogalmazásban:

Kék tündérkastélyok felől, rég-eltűnt tájakon.

Az utolsó három sor is elkészült tehát:

8. *Ez volt a bűvös-szárnyú dal,*
 9. *Mely vészthozón szállt tengerek veszélyes habjain*
 10. *Kék tündérkastélyok felől rég-eltűnt tájakon.*

S most jött aztán a feketeleves! Háromszor annyi idő beletelt, míg összegyúrtam az előtte levő három sort. Ez különben már a Tóth Árpád-fordításban is sokszor megállított. Valószínűleg az itt szereplő Ruth, a kalászt szedő bibliai alak miatt, de hiába forgattam akkor a Bibliát, nem bukkantam nyomára. Helyettesítem mással? Ezt mégsem akartam, hiszen ekkor van valamelyes furcsa varázsa a névnek és az egész kizökkenetésnek a vers hangulatából, ha nem tudom pontosan: ki volt ez a Ruth, s mi lett a sorsa?

Mindenesetre nekivágtam, ha egyszer Ruth, legyen Ruth, csak ne magyar jelentésével, hanem lehetőleg szépen.

5. *Ez volt talán, ez volt a dal, mely hangjaival – a vége nagyon süket, de gyúrjuk csak tovább a hármasegységű dallamot:*

6. *megvígasztalta Ruth szívét*

7. *körötte nem volt más csak idegen vadon*

7. *s a honvágy*

6. *könnyei*

7. *át a honvágy*

6. *s eltűnt honvágyaim*

6. *mikor bús könnyeim*

– és csak múltak az órák, és csak rágtam az öklöm, és nem ment, a megfogalmazáshoz csak nem közeledtem, de aztán lassan alakulni kezdett:

6. *megbékítette Ruth szívét, mit mardosott a kín*

6. *kit úgy gyötört*

6. *elfogott*

6. *ha tépdeste őt*

6. *ha marta*

6. *Megbékítette Ruth szívét, ha tépte őt a kín* – no jó, de mi lesz a honvágygal? A hontalan szó is többször felmerült már bennem, már próbálkoztam vele. A rozsföld úgyis csak rím a Keats-i szakaszban, s bár fontos, de valószínűleg nem életbevágó. Volna ugyan egy megoldás:

5. *a rozs között ez volt talán a dal*, de nagyon sutának éreztem, és letettem róla. Aztán egyre inkább a honvágy kifejezése okozott gondot, az foglalkoztatott, mely talán a leglényegesebb a három sorban. S ráadásul a fájdalomnak is kell szerepelnie, nem kilógva a „tájakon” rím miatt, hanem mert ez jobb, mindeképpen, mint a zeneietlen „idegen vadon”. Mert mit lehet csinálni ezzel a vadonnal? Csak alany lehet, tehát ő nézhetné a honvágyas Ruthot. Így azonban annyi minden felborult volna, hogy elvettem, és most már ragaszkodtam a „fájdalom”-hoz.

7. *a hontalant* *fájdalom*

7. *tépő*

7. *kínzó*

7. *emésztő*

7. *megkínzó*

7. *meggyötrő*

7. az új világba tért

7. hazába

7. az új hazájú hontalant meggyötrő fájdalom

már csak az ötödik sor vége volt hátra:

5. ez volt talán, ez volt a dal mely oly hamar

És most jött a versszak végső összeolvasása. Minden változatot többször eldúoltam hangosan, s végül is így állítottam össze a strófát:

1. Reád nem vár sosem halál, örök-dalú madár!

2. nem öl meg semmilyen jövő és semmilyen közöny,

3. hisz hány paraszt és hány bolond király hallotta már

4. éjféli édes éneked a messzetűnt időn –

5. ez volt talán, ez volt, tudom, a dal, mely oly hamar

6. megbékítette Ruth szívét, ha tépte őt a kín:

7. az új hazájú hontalant meggyötrő fájdalom –

8. ez volt a bűvös-mérgű dal,

9. mely vészthozón szállt tengerek veszélyes habjain

10. kék tündérkastélyok felől, rég-eltűnt tájakon.

Így fogtam fel, így éltem át és így fogalmaztam meg magyarul újra ezt a versszakot. Hogy hogyan hangzik, nem az én feladatomban eldönteni. És azt sem, hogy mennyire közelíti meg a Keats-i zenét és áradást. Nem az én ítéletem a döntő, döntőn az olvasó. Éppen azért idemácsolom Tóth Árpád fordításában is:

1. Te nem halálra lettél és irigy

2. idő rád nem tipor, örök madár!

3. Éji dalod mondhatlan rég sír így:

4. hány császár s bús bohóc hallotta már!

5. Óh, épp ez a dal járta át talán

6. A Ruth szívét, állván az idegen

7. rozs közt, mikor siró honvágya fáj!

8. S mély vizek nyílt falán

9. Az örvénylő óceán-üvegen

10. talán e hang tár tűnt tündéri tájt!

Egyetlen versszak világra kínálódásáról számoltam csak be, mert hiszen így készült, így készül valamennyi. S ezek csak a lefirkantott, lejegyzett változatok. A támpontok, nehogy a teremtláz nagyon elvigyen a megoldandótól. Száz és ezer más szó is felcikázott bennem, átsiklott gyújtópontomon, de halva születtek, nem tartoztak eleve a vershez, s azért azonnal kiszűrtem őket. Hogy mi ez az alkotás közben felmerülő, ellenőrző, szinte bíráló, zsüriző érzék? — nem tudok hirtelen jobb kifejezést rá: ez a mágikus ösztön, a vers lelke — vagy ahogy a *Játékos Ifjúság* című versemben írtam: a versmondó —, mely minden nehézséget legyőzve, megoldva, megbont-hatatlan, szilárd verssé bűvöli a másképp oly ingatag szavak halmazát. Ösztön, mely úgy vezeti a költőt a szavak útvesztői között, mint a vakot benső egyensúlya az utca forgatagában. S mert mágikus ez az ösztön, éppen ezért nehéz is számot adni róla a feleszmélés, a valóradöbbenés után. Kicsit olyan a mágikus ösztön állapota, mint a szerelem végső pillanata — melyet ember még le nem írt, legfeljebb csak sejtetett —, alapjainkban ráz meg a gyönyör, s mindkettőt fáradtság, levertség kíséri hosszasan.

A költő művei keletkezését illetően csak ritkán őszinte, s a legtöbbször nem is lehet az. Számolni kell mindig az olvasó kis kiábrándultságával — ha őszinte akar lenni —, mert hiszen az olvasó nem keresztretjvényszerű megoldást, kiszámított sakkfeladványt vár, hanem száguldó, perzselő Révületet, Ihletet, az Alkotás Szent Lázát, s egyéb ilyen csodabogár dolgokat, melyek vannak ugyan, de magukban még nem oldják meg a rendkívüli nehézségeket. A mérnöknek is hiába vannak vasbetonjai, szögei, hegesztőlámpái és egyéb fittyfenéi, a hidat mégiscsak meg kell szerkesztenie, nem áll össze csak úgy mirnix-dirnix, magától. És ez vonatkozik, átvitt értelemben, a költészetre is.

Elmondtam egy versszak történetét, mert még — ami szóval megközelíthető volt benne — frissen él emlékezetemben. S talán azok, akik a költői alkotás születésének minden mozzanatát nyomon szeretik követni, egy villanásnyira be-

pillanthattak e kiseded vallomással egy költő boszorkánykonyhájába, vagy ha jobban tetszik: a költői agy titkos tégelyébe – s mindezt annak köszönhetik, hogy már nem vagyok irigy, mint húszéves koromban voltam: tessék a toll, átadom –, aki csak akarja, csinálja utánam!

VÉGH GYÖRGY

FRANCZIA TÜKÖR

„Hogy egy nemzetnek jó-e, rossz-e a hírneve, s milyen mértékben, s miért jó vagy rossz, azt az első pillanatban megnyugtatóan és felelősséggel majdnem olyan bajos megállapítani, mint az egyénét” – írta Illyés Gyula emlékezetes és roppant vihart kavart *Hírünk a világban* című cikkének második részében, 1943-ban. A múlt században rólunk alkotott képet, amelyet a kötet* kíván tükrözni, éppen ilyen nehéz fölmérni. Akkor még nem divott Franciaországban a mára már szinte burjánzó közvéleménykutatás: egyetlen kérdezőbiztos sem tette fel a kérdést (egyébként ma sem . . .): „Mi a véleménye Magyarországról és a magyarokról?”. Az a „francia tükör”, amely a kötetből az olvasó elé tárul, nem „pillanatnyi” felmérés, hanem sokéves kutatás eredménye, melyet kiváló elődeink kezdtek el, és amelynek természetesen – az anyag bősége folytán – mi sem tudtunk teljesen a végére járni, vagyis végleg lezárni. Reméljük azonban, hogy ez a sokfényű tükör jelentős lépéssel viszi előre azt, amit Balogh József parancsoló szükségnek mondott az említett *Hírünk a világban* vitában:

„A nemzeti önismeret egyik fontos, nélkülözhetetlen forrása a külföld vélekedése – országunknak és népének, múltjuknak és jelenüknek leírása, méltatása s elemzése, bírálata vagy rágalma, arcképe vagy torzképe”.

Nagy francia barátunk, Ch.-L. Chassin, Michelet kitűnő tanítványa, így kesergett *Magyarország géniusza és küldetése*

* A Magvető Kiadónál futó Magyar Hírmondó sorozat *Francia Tükör* (Válogatás a 19. sz. magyar vonatkozású francia irodalmából) c. kötetéről van szó.

című szépkönyvének patetikus előszavában (1856): „Nekünk, franciáknak, be kell vallanunk, hogy túlságosan önzők vagyunk. Olykor gondolnunk kellene rá, hogy az emberiség népek összessége, s mi ennek csupán egyetlen része vagyunk”, és „siralmas tudatlanság”-ról szól hazánkat illetően. Ami az önzést illeti, Köpeczi Béla is megállapította „*Illyés és Franciaország*” című cikkében (Kortárs, 1983. 1008.):

„Nyugat Magyarország iránt sohasem önmagáért érdeklődött, hanem az európai, esetleg kelet-európai folyamatoktól függően. A legtöbbet a magyarokról Európa a XVI. és XVII. században tudott, mégpedig a törökkel folytatott háborúk miatt. A kép abban az időben is ellentmondásos volt, főleg az érdekektől meghatározottan.”

Az Illyés elkeseredettségéhez hasonló hangok – bár korábban nem hallatszottak olyan mértékben, mint 1943-ban –, nem voltak előzmények nélkül, hiszen Hugó Károly, a múlt század derekán Párizsban élő különc magyar – francia író, beszámolva a Lamartine színe elé járuló magyar küldöttség fogadtatásáról, így írt a *Pesti Divatlapban*:

„Mindenkor bántott engem, hogy itt a magyarokat nem ismerik, sőt, ami rosszabb, egészen félreismerik, s az osztrákokkal zavarják össze”.

Pedig ekkorra már sok minden történt, ami ismertebbé tehetné volna népünket és kedvezőbbé a képet. Például az enciklopédisták hazai hatása, a bécsi testőrírók „franciássága”. Erről azonban még a személyükben illetékesek is alig vettek tudomást (Voltaire és Rousseau), s arról sem tudunk, hogy a francia forradalom eszméinek véres valósággá vált következményeiről egyáltalán beszámoltak volna. (Martinoicsék vértanúságáról csak évtizedek múltán emlékezett meg – igaz, megható emelkedettséggel – Auguste de Gérando.) A század elejéről van egy szerencsés „fölmérés”: S. Bellanger írása, amely *A Magyar* címmel jelent meg a Párizsban élő idegeneknek szentelt antológiában. Cikkében roppant derűlátó hangot üt meg:

„Ki ne tudná, hol fekszik Árpád és Korvin Mátyás bátor gyermekeinek hazája? (. . .) Manapság nem épp oly ismerős-e nekünk Magyarország, mint hogyha valamennyien keresztül-kasul bejártuk volna?”

Az üzletemberből lett orientalista, ki valóban járt hazánkban, alaposan elvetette a sulykot, amit jóindulata magyaráz: „A magyar katonának születik és bátornak, mint ahogyan Tizián festőnek született, Haydn József muzikusnak, Michelangelo szobrásznak”, és írásában még Sobrit is dicsőíti (róla egyébként 1839-ben megjelent Carlowitz bárónő könyve és színdarabot is írtak tetteiről), s azzal zárja, hogy „a magyar mindig egyike volt a legkeresettebb vendégeknek. Magatartása kifogástalan és szerénységével csak jósága vetekszik”. Hódoló szavait némileg lerontja, hogy kritikátlanul idéz egy másik franciát, aki „szép szláv fajnak” mondja a magyart. Ez a tévedés mellesleg végigvonul (és ma is megvan . . .) a franciák „magyarismeretén”: Pulszky Ferenc is megjegyezte, hogy Bastide külügyminiszter szerint a „magyarok, úgy mint a lengyelek, igen erős katolikusok, s a szlávok közt a legkifejlettebb nemzet”. Szintén Pulszky számol be róla, hogy Teleki László felkeresett egy bizonyos L’Herbette nevű képviselőt, aki állítólag jól ismerte a magyar viszonyokat, de ez a „szakértő” „úgy tudta, hogy Erdély Törökországhoz tartozik”. De kik is lehettek Bellanger dicséretét kiérdemlő hazánkfiai? Aligha azok a munkások, akik már a század első évtizedeiben szép számmal éltek ott, és akik később egyletbe tömörültek, kiadták a *Tárogató* című kéziratot lapjukat. A francia orientalista inkább főurainkra gondolhatott, akik ebben a „valódi Babylonban” jártak, mint Jósika (1815), s akik megcsodálták ezt az „igazán tündérvárost”, mint Wesselényi (1828), mint Eötvös József, aki „egy világnak” mondta Párizst (1836), ahol Hugóval is megismerkedett, vagy azokra a radikális ifjakra célzott, akik – mint Tessedik Ferenc, Bölöni Farkas Sándor, Szemere Bertalan, Irinyi József, Tóth Lőrinc, Táncsis Mihály, Garay Antal, Dobsa Lajos – rajongva beszéltek és írtak a francia fővárosról, amely Irinyi szerint „hona a mindennemű bűbájnak”.

Így érkezünk el a század kiemelkedő magyar eseményeihez, a szabadságharchoz:

Örömjaj támada most Magyarországon,
Melynek repül hire az egész világon.

Így énekelt Debrecenben egy lelkes, ámbár nevenincs poéta. Az egész világban természetesen benne volt Frankhon is, hiszen 1848 februárjában Párizsban pattant ki a „népek tavaszának” szikrája. Amint Eckhardt megállapította:

„A magyarság külföldi hírnevének fénykora a szabadságharc volt. Ennek megfelelően alakult a magyar ember képe is, nemes, rokonszenves vonások rakódtak rá, és ez egyszer Európa legnagyobb része is úgy látta a magyart, mint maga a magyar nemzet.”

Ám a tudós professzor óvatosan hozzátette:

„Persze csak liberális, szabadságmozgalmakért lelkesedő európai közvéleményről beszélhetünk itt, amely a magyar honvédet diadalmas harcban a szabadság bajnokának és bukásában a zsarnok és reakciós Ausztria áldozatának tekintette.”

Ezek a rajongó liberálisok azonban elég hathatósan visszhangozták az eseményeket, elég súllyal kommentálták a magyar bajnokok tetteit, semhogy igaza lett volna a kesergő Illyésnek: „Negyvennyolc csak nekünk fénylik”, meg hogy „A kis világosságot, amelyet egy-két résen át negyvennyolc lökött Európa felé, a kiegyezés gyorsan elnyomta”. E kötet szerkesztőjének végtelen fájdalma, hogy nagy barátja, kinek véleményeit és elgondolásait oly sokszor osztotta, nem érthette meg e „Tűkör” megjelenését, amely bizonyára meggyőzte volna, hogy nem csak „nekünk fénylett”, nem „kis világosság” volt, és nem is hunyt ki a láng a kiegyezés után, sőt még csak azután jött el a híres „aranykor” . . . Hogy ez a „hírünk a világban” mérlegelés milyen alanyi, azt az 1943-as szellemi párbaj másik jeles csatározójának a kijelentése is igazolja. Keresztury Dezső ugyanis azt írta, hogy „ez a felületi kép a németeknél inkább a rokonszeny, a franciáknál inkább az ellenszeny fényeit sugározza . . .”. Mi nem próbáljuk patika-

mérlegre tenni a német s a francia visszhangot, már csak azért sem, mert nem nagyon hiszünk az effajta mérlegelésben. Annál kevésbé, mert sok kitűnő francia barátunk átvette (javarészt Kertbeny közvetítésével) a németek pozitív írásait (például Taillandier vagy Thalès Bernard). Más kérdés persze a történelmi-politikai döntések területe. Itt valóban van okunk a kesergésre! Chassin írta néhány évvel az események után:

„Még maga Franciaország is vajmi keveset törődött azzal a nemzettel, amely ott Keleten újjászületett. Nem ismerte fel, hogy a magyar szabadság diadala a forradalom diadala, amely *par excellence* francia ügy. Nem ismerte fel testvérét ott távol, a cári Oroszország kapujában, az Iszlámba temetkezett Ázsia peremén, a múltnak emez ósdi csökevénye, eme erkölcstelen ötvözete közepett, amelyet osztrák monarchiának neveznek (. . .) 1789 Franciaországa (. . .) eltúrta és még a szavát sem emelte fel! Méltatlan, politikátlan, végzetes cserbenhagyás . . .”

És Maurice Agulhon mai francia történész írja:

„A negyvennyolcasok külpolitikája nagylelkű, tékozló és zavaros volt, mint egész politikájuk.”

Ennek ellenére Chassin megállapítása is némi kiigazításra szorul: nem a szavakkal volt baj, hanem a tettekkel, hiszen Lamartine, aki, ugye, ekkor nem csak költőként szerepelt, hanem elsősorban külügyérként, igazán nagyon szépen szólott a Hugó – Dobsa-féle deputációhoz 1848. március 15-én és Teleki Lászlót még Cavaignac tábornok is biztosította rokonszenvéről, a képviselők pedig (Flocon, 1849. május 12-én; Sarrans, Ledru-Rollin, Crémieux, Thiers, Barrot, Molé május 21-én; Mangin június 28-án) egymás után ostromolták interpellációikkal a kormányt a magyarok érdekében, tiltakozva a cári intervenció ellen, de – amikor ügyünk már veszendőben volt – eme utóbbi vitán Tocqueville, az új külügyér, a liberalizmus és a demokrácia később valósággal istenített képviselője, már nem is válaszolt az interpellációra. . . . És ami a forradalmárokat, a legodaadóbb népbarátokat illeti, róluk Tóth Béla megállapítja: az ő sajtójuk és irodal-

muk „politikai hevülékenységüknél fogva a legfogékonyabb megérzést és legtapsosabb lelkesedést mutatta mindennel szemben (*sic*), ami Európa népeinek színpadán a francia eszmék tűzcsóváinak visszfényével gyönyörködtetett”, de azt is megjegyzi: „az elégedetlenkedők óvatosan mindig külügyi események kapcsán intézik támadásaikat a kormányzat ellen, s a lengyel felszabadítás, a római herce-hurca vagy az orosz intervenciója Magyarországon csupán faltörő kosként használt ürügyek arra, hogy az általuk ütött réseken keresztül a saját reformköveteléseiket juttassák közelebb a célhoz”. Ürügy vagy nem ürügy, ki lát a lelkek mélyébe? Tény viszont – amint Tóth Béla is megállapítja –, hogy a párizsi demokraták „leplezetlen sóvárgással” várták a magyar diadalhíreket, s ez szinte önáltatássá fajult: Proudhon lapja olyanokat írt, hogy „a császáriak fegyverszünetért könyörögnek”, s felszólította a magyarokat: ne engedjenek, vonuljanak be Bécsbe, foglalják el Prágát meg Velencét és szabadítsák fel az egész Nyugatot! Álmaik készpénznek véve, a *La Tribune des Peuples* büszkén jelentette, hogy május 4-én Dembiński bevonult az osztrák fővárosba! Am a mérsékeltebb sajtó is, élén a *Le National* meg a *La Réforme* című napilappal, a dicsőítő szavak és biztató zengedelmek egész lavináját zúdította a honvédekre, ugyanakkor, amidőn a köztársasági kormány diplomatái, akiknek „túlnyomó többsége monarchista érzelmű politikusokból állt” (amint Kovács Endre megállapította, s mint később is oly sokszor a francia történelem során, beleértve a Népfrontot és a felszabadulás utáni időket . . .), tétlenül nézték a magyarok elvérzését, Guizot pedig azt tanácsolta Londonban Szalay Lászlónak, hogy idejében kössenek békét Ausztriával, mert egyre fenyegetőbb az orosz intervenció. Ugyancsak Kovács mondja ki az igazságot Lamartine, Bastide, Drouyn de Lhyuis, Tocqueville külpolitikájáról:

„a magyar forradalom megsegítésének elmaradása nem személyi gyengeségekkel, hanem a francia burzsoázia következetes magatartásával magyarázható”.

Igazán nem kívánjuk menteni sem a polgárságot, sem politikusait vagy sajtóját, de az igazság kedvéért meg kell mondanunk, hogy mindenkit megzavart a monarchia mozaikja, a nemzetiségi kérdés végtelen bonyolult volta. Párizs már akkor is roppant vásári tülekedés fóruma volt, ahol rengeteg menekült ágált, és minden áron ki akarta sajátítani a franciák – lehetőleg tettekre – rokonszenvét. Ezt tették az olaszok, és így cselekedett a legnépesebb idegen kolónia, a lengyel, amely a legnagyobb szimpátiának örvendett, s természetesen ezen dolgoztak az ügyes románok is. És minden emigráción belül megvolt a politikai árnyalatok minden színe. Képzeltük, hogy a szegény francia polgár, akiről tudjuk – saját szállóigéje szerint –, hogy „olyan úr, aki kitüntetését visel és nem ismeri a földrajzot”, szóval szinte csak szánhatjuk: hogyan kapkodhatta a fejét: Czartoryski herceg ide rángatta, Teleki gróf oda húzta, Ghicáék meg Bratianuék pedig amoda . . . Mindegyiknek volt egy-egy rossz szava a másikról, de sajnos – az emigrációk természete szerint – a frakciók és szekták egymásra is kígyót-békát kiáltottak (gondoljunk csak Szemere Kossuth-ellenes kifakadásaira). Különösen erős volt a pánszláv propaganda, mely kezdetben sok későbbi nagy barátunkat is megtévesztette (Hugo). Nem mindenki látott olyan tisztán, mint Engels, aki már 1849 januárjában le- szögezte:

„A pánszlávizmus alaptendenciáját tekintve, Ausztria forradalmi elemei ellen irányul, s ezért eleve reakciós.” (Vö.: „Karl Marx, Friedrich Engels: *A magyar szabadságharcról*”. Kossuth Könyvkiadó, 1982.)

Tegyük ehhez hozzá Kovács Endre megállapítását: „A francia baloldal lapjai még 1848 őszén is jobbra a délszláv nemzeti mozgalom hőseit tisztelik Jelačićban”, pedig Engels imént idézett cikkében erről azt mondta:

„A délszlávok reakciós jellege (. . .) már 1848 előtt világosan megnyilvánult. Az 1848-as év ezt nyíltan napfénybe hozta.”

A cári beavatkozásig a pánszlávista propaganda szinte korlátlanul uralta a közvéleményt. A szláv egyesületek és a

La Pologne meg az *Orient européen* című lapok hevesen ostorozták a *magyarisationt*, a nemzetiségek elnyomását, s ez a helyzet csak az intervenció után változott meg, amikor a korábban szlávbarát franciák is megrendültek, és például Tocqueville ezt írta naplójába:

„Sajnálattal és félelemmel láttuk, ami Magyarországon történt. Ennek a szerencsétlen népnek a bajai rokonszenvünket váltották ki. Az orosz intervenció nem nyerte meg tetszésünket.”

Ekkor már a jobboldali sajtó (elsősorban a *Le Journal des Débats* napilap meg a *Revue des Deux Mondes* folyóirat is) némi rokonszenvet mutat a magyarok iránt, a baloldal pedig lényegében ugyanúgy vélekedik, mint Engels:

„az oroszok erdélyi betörése a leggyalázatosabb árulás, a nemzetközi jog legaljasabb megszegése, mely valaha is előfordult a történelemben”.

Nemsokára pedig bekövetkezett Világos, amelyet a haladó sajtó eleinte nem is akart elhinni, tudomásul venni. Ezzel szemben a maradiak egyik szószólója, A. Balleydier történész, 1853-as nagy összefoglaló munkájában üdvözlí a „hős” Ferenc Józsefet, és a jog diadalának minősíti a magyarok bukását, akiknek az ügye a „főúri hűbériséget” képviselte. Azok az írók és költők viszont, akik lelkesedtek a szabadságharc ügyéért, a munkásköltő Pierre Dupont, a népszerű regényíró Clémence Robert és társaik, őszintén siratták a vereséget, a nagy Hugo pedig megírta *Európa térképét*, a „népek tavaszára” beköszöntött baljós ősz eme csodálatos gyászénekét. Ám a szabadságharc fénye még évtizedek után is föl-fölragyogott, és tovább világított Verne, Claretie, Julia és társaik regényeiben. Nagy barátaink, Hugo, Michelet, Quinet, nem hagytak bennünket cserben, s életük végéig ápolták személyes kapcsolataikat kiváló emigránsainkkal. Ami Hugót illeti, itt nincs hely ezt a több évtizedes kapcsolatot felmérni. Ezt kezdetben – mint Sipos Lajos fölvázolta *A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban* című becses értekezésében (1929) – szintén a tájékozatlan

tartózkodás jellemezte, de csakhamar kitartó és meleg barátsággá nemesült, amelyről beszédesen tanúskodik kötetünk *Magyarországot szemfedő takarja* című összeállításában, mely itt mutatja meg először a maga teljességében a költő 1849 őszétől 1855 őzéig tett nyilatkozatainak tükrében a magyar szabadságért való lelkesedését. Ami pedig Michelet baráti megnyilvánulásait illeti, ismét nincs terünk részletezni azt az őszinte lelkesedést, amelyet még fő művében, a francia forradalomról írt örökbecsű munkájában is kifejezésre juttatott egy híres jegyzetben, ahol terjedelmesen emlékeztet 48 „dunai hőseire”, s tegyük hozzá, hogy a hatalmas munkát elemezve, Hugo lapja, a *L'Événement*, ezt az egyetlen jegyzetet idézi szóról szóra 1850 februárjában.

Nem lehet a szabadságharc visszhangjáról szólni Kossuth említése nélkül. „Kossuth és a franciák” akár több száz oldalas külön könyvnek a tárgya is lehetne, hiszen a század derekától a végéig több ezerszer leírták (még hozzá – kivételesen – helyesen!) a nevét lapok, röpiratok, könyvek, például amikor 1851 őszén Marseille-ben partra szállt, országos gyűjtéssel emlékérmeket verettek annak a férfiúnak a tiszteletére, kit Engels így méltatott már többször idézett cikkében:

„Hosszú idő óta először találkozunk egy valóban forradalmi jellemmel, egy olyan férfúval, aki népe nevében fel meri venni az élethalálharc kesztyűjét, aki nemzete számára Danton és Carnot egy személyben”.

Népszerűségének illusztrálására Illyés fölhozza, hogy a legkülönb Baudelaire-kötet előszó írója a *Ha az Ég bezárja szavamra fülét, szóljon a Pokol!* Kossuth-idézetet vette be szövegébe, mert „a legnagyobb francia költő legnagyobb mondanóját prózában legjobban Kossuth szavával tudta (. . .) kifejezni”. A korabeli *Match*, a legnagyobb képes hetilap (*L'Illustration*) az említett marseille-i partraszállás után valóssággal Kossuth-különszámot adott ki, melyet egy szép lovas metszet díszített, s ezt még szójátékkal is kommentálta:

„*L'Illustration* devait ouvrir son musée à l'image de l'illustre Kossuth, puisque son nom se trouve aujourd'hui dans toutes les bouches”.

Egy francia önkéntes, F. Poisson, Kossuthnak ajánlja hosszú ódáját s a kötet címnegyedében kinyomtatja annak az aláírását, akiről így verselt: „Alakod virtus és szellem fényében állt ott!” Dupont pedig megírta a francia Kossuth-nótát, amelyben így biztatta Magyarhont: „még él Kossuth, s veled marad!” És még az a dicsőség is osztályrészül jut neki, hogy egy regénycímbe szerepelhetett (Cl. Robert). Egyébként, ami a magyar tárgyú regényeket illeti, „Janine” neki ajánlotta az *Éljent*, amelyben természetesen éppúgy jelen van, mint Julia vagy Claretie regényében, s Verne is megemlíti „a nemes szívű magyar hazafit” a *Sándor Mátyás*ban. Az magától értetődő, hogy a történelmi munkákban mindenütt foglalkoznak kimagasló személyével: F. Martin és Chassin oldalakat szentel méltatásának. Természetesen hallatszanak tartózkodó hangok, és akad becsmélés is. H. Desprez a *Revue des Deux Mondes* hasábjain felállítva a szabadságharc mérlegét és Görgeyt magasztalva kijelenti: a „szépszavú szónok meghátrált a fájdalmas szükségyszerűség előtt, hogy beismerje örülségét”; a *Le Journal des Débats* demagógnak mondja, a bonapartista *La Patrie* pedig a „szabadság sarlatánjának”.

Kossuth után a XIX. század Franciaországában Petőfi a legtöbbször emlegetett magyar, akit többek közt Chassin és Taillandier fordít és méltat, akihez Th. Bernard és F. Coppée ír ódát. Emlékét mártírkoszorú védte, s még a legreakciósabbak sem merték ledemagógozni. Míg azonban Kossuth több regényben szerepel (olykor olyan fura ferdülésekkel, mint Cl. Robert asszonynál), tudomásunk szerint költőnk csak az *Éljen*ben lép színre. Sok francia megérezte nagyságát a sápadt fordítások ellenére is, s Taillandier véleménye, melyet a konzervatív *Revue des Deux Mondes* hasábjain 1860-ban közölt nagy tanulmányának a végén fejez ki, az egész század jeles franciáinak a felfogását tükrözte:

„... a szerelem, a haza és a szabadság dalnoka volt: ott a helye a XIX. századi ihletett líra mesterei közt (...) Mindörökre beväste nevét egy ragyogó korszak történetébe”.

A század nagy magyarjai közt a „francia tükör” név szerint, illetve működésüket hosszabban méltatva már csak Széchenyi, Teleki és Deák szerepét veri vissza megfelelő fényel, amiről Taillandier, Laveleye és Sayous írásai tanúskodnak. Laveleye, a neves protestáns közgazdász és akadémikus, így dicsőítette Deákot:

„Ha keresem, kihez hasonlíthatom őt, nem találok senkit, annyira vegyülve van benne az antik nagyság a polgári egyszerűséggel. Anélkül, hogy teljes párhuzamot lehetne felállítani, önkéntelenül Washingtonra, vagy az angol forradalom parlamenti nagyságaira gondolunk.”

Amint már céloztunk rá, a szabadságharc fényei 1880 körül újra fellángoltak. De mi történt közben? Az ötvenes években kezdte meg magyar tárgyú történelmi munkásságát Amédée Thierry (1797 – 1873), Attila historikusa, ki főleg a *Revue des Deux Mondes* hasábjain publikált. Ez a konzervatív-liberális orgánium állandóan napirenden tartotta a magyar történelem és irodalom ügyeit, s egyaránt helyt adott Taillandier magyarbarát, Sayous higgadtan tárgyilagos írásainak vagy az olyan ellenséges dolgozatoknak, mint a Blaze de Bury házaspáré. A hatvanas évek végén majdnem minden emigráns hazatért, s így részben megszűnt a személyes buzdítás, mely oly hatásosnak bizonyult hosszú éveken át, kivált Teleki Emma fáradhatatlan szorgalma, kitűnő kapcsolatai és ügyes szalontevékenysége révén, bár a század végéig jelen volt Párizs porondján nemeskéri Kiss ezredes, aki francia házassága, Thouvenel külügyminiszterrel való jó viszonya révén, szintén sokat segített és eredményesen vetette latba összekötéseit éppúgy, mint a kitűnő kapcsolatokkal bíró és idejét részben francia földön (főleg Nizzában) töltő Türr tábornok. Az ötvenes-hatvanas években azonban azok a franciák ápolták a leglelkesebben magyar elvbarátaikkal a kapcsolatot, akik a bonapartista államcsíny után maguk is számkivetetteké váltak: Jersey és Guernesey lett ekkor „a száműzöttek Mekkája” (Supka Géza), ahol – amint az ottani kolónia legelkötelezettebb tagja, Teleki Sándor írta – „szabad föl-

dön szabad emberek valánk”. Itt adták ki a *L’Homme* című lapot, amelynek külpolitikai rovatát a „vad gróf” szerkesztette, és amely természetesen Kossuth dicsőségét zengte. Így tehát voltak magyarbarátok a Csatorna-szigetekre menekült franciák közt csakúgy, mint Párizsban, ahol Kossuthot és Türrt maga III. Napóleon is fogadta. Elég paradox helyzet volt ez, hiszen a császár magyar tárgyalófeleit az az Hugo dicsőítette, ki közben oly dörgedelmes történelmi *fenyítés*-ben részesítette „kis Napóleont” . . . Tudjuk persze, hogy az ügy érdekében Kossuth (és ez Teleki Lászlóra is áll) még az ördöggel is hajlandó volt cimborálni. Ám, ami a tetteket illeti, a köztársasági Lamartine és a monarchista Bonaparte közt nem nagyon volt különbség: biztatásaikat és ígéreteiket mindig alárendelték a francia államérdeknek (vagy annak, amit *raison d’État*-nak véltek . . .), de így volt ez már a Napkirály idejében is Rákócziival. Igaz, amikor meg a franciák szerették volna a Béccsel kiegyezett Magyarországot megnyerni szövetségesnek, Andrássy Gyula, a *beau pendu*, ahogyan a párizsi szalonokban nevezték az *in effigie* felakasztott rebellis grófot, elzárkózott a puhatolódzások elől. A francia–magyar–osztrák szövetség nem jött létre, „kis Napóleon” csúfos vereséget szenvedett. A Kommün leverése nyomán (amelyben Frankel, Györök és még néhány magyar bátran vett részt, de róluk a franciák nem is tudták, hogy honnan származnak . . .) megszületett III. Köztársasággal is köthetett volna Andrássy szövetséget a berlini kongresszus után, de a magyar vezetés inkább a német szövetséget választotta. Erről írta Sötér István:

„Nem kétséges, hogy Magyarország több mint félszázados sorsa a francia szövetség lehetőségén múltott, s Andrássy ugyanoly tragikus módon választotta a ránk nézve végzetes utat, mint középkorvégi elődei és századunkbeli utódai.”

Ám míg a nagypolitikában az osztályérdekek döntöttek, és nemzeteinket elválasztotta a „tragikus” germán orientáció, a liberális magyar ellenzék és a szabadelvű francia értelmiség közt mégis létrejött egyfajta „félhivatalos” szövetség, amely

1879 és 1889 között megteremtette azt a bizonyos „aranykort”. Ez az időszak Hugo égisze alatt, s olyan nagyhírű franciák tevékeny közreműködésével, mint a csatornaépítő Lesseps, három nagy küldöttség utazásához vezetett. A szegedi árvízkarosultakat megsegítő franciák – elsősorban Madame Adam – akciója tette lehetővé az első deputáció fogadását Párizsban 1883-ban. A 142 tagú magyar küldöttség, Pulszkyval az élén, még tudott tisztelegni az agg Hugónál, aki könnyezve emlékezett a száműzetés régi szép idejére és „testvérei”-nek nevezte a magyarokat. Így állhatott elő ismét az az ellentmondásos helyzet, hogy a két különböző szövetségi rendszerhez tartozó állam sok-sok vezető polgára egymást dicsőítette, hogy a francia 24. gyalogezred zenekara a Rákóczi-indulót játszotta, s a delegáció vezetőit Grévy köztársasági elnök és Ferry kormányfő is fogadta. Megváltoztatták-e ezek a fényes ünnepek, fogadások, díszbédék, pohárköszöntők a magyarságról alkotott képet? Nem nagyon, sőt – ha hihetünk a *Vasárnapi Újságnak* – „a nagy francia közönség előtt mi jóformán nem is létezőnk”. Ezt abban a vezércikkben olvashatjuk, amely már a következő deputációt köszönti, azt amely 1885-ben, az előbbi látogatást viszonzandó, utazott Budapestre az Országos Kiállításra, Lesseps vezetésével, Coppée, Massenet, Delibes és még vagy harminc közéleti személyiség részvételével. Diadalújtuk sikere minden képzeletet felülmúlt, zuhatagos bőséggel ömlöttek a szónoklatok, de végül is a *Le Figaro* bécsi tudósítója ezt a mérleget állította fel a kirándulásról, amelynek tartama alatt a magyar – francia barátságot üdvözlő cikkek tucatszámra jelentek meg a párizsi sajtóban és amely útról több brosúra is beszámolt:

„A magyarok miközben Franciaországot ünneplik, Németországgal tárgyalnak, s a *Marseillaise*-t énekelve fogják megszerkeszteni az osztrák–német szövetség paragrafusait”.

Az „aranykor” harmadik nagy küldöttsége 1889-ben utazott ki, vagyis a nagy forradalom centenáriuma alkalmából,

a párizsi Világkiállításra. Minden idők legnagyobb magyar – francia deputációja volt ez: 850 franciarajongó hazánkfia kelt útra, hogy Turinon át, ahol a 88 éves Kossuth fogadta őket, Párizsba látogasson. Ebből a vizitból viszont magyar könyv született: Dolinay Gyula számolt be az útról azon frissiben. Az előző esztendőre esik e kornak az egyik legfontosabb magyar – francia kulturális eseménye: Justh Zsigmond párizsi szalon-ügynökösködése, amelyről az egyik legérdekesebb magyar írói naplóban számolt be. Justh kapcsolatai a legmagasabb szellemi szinten szövődtek, s valóban a kor nagy francia íróit, költőit, művészeit látogatta, barátságot kötött Sarah Bernhardt-on kívül (aki szeretett volna egy Justh írta magyar tárgyú drámában föllépni), Melchior de Polignackal, az egyik legnagyobb főúri família (Károlyi-rokonság!) tagjával, aki később kiadta a *Poésies magyaras* antológiát (1896), és aki lefordította a *Puszták könyvét* (1892). Meglepő volt-e a *Vasárnapi Ujság* keserű megállapítása? Hiába utaztak a küldöttségek, hiába szerepeltek kiválóan a Lisztek, a Munkácsy, a Madarászok, a Paál Lászlók; hasztalan működött a *Grande Française*, ahogyan a száz évet megért Adamné asszonyt becézték? Eredménytelen maradt azoknak a buzgó magyaroknak a tevékenysége, akik – mint Grisza Ágost, Zichy Mihály, Alvinczy Sándor, Glaser Emmanuel, Horn Ede, Arányi Miksa, Szemere Attila, Dr. Gruby Dávid, Sasvári Ármin, Sonnenfeld Zsigmond, Pázmány Dénes, Borostyáni Nándor és Rimbaud magyar eredetű barátja, Paul Demeny –, a helyszínen képviselték nemzetünket? Minden az arányokon múlik: Justhot több tucat finom esztéta ismerte, Munkácsy szalonját még a vezető államférfiak (Gambetta!) is felkeresték, nemeskéri Kiss Miklós és leánya, valamint az új De Gérando-Teleki nemzedék (Emma két gyermeke) fáradhatatlanul ügyködött hírnevünk öregbítésén, de ennek ellenére az átlagfrancia csak a csikós romantikáig jutott el, ha egyáltalán eljutott, mert a franciák többsége meg sem különböztette a magyart az osztráktól (beleértve a hivatalos köröket és a statisztikusokat), vagy

– ami még szörnyűbb, de sajnos, ami később két világháború során ismét időszerű lett – egyszerűen minket is (Kuncz Aladárt és Gyergyait is!) a *boche*-ok közé sorolt. „A franciák nagy tömegei szemében Magyarország még ma is Ausztria tartománya, melynek ügyeit Bécsben intézik, nem pedig Budapesten” – írta 1891-ben Raoul Chélard *La Hongrie contemporaine* című jól dokumentált, az egész akkori magyar valóságot (földrajz, társadalom, művelődés) bemutató művében, s hozzátette:

„A magyarokat, az ázsiai fajok egyetlen képviselőit a civilizált Európában, összekeverik a németekkel, sőt még a szlávokkal is...”.

Az „aranykor” csillogása tehát hamar megfakult, kihunytak a délibábos fények, s a korszakot legjobban ismerő Lelkes István is kénytelen „*A magyar–francia barátság aranykora, 1879–1889*” című kitűnő könyvének *Összefoglalásában* megállapítani: „a politikai közeledés meddő maradt”, majd megjegyzi:

„Az 1889 után hazánkban járt francia utazók főproblémája az eddig kesztyűs kézzel tárgyalt nemzetiségi kérdés”.

Valóban: a vezető úri osztály szűk látókörű politikája nem vette figyelembe legjobb francia barátainak intelmeit sem, akik már a század derekán figyelmeztettek a veszélyre – például az egyik lelelkesebb hívünkét, a félig magyarrá lett Auguste de Gérardóét, aki még 1849-ben megjelent cikkében kimondta:

„Az erős és hatalmas Magyarország lesz az összekötő kapocs a még elnyomott, körülötte senyvedő népek közt”.

Ez a szép álom a század végére szertefoszlott. Negyvennyolc fényei – mert, ugye, bebizonyosodott, hogy voltak fények, és nem csak nekünk világítottak – kihunytak, s még a legőszintébb barátaink is kezdtek elpártolni tőlünk (Madame Adam), illetve attól az országtól, ahol a hatalom maga távolodott el a legnemesebb szabadságeszményektől.

Az a tény azonban, hogy a nagypolitika fejleményei következtében a század közepén kialakult kép leromlott, nem változtat a másik tényen, azon, hogy – mint Sipos Lajos írta *Összefoglalásában* –

„A liberális írók hazánkat az európai szabadság bajnokának tekintik, függetlenségünkért vívott harcunktól az európai liberális eszmék diadalra jutását remélik (. . .) A napi események közvetlen hatása alatt írt magyarbarát regényeik, verseik vagy énekeik, melyeknek értékét az időszerűségük magyarázza, a francia nép igazi hangulatát fejezik ki.”

A végső mérleg felállításánál el kell kerülnünk minden végletet. Kovács Endre helyesen szögezte le, hogy

„A francia visszhang egészének felmérése természetesen számos kutató együttműködését tételeznék fel”, s megjegyezte: ahhoz, hogy „a közvélemény egészéről, ennek minden árnyalatát beleértve, valamiféle megközelítő képet alkothassunk, a kor valamennyi publikációját át kellene tekinteni”, majd hozzátette, hogy „megengedhetetlen szemiatizmus, amellyel egyes történészeink a ‚közvélemény’ kifejezést alkalmazzák. Olyanokat olvashatunk ugyanis, hogy a francia közvélemény teljesen a magyar ügy mellé állott; máshol meg – minden bizonyítható anyag mellőzésével – arról írnak, hogy a francia közvélemény a nemzetiség kérdésében a nemzetiségek mellett nyilatkozott. Vagyis dobálóznak a közvélemény kifejezéssel (. . .) Egyébként is: nehéz francia közvéleményről általánosítva beszélni, mivelhogy ilyen(. . .) közvélemény nem volt. A francia társadalomban éles volt az osztályharc(. . .) Hogyan lehetne szó ilyen körülmények között egységesen hangolt közvéleményről?”

Ezt a jeles kutató a szabadságharc sajtóvisszhangjáról írta, de árnyalt állásfoglalása természetesen az egész századra is áll. Tóth Béla is leszögezte:

„. . . a magyarbarátok, akikre az 1848 utáni időkből hivatkozunk, kizárólag a liberális, sőt néha ennél is baloldalibb gondolkodású írók köréből kerülnek ki”.

Ahhoz, hogy ezt az elemi igazságot, vagyis az ún. „közvélemény” pártállás szerinti megoszlását elfogadjuk, nem kell – urambocsá’ – marxistának lenni. Írásunk elején idéztük a konzervatív-katolikus Eckhardt professzort: ő is kimon-

dotta, hogy csak a „liberális, szabadságmozgalmakért lelkesedő” közvéleményről beszélhetünk, ha a szabadságharcnak „szurkoló” európaiakról van szó. És az írásunk elején szintén érintett *Hírünk a világban*-vitában egy bölcs polgár is világosan látta ezt a politikai tagozódást: Márai Sándor 1943. december 18-án hozzászólt a disputához, és megjegyezte a *Pesti Hírlap*ban közölt cikkében:

„Amit lenéznek bennünk, amit megmosolyognak rajtunk, az társadalmi életünk jellegzetes magatartása: a dzsentriből és sváb-zsidó-szláv-magyar középosztályból habart barokk úrhatnámság, levantei túlóltözködés, túlraskodás, túlviselkedés, túleurópaiaskodás. S ez valóban nevetséges. De ez a réteg tartja kezében a hatalmat, ez diktálja az ízlést, divatban, irodalomban, politikában. Ővük a felelőség: s a nemzeté, amely ezt tűri.”

Kovács Endre csak a párizsi sajtót vizsgálta munkájában. Újabban akadt egy ifjú francia kutató (François Lemaire), aki egy fontos iparvidék, Észak-Franciaország sajtóját nézte át magyar szempontból a lille-i egyetemen megvédett értekezésében. Idézzük következtetésének utolsó bekezdését:

„A maradi, önző, szeszélyes és megátalkodott magyar Állam nehézségei és realitásai mélységes csalódást váltanak ki az észak-francia sajtóból, amely 1868-ban és 1870-ben merte remélni, hogy őszinte és szívélyes szövetség, valamint konkrét együttműködés jön létre Magyar- és Franciaország között.”

Mindez már előrevetítette a XX. század árnyékát, „a fekete kolostor” és Trianon tragédiáját . . .

Ám nem feladatunk, hogy túlmutassunk a XIX. századi képen. Mi csak a magyar kutatásra váró nagy feladat kis részének az elvégzésére vállalkozhattunk, amelyről Balogh József így nyilatkozott:

„A nemzet nem mondhat le róla, hogy kétszáz év külföldi ‚hungarológiai’ irodalmát végre összegyűjtse, áttekintse, regisztrálja és feldolgozza. Ha lemond róla, súlyosan vét elemi érdekei ellen.”

Végezetül azonban mégis hadd ugorjunk egyet századunkba, sőt egészen napjainkig, s merjünk némi reményt meríteni

hazánk külhoni képének szerencsésebb alakulását illetően egy nagyon illetékes és magas véleményt idézve. Kádár János 1984. évi párizsi útja alkalmából François Mitterrand köztársasági elnök nyilatkozott a magyar – francia kapcsolatokról az október 15-i díszebéden tartott beszédében:

„E nép azzal hódított meg bennünket, hogy ezredéveken át meg tudta tenni, hogy folyton önmaga maradjon (. . .) Jókívánságaim Magyarország jövőjét illetik — azét az országét, amely a Nemzetek Szövetségének tagja, és feltétlenül szükséges része Európa megépítésének — továbbá a francia–magyar kapcsolatok megerősítését.”

Az Élysée Palotában október 16-án tartott sajtófogadáson egy magyar újságíró megkérdezte az elnököt, hogy mit írna hazánkról mint szerző, mire ez volt a válasz:

„Eltöprengenek rajta, hogy milyen különleges jelentősége van Magyarországnak a történelemben. Nem lehet más kifejezést használni Magyarországot illetően, mint 'eredeti', különleges sors, egy magányos nép sorsa (. . .) nem nagyszámú, de összetartó nép, egynemű nép, amelynek a nyelve is sajátos az övé, következésképp a kultúráját semmilyen tekintetben sem hasonlíthatjuk sem a germán civilizációhoz, sem a szlávhoz, sem a hajdani török civilizációhoz, de a román nyelvekhez vagy a nyugati civilizációhoz sem. Ilyen helyzetben irányítani a sorsot, szilárdságot, erélyt, bátorságot föltétel (. . .) E kis nép azzal mutat példát, hogy hű akar lenni önmagához, meg akarja őrizni identitását (. . .) E gondolat vezérelné írássomat.”

AZ EREDENDŐ VERSÉLMÉNY NYOMÁBAN (I.)

JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉNEK „ÉLHETŐ TRAGIKUMA”

1. A nyilvánvalót közelítjük; ez nehezíti dolgunkat. József Attila az *Íme, hát megleltem hazámat* . . . záró szakaszában végső erejű okfejtéssel vetíti elébünk költészetének ezt a valóban eredendő értelmezését: az élhető, mi több, éltető tragikumét. E gyűjtőfogalom jegyében „szép a tavasz és szép a nyár is, / de szebb az ősz s legszebb a tél, / annak, ki tűzhelyet, családot / már végképp másoknak remél”. Szép Ernő a *Néked szól* című versét elemi hasonlatossággal ugyanígy indítja, határozza meg, s aligha véletlenszerű, hogy a század első évtizedének világháborús végén keletkezett mű az élet teljességének ugyanily kapcsos-zárjeles foglalatát kénytelen adni, az évszakokét, az egyik leginkább célravezető költészeti sebes-utat járva: „Jobbkezem adnám Néked, ki ott jársz messze távol, / Szeretnék Véled kezét fogni s szemedbe nézni, / Te is leszel majd úgy hogy lelked holt múltban érzi / Igaz hívedet s avval beszélni vágyva vágyol (. . .) Hallottam: boldogság. És azt mondták hogy az nincsen. / De hiába mondták meg, mégis csak azt kerestem, / Azt hittem énvelem majd kivételt tesz az isten / És tréfarabság lesz az élet mézes-bilincsen . . . Ősszel gondoltam: óh tél, boldog leszek a télen. / S télen: hogy a tavasszal. S nyáron: hogy majd az ősszel. / Mindennap gondoltam: majd holnap, holnap kezdődsz el / Te fényes édes évad, mikor világom élem”. Az idézett Szép Ernő-vers befejezése: „Elmúlni vágyom s vágyom. S felélni, jönni, lenni: / Csudálatos csudálat a nagy világ. Egyetlen. / Hogy ríttam volna gyáván: emberek! És kegyetlen / Ordítottam vón: gyilkos! téboly! nem igaz semmi! // De ez mind annyi volt mint mikor a sűrű nyájban / Egy juh nyugtalanul megy, fejét felfúrja, béget, / De elnyomják és nem látsz közöttük

különbséget / Ahogy tűnnek mind a nagy porban, alkonyat-tájban”. A „végképp másoknak remél” verse előtt József Attilánál egy másik kezdet: „Talán eltűnök hirtelen, / akár az erdőben a vadnyom. / Elpazaroltam mindenem, amiről számot kéne adnom”. A boldogságot a száraz ágak végső zörgését könnyezve hallgató költő mint jogát kívánta, s hogy megalázható ne legyen, láz ne jelölje méltatlan sajátlagossággal; általános maradjon, ezért kellett volna neki a részletben megvalósuló „minden”. Az Ady-vonulat ennyire szer- ves nyoma, alapútja századunk magyar költészetének; a teljesség katarzisztát áhító rész tudatosságát nem szabad partikularizációval összevétenünk ott, ahol nem az. És, persze, fordítva. Tegyük itt még egy kitérőt a „versélmény” ere- dendőségének, evidenciájának fogalmához.

2. E pillanatban dolgunk nem összehasonlítólagos; azt az „egyszeri” katarzisélményt keressük, ennek „olvasói to- vább-éltetését”, amely sajátlagosan és általánosan József Attila költészetét jelzi; a gyűjtőfogalomként használt jelölés pedig – „József Attila költészete” – , engedtesse meg, hadd ne tegyen különböztetést középső és kései korszak között. Utolsó éveinek verseivel foglalkozunk, s ily szempontból: ha nem is az eszmei-tipikus olvasó szemszögéből, mégis, miféle jellegzetes mindennapi élıhetősége van merőben más helyzetekben, más korban, más pszichikumok számára a József Attila költészetét katartikusan kitüntető tragikum- nak; hogyan válik ez emberi gazdagság részévé, mértékké mintegy, érlelıvé és éltetővé. Eszmei-tipikus olvasói mintát már csak azért sem ígérhetünk, mert dolgozatunk személyhez kötött, és igen sokszor kénytelen feltételezésekre hagyat- kozni; ám a részletben megnyilatkozó teljesség gondolata és közelítése feltétlenül a század „minden-tudatos” költészeté- nek hozadéka, ennek alapvető mivolta nélkül elképzelhet- len volna; vagyis „a visszajelzés visszajelződése” már az elméleti megállapítások szerény sora ugyanúgy, mint az egyé- ni föltételezéseké. Ezt az „elköteleződött” tartást nem nélkülözhetjük.

3. Amire a létközeliként, netán létazonosként átélt költészeti tragikum – élménynél többé válva – kötelez: a létezékelés szintje, jellege. Azt lehetne mondani, szokásosan: „József Attila után már . . .” S meghatározni, mit nem lehet „ugyanúgy” személyesíteni vagy tárgyyszerűsíteni a költészetvizsgálatban. És, persze, a hatás visszasugárzó is; mint láttuk, Szép Ernő valódi jegyeire is vetülhet innen fénypászma. De épp az elsődleg *megélt* jelleget fokoznánk le, ha látszatok, megvilágítások, beállítások, kölcsönhatások dolgává tenénk. József Attila tragikumának élhetősége az *Ars poetica* számos szakaszában áll kifejtve, én-tudatlag is előttünk. S nemcsak az a bizonyos „tovább”, nem csupán a mindenség mérőeszközisége, az alkuk mindenikének elutasítása hordozza ezt a tartást, e tartásnál-többet; a felsorolás hitele – a munkás „két merev mozdulat között”, a „suhanc” – az esetlegesség folytathatóságában rejlik, hiszen életkortól és majdnem a műveltségi foktól is függetlenül az evidencia katarzishatását teszi József Attila verslényege. Vajon mondható-e ez is így: hogy „mindegyőnknek” megvan „a maga” József Attila-élménye? Nem alakul-e, századunk költői közül ma általa a leginkább, valami „közös” felfogásréteg, olyképp mindannyiunkban, ahogyan s akik az ő tragikumát azonnal-élhetőnek érezzük, tudjuk, végeredményben megidézzük, elkophatatlanul tartjuk, s mégsem tesszük szertartássá, jelképpé, egyenlősítő motívációvá? A József Attila-tragikum elkötelező ereje okvetlenül ebből a sokfelé-hatásából is fakad; s abból, hogy önmagában is sokszólamú. Megjelenési formája nem mindig a külszínig tragikus jellegű. Legalább fele részben arra mutatnak a leglényegesebb vershelyei, hogy az „ember” konstruktív eredendősége még a tragikum kibontakozásán *innen* térben volna hivatva megteremteni azt, ami – evidenciaként – dolga; s majdnem biztosra veheti „a mi itt feltételezett olvasónk”, hogy versélményét, a tragikumon már *túl*, ez határozza meg az *egyetemesség* ígéretével. A katarzis szintén ily hatású lehet; jár vele azonban valami egyszerűség – mindenkor –, és „sűrűsége”, sorjázó közelsége-

állandósága valami zaklatottságot is lop az élménybe, az emlékképbe, a szervessé váló anyagba, mellyé bennünk a költészet áthasonul; s ez elviselendő, sőt, rendjén van így, ennek híján hiányérzet támadhatna; de legalább annyira, ha az az „(. . .)Én dolgozni akarok(. . .)” motívum *A Dunánál* egyik visszafogott csúcspontján nem mindennél fontosabban szólalna meg, s nem hordozná ugyanúgy a tragikumot, mint a kifejtettebb rokonhelyek. S a közvetlen tanulságot sem nélkülözik ezek a pontok: „A világ vagyok – minden, ami volt, van :/ a sok nemzetség, mely egymásra tör”. Vagy „csak” ennyi: „Én úgy vagyok, hogy már százezer éve / nézem, amit meglátok hirtelen”. Hogy ennek a nézésnek mekkora árvasága tud lenni olvasónk számára a – vele is – túlelemiesedő, részre hulló világban, nem szorul külön minősítésre. A legkonstruktívabb elköteleződések tragikumát sem szabad – alaprétég! – kifelednünk a tragikum gyakran másutt, másban keresett eredendőségéből, teljeséből.

4. Ha a „tragikum” fogalmát a tragikus létérzékelésig tágitjuk, s innét tovább, logikusan, a végső ellentmondások fizikai-lelki hordozásának köteleződéséig, a nem nyugvó igények maximumtudatának visszavettetéseiig, végül nem is kell „bontanunk” egységét, nem szükséges összetevőket keresni. Mégis, az iménti példa, a „dolgozni” tragikuma az elemzést – a képzelt olvasónk tudatát, benső létmódját – termékenyítőleg üt el számos mástól; a tipologizáláson innen maradva, hadd emeljük ki azt a hatást, amit ilyesképp az *Irgalom* tesz, e szintén 1936-os vers, valamivel *A Dunánál* után a gyűjteményes sorrendben. A kérdéses versszak: „S bár hűvös, örökkévaló / dolgok közt muszáj őgyelegnem, / a palánkok közt szárnyaló / munkát nem lehet elfelednem”. A tragikum kulcsszavai vannak – bizonyos nézetből – kibontva, jelezve itt; alapvetően katartikus lehetőségű fogalmak között bolyong a „lélek”, mint hazájában, s tud a *muszájról*; tud a „nem lehet” kettősségéről stb. De még ez sem minden e tárgyban. Az „elfelednem” a kulcsszavak közé tartozik. A képzeletbeli – mondjuk utoljára: nagyon valós

– olvasó alaphelyzetnek érzi a feledéskényszert; s hogy nem lehet, nincs rá mód. Hogy alapdolgok volnának feledendőek, s alapdolgok miatt nem válhatnak azzá. Nem lehet tagolatlan az emberi helyzet; egyetlen fájó vonatkozvány sem. Nincsen benső zárványhelyzet, állandó kölcsönhatás van, éltető és felemésztő. A „hűvös, örökkévaló dolgok” alkalmasint a költészet dolgai; lehetnek a psziché képei helyzetberendezésének elemei; a munka, mely a jelzőjével máris gyönyörűségnek van mutatva, joggal, és helyzetinek is, az ügyelgés-helyszín tereptárgy-sorának, e még hűbb, forróbb – vagy hűvösebb, hűtlenebb? –, ez a végfok erőnél is erősebb, nem enged. Van a „muszáj”-fogalomnak egy nem kevésbé híres, tragikus előfordulása József Attilánál. Természetesen a *Szállj költemény* . . . kezdetű vers most itt az olvasó emléke. Ahol a vers dolga ez lenne: szólítsa méla borjúsájként „a szorgalmas szegényeket”, s „rágja”, idézzük, ha nem az ottani alakjában is, e döbentő szót, meghittségében, objektivitásában, költői telitalálat mivoltában, szívükbe, „nem muszáj”, s hogy mit nem – megint alaphelyzetben valami végleteset, nevezetesen „hősnek lenni, ha nem lehet”. Ennek a tragikus helynek egészen nyílt, azonnal, megváltó-megváltoztató hatású a katarzisa.

5. A *nem muszáj* – *nem lehet* tragikumához, akár a tagadósavak nélküli változatok bármelyikéhez is, csaknem felszámálhatatlan sok versrészlet tartozik az olvasó emlékezetében. 1937-es vers a bagatellnek, etűdnek minden „könnyedsége”, lebegése ellenére sem minősíthető *Könnyű emlékek* . . . verse. „Hova tűntetek?” Ez a kérdés szegeződik nekik. S a benső helyzet? „Nehéz a szívem, majdnem zokogok. / Már nem élhetek meg nélkülük”, azaz ilyes emlékek nélkül, „már nem fog kézen, amit megfogok”. A *vesztés* képze – s így akkor: valósága, képzetesként is valódisága, emlékekből maradt tapasztalatélménye, közeli és távoli képekből, példákból „ellessett” fenyegetése – az emlékeket „kicsi ólomkatonák” képében vonultatja elő, s velük a – vélt? elveszített? – boldogságállapot rekvizítumai tűnnek

fel olvasónk szeme előtt is; ám vajon ezek a „kellékek” nem *önmaguk-e*? Annyiban, hogy magukban hordozzák — hordozták — az esszenciálisat, a változhatatlannak hittet; esetleg bennük van, most már vesztett, képzetes, jóvá semmit nem tehető alakjukban van a megoldásképlet, ami azonban nem fogja kézen azt, aki ógyelegev keresné. „Egy kis játékot én is érdemelnék”, hangzik a kiáltás, a tragikum eleme szervesen épül fel, s ha kérdés is, mi a való és mi az elképzelés, mi ezek aránya, a költészeti megvalósítás katarzisa nem marad el, és ezzel rámutattunk, egészen közeli példával, mit értünk e tételtelen tragikum élhetőségén; korántsem a fogalmak félretolását, semennyiben sem az adott, vállalt, felvett versrendszer szakszerű követelményeinek mellőzését, másodlagosságát. A tragikum tartalma elszakíthatatlan a kibontás mikéntjétől; esztétikumká alakul tehát, s ezért nemcsak élhető, de élendő is és — a nagy szót kerülni akarván, de legalább még egyszer említve — éltető is, mert az életnek nem ellenjátéka, nem tagadása, nem pótléka, hanem illúziótlan szakszerűséggel felmért ideális állapota vagy effélére rámutató, hibátlanságával megváltó képződmény.

6. „A működésben van a nyugalom”, olvassuk e tragikus felhangú, megtévesztően higgadt kijelentést az utolsó versek egyikében. *Le vagyok győzve . . .* így kezdődik a költemény, s a folytatás, a kontraszt: „győzelem ha van”, zárójelesen. Érdekes, hogy a következő sor — „de nincs, akinek megadjam magam” — mintha valóban nem tartozna olvasónk tragikus példatárába. S valami joggal! Az ész, a logika, a pályára került, biztos dialektikájú felismerés inkább eszköz marad, küszöb. Ehhez a sorhoz; befejezetlen gondolkörével is teljes a mi tragikumszemponútáságunknak itt: „Úgy leszakadtam minden más világról . . .” A *más* szón, ezen múlik. Melyik világról nem szakadt le, aki ebben a versben beszél? A legyőzetés állapotának világáról. Minden más világot elveszített, egyikkel sincs kapcsolata. S ugyan okkal-e valóban? Nyilván; de annyira kizárólagos jogú önmagában ez az az állapot? Kényszerítően sodor valóságos tragédiába?

Nem! És a miénk avval lesz ez a tragikus versrész, hogy átlátatja velünk e tényt; *élményünkkel haladtatja meg saját meghaladhatatlanját*. A tragikus végletesség ezzel lesz élhető, s egyben meghaladhatatlan – mint esztétikai és etikai érték. Tartalmának – ha tetszik: formáltságának – tragikumát azzal tetézzük, hogy ráismerünk a magunk efféle helyzeteire; és a megformált etikum e helyzeteket éppen nem abszolutizálja, hanem túlélhetővé teszi számunkra. Az élhető tragikum ekképp: a túlélést segítő katarzis. Mivel tartalmai az ily helyeknek elemiek, általánosak, mindenki által megélhetőek, formázatai azonban a részletek pontos hitelével érvényesülnek, heves izzással átélhetőek olvasónk számára, de ez, a „közölt hő” nem pusztítólagos. A kevésbé megélt hidegebbségek ártanak többet, érezzük.

7. A „Miben hisztek, ti makacs égitestek” versnyitó felkiáltása vagy sóhaja a működéskitételre válaszol, azt előlegezi; ikermotívumok. A tragikus alaphelyzet itt maradéktalanul kibomlik: miben hisztek, kérdezi a vers első személye ezektől az égitestektől, „hogy föllobogva/lángokkal egymásnak nem estek, / csak kerülitek egymást óvakodva?” A természettudomány és a lélek végtartományai közötti térben is nagyon igaz, átélhető kép! Esztétikumát nemcsak a sorok váltakozó hosszúsága, mintegy ziháló lélegzése adja, hanem maga a kérdés is, a kérdésforma; hogy mintha az égitestek ügyeinél is reménytelenebb volna az ember dolga a föld magánviszonylataiban, melyeket természetszerűleg kell közviszonylatoknak is éreznie – a „szerelmes versek” József Attilánál e kozmikus érzetmód végső hitelesítői! –, s olvasónk, aki nemcsak átlátja ezt, de élménye végsőkéig megrázza, épp ezért, e végső gondolkodásra, végső érzésre kényszerítve, tudatosíthatja, sejtethi, hogy saját állapota nem reménytelen. Holott a teljes reménytelenség képét látja maga előtt. Miben hisztek . . . ! Nyilvánvalóan semmiben sem „hisznek” a makacs égitestek; csoda állapota forogna fenn, szó szerint? Ez sem valószínűsíthető. Akkor . . . ? Az esztétikum és etikum szintézisének mégis-meghaladó-anyaga kezd élni és hatni, válik élhető „sugallatúvá”.

8. Aligha mellőzhetnénk olyan nyíltan tragikus indíttatású és ekképp végig is vitt verseket, mint – csak példának! – a *Nem emel föl...* és a *Bukj föl az árból...* Mivel ezek „istenhez szóló” költemények, feltételezhetően általános tragikumérzetek válaszai... volnának, ha efféle kartoték-rendszert a költészettel be lehetne vagy kellene tartani, sőt, ha – korántsem üdvére – maga a költészet ilyesmit betartana. Kozmikus és a legföldközelibb tragikumú versek sorába illenek egyenértékekkel; s még ezen túl is: a reménytelen némaság megszólalásaiként adják rendületüket. A képzetes olvasónak hánszoros élménye lehet, élete különböző szakkaiból és helyzeteiből, hogy: „Nem emel föl már senki sem, / belenehezültem a sárba...”; s hogy ekkor ezt kéri, így tekinti át *helyzete tárgyyszerű* tragikumát: „... ne legyek kegyetlen árva”. Ezért tartozna valami összefogásba; s ezt a „formáló alak” segítő közbelépésétől reméli. Forma szerint. Ám ezek csak verseszközök; „fogadj fiadnak istenem”, például ez is. Viszonylatot teremt, hogy a csaknem tragikus, néha tragikomikus alaphelyzetek egyikét kibonthassa általa: „... amire kényszerítnek engem, / hogy valljalak, tagadjalak, / segíts meg mindkét szükségemben”. Azonnal érezhető, hogy a tárgyi, az „objektív” világ ilyes ellentételezettsége erőteljesen az egyén meghatározottságából fakad. Felnőttén élhető tragikus líra József Attiláé, mert minden feltárás és körültekintés ellenére sem marad a külvilág magánvádolója; köz egyénné, mindenség emberré azzal is válik, hogy a logikus lépcsőfokokat végigjárja, az önismeret nem tudományos fokait; a kiszolgáltattott önismeretet mint segítőt érvényesíti. Hogy mármost mire? Tovább sugalló hatásra; ez is az élhetősége; íme, példánkban, a „kényszerítnek” motívum folytatása: „Tudod, szívem mily kisgyerek – / ne viszonzd a tagadásom”. S hogy milyen műveletek végezhetők, nem üdvre, önmagunkban, s hogy ezektől mi menekíthet, a vers utolsó szakasza szó szerint *felejthetetlenül* mutatja: „Intsd meg mind, kiket szeretek, / hogy legyenek jobb szívvel hozzám. / Vizsgáld meg az én ügyemet, / mielőtt magam felál-

doznom”. De ugyanilyen erővel „feloldoznom” is állhatna itt; emlékezzünk a korábbi *Irgalom*-versre, a „hűvös, örök-kévaló” dolgokéra! Ott: „... hallgatom a híreket, / miket mélyemből enszavam hoz. / Amíg a világ ily veszett, / én irgalmas leszek magamhoz”. A tragikum és az élıhetőség egyé válik a helyeken; mindkettőben a végletesség marad meg elevennek, s a képzetes olvasó a maga bármikori pszichés valóságát tudja hirtelen, mindent fölöslegesítő fénnel megvilágítani általuk. Az *általános ember* saájtságait bizonyította be József Attila költészete ily elemeivel, és a *sajátlagos ember* nagyon sokszor csak elgondolva, magában „felmondva” mind e – mondtuk! – feledhetetlenségeket, részese lesz valami nagyobb általánosnak, élıhetőbb „térnek”, tágasságnak, a tragikum meghaladását viszi végbe saját élete által. József Attila költészete ekképp *végző eredmény*. Olyan verseiben, mint a címe szerint már idézett *Bukj föl az árból* . . . kezdetű, különféle tétélezések találhatók, s ezeknek némelyike, ha önmagában áll, esetleg nem mindenkor a legaktuálisabb lélektani igazság, „logika”. De az ilyen matéria is a leglényegesebb dolgok hangsúlyához jut a környezőek által. Hadd álljon itt példa e versből amazokra is, ezekre is. Nem érezzük – ma épp? már? – tragikus felhangúnak az ilyesmit: „És verje bosszúd vagy kegyed / belém: a büntelenség vétek / Hisz hogy ily ártatlan legyek, / az a pokolnál jobban éget”. De ez a végérvény szinte mindjárt, akkor, mellette: „Már mindent merek, / de nincs értelme semminek sem”. A képzetes olvasó bármikori mindennapjaiban aligha a cselekvési módok korlátatlanját jelenti a „mindent”, hanem legfőljebb, hogy „sok mindent”; s a „már nincs értelme . . .”, ez akár olyasmit képviselhet, hogy „már késő”, ahhoz tudniillik, ami egykor fontos és jó lett volna, mert a meglét realitásai miatt túlhaladottá vált a „legfőbb” óhajtás tárgya stb. Ezek a magyarázatok tetszés szerint sorjáztathatók; s a tragikum lényege nem is változatokban rejlik. Mondtuk: a helyzet átmetszésében, megvilágításában – oly villámfénnel, amely nem pusztít, hanem

megtart. Ehhez, persze, nem föloldozott, hanem föláldozott élő anyag kellett.

9. A témakörök zárulásának tragikuma is mi lenne más, ha így tekintjük: életszerű folytatódás. És bonthatatlanság, ennek minden mellékjelentésével. Kisgyermek a szív? A *Gyermekké tettél* című „szerelmes vers” – vagy akár idézőjel nélkül is így – megint a bizalom katarziséját adja; a feltárások tragikumát azzal, hogy az imént említett bonthatatlanság a romanyagból is testesül újra. Gyakorta a legegyszerűbb közlések, mi több, a legegyszerűbb formájú és tárgyú versmondatok hordozzák, kiélézés nélkül, a tragikumot. Azzal, hogy legmindennapibb emberi helyzetünkre emlékeztetnek; mik is szükségleteink, milyen megrázóan egyszerűek. A „francia fogoly Pilinszkyje”, az „istenes versek Nemes Nagy Ágnesé” később ezt a tényezőt bontakoztatja ki rokon erővel a maguk specifikumában, a tárgyakéban. Mi volt alappéldánk? Íme: „etess, nézd – éhezem . . .” Az alapkijelentés. Majd: „Takarj be – fázom . . .” Azután, megint évtizedeket előremutatva a magyar költészetben: „Óh, hogy alhatnék! Nálad zörgetek”. Ezek a mozzanatok messze meghaladják akár a kiemelkedő szerelmesvers-tematikákat is. Nem tekinthető esetlegesnek, hogy ez a vers megint alaptudnivalóval szolgál, végződésében, tragikumélésünk számára: „Sok ember él, ki érzéketlen, mint én, / kinek szeméből mégis könny ered . . .” Ez sem akárhol adja! De a rárimelő sorpár még magasabbra emelkedik, innét ejt le minket már magányos gondolatainkba: „Nagyon szeretlek, hisz magamat szintén / nagyon meg tudtam szeretni veled”. A megszeretés, az önelfogadás semmiféle eufóriával nem jár itt, ellenkezőleg: a hiányállandóságra utal, felébreszti bennünk ezt a lappangó ismeretet; gyanút, amit magunkkal kapcsolatosan – „szemben” – mindig tápláltunk. Még két verset hadd említsen dolgozatunk a sok közül; az egyik az *Alkalmi* . . ., a „bányás”, *Ignotusnak*. Érdeemes ezúttal ilyen szempontból, a tragikum-élhetőségéből elolvasni a központi versszakot: „Ha beomlanak a bányát / vázázó oszlopok, / a

kincset azért a tárnák / őrzik és az lobog. / És mindig újra nyitnák / a bányászok az aknát, / amíg szívük dobog.” A tragikus – vagy: egyebek között *tragikus* – költői életmű elemei *felelgetni* kezdenek egymásnak, ha *megfelelő* kérdéseket teszünk fel velük, általuk, és – természetesen – „nekik”. Ilyenkor kerülhet sor arra, hogy eredendő élményterünkben valamely költészet elkezd meghaladni önmaga alapmeghatározóit, legfőbb meghatározottságát is. A romantikából egyetemes emberi mindennap lesz, az elhagyatottság istenkereső kényszeréből perifériás bolyongás realizmusa, a tragikumból – hogy József Attilához térjünk vissza – gazdagságtudat. Hiszen ha az egyik vershelyen azt olvashattuk, hogy külső, személyes kapocs kell önmagunk értékeléséhez, „megszeretéséhez”, a bánya-versszak rámutat, hogy van eleve ilyen eredendőség, tehát *evidencia* az etikum. Vagy akár a megnevezetlen „mégis-cselekvés” muszája. És így fejezhetjük be, korántsem kimerítve, tárgyunk átfogóbb képét, egy töredékkel; rávezet legalább két pontkijelölő sugarat témánkra, és meg is világítja, mit értsünk azon a tragikumon, amit a költészet – épp az eredendő élhetősége kedvéért – aligha nélkülözhet; íme: „Az én szívem sokat csatangolt, / de most már okul és tanul. / Aki halandó, csak halandót / szerethet halhatatlanul”. A „belehalni”: kulcsszó József Attilánál. Ám aligha túlzás, hogy az ő halhatatlansága – abban, ahogyan elemi szükség van rá, tragikumára és élhetőségére, „rejtelmekre” és napvilágosságára – a versnek abból az evidenciájából ered, hogy ami pusztá anyag volt, nem marad az, a „leggyönyörűbb”, a „legigazabb”, a „legegyetemesebb” vershely is meghaladja ezt a módozatát, amikor *alapvető* élendőnk lesz; s csak így lehet az: belehal önmagába.

TANDORI DEZSŐ

„MANIERISTÁK”

A MAI MAGYAR PRÓZA EGYIK TENDENCIÁJÁRÓL

Az utolsó nyolc-tíz év magyar irodalmában egyre több olyan prózai mű jelent meg, amely – mutatis mutandis – bizonyos rokonságot árul el a XVI. és XVII. század fordulójának először a képzőművészetben, majd az irodalomtudományban is „manierizmus”-nak nevezett irányzatával.

Az elnevezés az olasz „maniera”-ból származik: jelentése modor, stílus, mód, s a kifejezést egy-egy művész sajátos alkotásmódjára is alkalmazták. Megbomlott a virágzó reneszánsz harmóniája: a nemrég felfedezett arisztotelészi poétika mimézis (utánzás)-elméletétől nem egy elméletíró és művész visszakanyarodott a platóni ideatan esztétikai alkalmazásához, vagyis az eszme tükrözésének individuális megvalósításához. Olyan nem-normatív művészetelméletet alakítottak ki, amely a „furor”-nak, azaz az ihletnek tulajdonítja a legnagyobb szerepet, s az „ars”, a mesterség előírt szabályainak ismerete és alkalmazása helyett a személyes „sapienziá”-t, a bölcsességet, az ismeretek és felismerések gazdagságát hangsúlyozza.

A manieristák így védekeztek a fenyegetettség érzésével szemben: miután a kor gazdasági-politikai, vallásos és természettudományos átalakulása megrendítette biztonságérzetüket, egyéni válaszokat kerestek az élet által felvetett kérdésekre. A modern pénzgazdálkodás kibontakozásának következményei, a heliocentrikus szemlélet térhódítása és a reformáció alaposan megváltoztatták azt a világot, amelyből már nem vezethetett út visszafelé, a középkor teocentrikus hierarchiájába. Olyan nagyszerű művészek születtek, mint pl. Tasso, Giordano Bruno, Montaigne, Greco, Góngora, Cervantes, Shakespeare, John Donne – valamennyien egyéni módon igyekeztek szembenézni a felvetődött problémákkal,

s nagyon személyes életműveket hagytak hátra. Mégis, bármennyire is az egyéni megoldásokra törekednek, van néhány általános jellegzetességük, így pl. az irodalomban a „conchetto” (ötlet, idea) – elvre épülő képfomálás, a látványperspektíva helyett az úgynevezett „belső perspektíva”, vagyis a fontosságot kiemelő belülről való térszemlélet, az „enigmá”-k (rejtvények) kedvelése, a labirintusszerű szerkesztés, s főként a festészetben a „figura serpentinatá”-nak nevezett kígyózó alakzat.

A manierizmussal foglalkozó szakirodalom problémáit még címszavakban sem sorolhatjuk fel, de nem is ez a célunk. Inkább a fent felsorolt jegyek megfelelőit próbáljuk meg nyomon követni néhány – ugyancsak kiragadott – mai prózai alkotás kapcsán. Arra sem vállalkozhatunk, hogy akár a magyar elődöket, akár a mai világirodalmi rokonságokat feltárjuk – kérdésünk csupán az, mi az okuk ezeknek az egyre nagyobb mértékben tapasztalható jelenségeknek.

A szélesebb értelemben vett olvasóközönség a hetvenes évek végétől kezdve, pontosabban az 1979-es *Termelési-regény* (*kissregény*) megjelenésétől szembesült ezzel a problémával. Igaz, hogy Esterházy Péternek nem ez az első műve, de ez váltotta ki a „Querelle des Anciens et des Modernes”, azaz a régiek és a modernek vitáját, amely természetesen még nem zárult le. Ahogy a XVII. századi Charles Perrault-nak sem volt könnyű dolga, amikor a klasszikus hagyományokkal szemben saját korának újfajta írói megközelítését vette védelmébe, az Esterházy-mű elfogadtatása, a *Bevezetés a szép-irodalomba*-sorozat térhódítása sem megy egykönnyen.

Miről van szó a *Termelési-regényben*? A valóság nyers-anyaga egy számítástechnikai intézet belső élete, egy gyári futballcsapat és egy család mindennapjai. Valamennyiünk által ismert életszeletek, s nem nagyon valószínű, hogy az eddig kialakult irodalmi konvenciórendszerben sok újat lehetne mondani róluk. De belép az alkotó, s „a jelentés-átvitel metaforikus, illetve hasonlatelvű változataira építi fel művei világát” (Kulcsár Szabó Ernő). Egyszerre kiderül, hogy minden

elmozdult: a hétköznapiság „mirabilé”-vé, csodálatossá válik, ahogy azt már a manierista elméletírók is követelték, s ez új aspektusok felvillantását teszi lehetővé. Hauser Arnold megfogalmazása szerint a manieristák „a múlt művészetét is történelmi erők termékének látják” – így épül bele a hetvenes évek magyar valóságába az irodalmi hagyomány a *conchetto-elv* alkalmazása révén. Így kerülhet sor arra, hogy az intézeti csatározások várostrommá, majd nagyúri vadászattá váljanak, így szerepelhet Mikszáth és Goethe, a mester, valamint beszélgetéseinek hű feljegyzője, Johann Peter Eckermann. Az első rész még a régi típusú termelési regények szellemes szatírjának is felfogható, de ez csak az egyik olvasat. A második rész, amely Eckermann „feljegyzéseit” tartalmazza, a számokkal megjelölt helyeken állandóan belejátszik az első rész szövegébe, de önállóan is olvasható. Olyan ikerregényről van szó, amely önmagát reflektálja, s mintegy a nyelvi megvalósítás létrejöttére utal: az ismétlés elve révén, ahogy a második rész nem egy megfogalmazása az elsőben más-más szövegösszefüggésbe kerül. Eckermann-Esterházy írja:

„... hányszor látom magamat (...) csillogó-villogó *tükörnek*, [kiemelés T. M.] melyről – elég egy rossz vagy egy jó (nem rossz) mozdulat és máris...” Ahogy egy másik helyen megállapítja, „mindéig *verzióról* lehet csupán szó...”

A nemrég megjelent *A szív segédigéi*-ben még az újságkritika is észrevette a manierista jelleget: az író anyja halálát mondja el, s miután leírta „– Vége –”, hozzáfűzi: „Mind ezt majd megírom még pontosabban is”. Az első rész a halált és a temetést s a mindezt átélő fiút állítja előtérbe, majd a bibliai mondás szándékos eltolása után: „Zengő érc vagyok és pengő cimbalom! Rohadjon meg mindenki. Gyűlöllek” – sor kerül az anya megszólaltatására. A fiú mintegy belebújik anyja bőrébe: első személyben beszélteti, s még saját fia temetését is átéleti vele. Így akar még közelebb kerülni hozzá, mintegy „*belső perspektívára*” váltva át.

„Leírom: temetéseden, fiam, megfontoltan kivárom, míg a sírásók szakszerű dombot púpoznak, aztán nehéz szívvel és groteszk esetlenséggel előre dőlök, mint a bohócok, arccal bele az agyagos sárba.”

A bohóc, a bolond Pierrot már előbb is megjelent a gyászkeretbe foglalt oldalak alján levő „reflexiók”-ban – s ahogy a meggyalázott, „magatehetetlenül himbálózó Pierrot” csak élettelen báb, a haldokló anya is már majdnem az, amikor fia a kórházban kikíséri, s szenvedő tanúja a már alig működő, anyagi létével harcoló test megalázó küzdelmének. Szörnyűségben Esterházy szövege nem marad el a manicristák „terribilitá”-jától, ahogy Michelangelo *Utolsó ítéletének* egyes részletei, Hieronymus Bosch képei vagy a sok manierista hagyományt őrző Andreas Gryphiusnak a test felbomlását ábrázoló halál-versei mutatják.

Az emberi érzések azonban összetettek, villódzóak, változnak, s ezt Esterházy a szócsavarás kínálta asszociációs mézőny felhasználásával is érzékelteti. Visszaemlékezik arra, hogy a temetéskor a földkupacot egy mocskos, szakadozott szelű nejlonlepedőre hányták. A reflexiórészben ez áll:

„*Fólia* [kiemelés T. M.] in excelsis Deo! Legyen ünnep. Ünnepen nem eleganciát értünk, nem valami módot, hanem méltóságot, tartást, erkölcsi emelkedettséget, fényt és nem csillogást, aranyat és nem gazdagságot.”

Hogyan lehet egy ilyen megrendítő beszámolót elkezdeni és befejezni? Az Esterházy-mű kerete, „Az Atyának és a Fiúnak –”, a keresztvetés ősi formulája éppen töredékességében az élet folytonosságát, folyamatosságát is tételezi.

A nyelvvel történő bátor kísérletezés – a meglepő képek, oxymoronok, ellipszisek, hiperbolák és szócsavarások nem idegenek a manierizmustól, sőt: elég itt Shakespeare nyelvére vagy a spanyol Góngorára utalnunk, hogy ezt a csapongó, de elég nehezen követhető irányt felidézzük. Szövevényes képgazdagsága talán a *Concordia discors*-szal, a különbözőségek egységével magyarázható: a költők törekedtek az áttekinthetetlenné vált világ megértésére, a kapcsolatok hely-

reállítására, bár ez természetesen csak a művészi illúzió szintjén sikerülhetett nekik.

Esterházy fenti művében ezt a manierista vonást interiorizálja: a gyász összetettségét, a hátramaradott fiú belső világának mozgását érzékelteti vele – ami még játék volt a *Termelési-regényben* („kissregény” – „csolkos regény”), itt már valódi funkciót kapott.

A megfogalmazás mindig probléma volt, de a mai írók elődeiknél talán tudatosabban látják a nyelv csapdait. A szóval folytatott küzdelem, a stílusfordulat önélete a tények felett nemcsak megnehezíti az írást, hanem el is torzíthatja a valóságot. Nádas Péter *Élveboncolás* című novellája a leírás kísértéseiről szól. Egy modellt mutat be egészen addig, amíg a festő beállítja. Az egyszerűnek tűnő állításokat sorra-rendre maga cáfolja meg.

„Kilép a szoknyájából, átbújik a blúzán, leveti melltartóját, lehúzza bugyiját”. Kiderül viszont, hogy „A modell nem szoknyában és blúzban volt, hanem ujjatlan nyári ruhában. Stílárís okokból változtattam a valóságon. Úgy gondoltam, hogy a *kilép, átbújik, leveti, lehúzza* állítmányokkal – a cselekvés azonosságaira és különbségeire utaló ritmust kölcsönözhetek a mondatnak.”

Az író végül kimondja azt, amit nem egy pályatársa átélt, sőt talán egész nemzedékének tapasztalata:

„A tények sokértelműsége elkerülhetetlen, ha leromboljuk idomított képeinket, szabott pályára állított gondolatainkat, ha tisztázni igyekszünk az eltorzított, a torzító és a torzítás viszonyát”.

Nádas a színpadhoz fordul, hogy az írói verbalizmust a színész, rendező és zeneszerző munkájával korrigálja. A *Takarítás* című darabjának győri próbanaplójában erről így beszél:

„... a színész teste legyen domináns a színpadon (. . .) Én a nyelv zeneiségére próbáltam hagyatkozni. Olyan szubtilis nyelvi közeget teremteni, amelyben a színész arra kényszerül, hogy egész testével, testének belső összefüggéseivel beszéljen”.

A *Találkozást* már teljesen zenedrámának képzelem, s hivatkozik a barokk – inkább azt mondanánk, a manierista – operára. Monteverdi *Orpheója* (1607) például a manierizmus zenei vívmányait használja fel: főként a „ricercare” néven ismert zenei kombinációs eljárás a jellemzője, ami zenei gondolatok laza egymás mellé illesztését jelenti – a több szólam által kidolgozott motívum azonban még a tetőpont elérése, a teljes kimunkálás előtt egy másiknak adja át a helyét. A manierista zene a szónak is nagyobb szerepet juttatott a későbbi barokknál: ekkor alakult ki a szóló és a recitativo. Ilyesfajta elképzelések lebeghettek Nádas előtt is.

A legnehezebben előadható s a szerző elképzeléseit a végletekig feszítő darab a *Temetés*. A lecsupaszított színpadon a Színész és a Színésznő az emberi kapcsolatok alakulását már minden konkrétumtól megfosztva „játssza el”. Minden elmozdul, azonnal megváltozik, az emberszerep megfoghatatlan, minden csak közelítés, a végső szót nem lehet kimondani – de hát mi is az? Valami bizonytalanság mindig marad, s az „igazság pillanata” még a koporsóban sem következhet be, hiszen a szerzői utasítás szerint „a színész kinéz, mintha valamit várna még, egészen kihajol a koporsóból”.

A bizonytalanság a manieristák színpadán is ott vibrált – a kétértelműség, a kételkedés a világ bizonytalanságát, értetlenségét tükrözte. Shakespeare-t leszámítva a kor színháza még mindezt kívülre helyezte – az olaszok a tengelye körül forgatható, három oldalán vászonnal bevont hasáb segítségével nemcsak a színpadi mélységet változtathatták meg, hanem a csodás átalakulásokat is bemutatták.

Nádas színpada már nem ilyen. Az emberi relációknak kell meglepetést okozniuk; nem is meglepetésről, inkább rádöbbenésről beszélhetnénk. Mindennek ellenére ez a színház még átalakulásában is őrzi azt a kalandot, amely ott indult a manieristáknál – de itt már minden interiorizálódott.

Ezt szolgálja az a „belső perspektíva” is, amelyre Bereményi Géza *Legendáriuma* ad több példát. A *Budapest* című írásban pl. az első személyes elbeszélő térben és időben egy-

aránt váltja a nézőpontot: hol a Budapestet nagyvárossá átalakító városatyákat, hol családjának egyik vagy másik csoportját mutatja be a családi történet más és más idejében. Úgy emel ki és súlypontos, mint Tintoretto vagy Greco, akik a reneszánsz perspektívatörvényeinek kidolgozása után is azt mutatják nagyobbak, amit fontosnak tartanak, nem pedig azt, aminek a látvány alapján annak kellene lennie.

A perspektíva-váltás humorforrás is lehet. A komikumot és a szatírárt már nagyon régóta ismerték, de a humort a manierizmus fedezte fel. Az az elnéző türelem, amellyel Cervantes Don Quijotét ábrázolja, ebben gyökerezik, s talán éppen ez az oka, hogy a búsképű lovag olyan talányos alakja maradt az irodalomnak.

Bereményi idézett kötetében a humor eklatáns példája az *Apám apja mindörökre eltávozik közülünk*. A halott nagypapa szemszögéből ismerjük meg az eseményeket: előbb Ida hugának temetését, majd saját halálát meséli el, s megszólaltatásának éppen úgy funkcionális a szerepe, mint Hamlet apja felléptetésének. Temetésről, halálról van szó – de hogyan lehet ezt belülről ábrázolni? A halott már felülkerekedhetik a mindennapos emberi kapcsolatok kisszerúségén, s saját haldoklását is kellő távlatból, a valóság feltárásának igényével mondhatja el. Egykedvűen számol be saját nem teljesen feddhetetlen életéről – sem a jót, sem a rosszat nem becsüli túl. Elidegenedve a jelenségektől mosolyogva reagál az élet ellentmondásosságára. Így aztán az a szituáció, amely *A szív segéd-igéiben* olyan iszonyatos volt, az, ahogy az író a haldokló anya segítségére sietett testi szükségletében, itt humorossá szelídül a megváltoztatott nézőpont miatt.

A manierizmus korát jól ismerő Márton László a fantasztikum és a bizarr kedvelését tanulta meg tőle. *Nagy-budapesti Rémm-üldözés* címen közreadott elbeszélései helyenként Hieronymus Bosch invenciózus képi világára emlékeztetnek. Az át-tetsző Albino belsejéből meg lehet jósolni az időjárás változásait, Dallamszellentők és szörnyetegek tűnnek fel – s még tovább is lehetne folytatni a groteszk-abszurd ötleteket.

Ésvagy című prózájában az író megkísérli az emberi bőr, illetve arc feltérképezését. Az objektív leírást azonban az emlékfoszlányok, asszociációs láncok gátolják. „... viszont az arcon elképzelhető néhány bokor, téglarakások, egy-két konzervdoboz, és egy drótkötélpálya sincsen kizárva, de mindez esetleges . . .” – az író eljárása emlékeztet a II. Rudolf udvarában élő festő, Giuseppe Arcimboldi ötletére, aki élettelen tárgyakkól, pl. gyümölcsökből, könyvekből, *Antropomorf táján* pedig útból, erdőből, házból, lépcsőből próbál meg emberi arcot kialakítani. Márton arra a következtetésre jut, hogy csak akkor lesz meg bennünk a feladathoz szükséges „közöny és kegyetlenség”, ha megfigyelésünk önismeretté válik. Éppen úgy küszködik a leírás nehézségeivel, mint Nádas, de a megközelítést nem a nyelvi formák, hanem az asszociációk felől kíséri meg.

A *labirintus* mint a görög mitológia témája és mint szerkesztési elv egyaránt izgatta a manieristákat: a mai magyar prózában is feltűnik. Legkörülmenyesebb felhasználását ugyancsak Mártonnál láthatjuk. A *tornác* című elbeszélésében a labirintusszerkezet a manierista *enigmával* kapcsolódik össze. Az alcím *Útirajz Albert főhercegről*, s annak a Lakatondy Jánosnak az írása, akit az író egy ismeretlennel való futó találkozás alapján dolgozott ki. Az elbeszélő ezután állítólag útra kel, de utazása s a vonat veszteglése közben átélteket meg-megszakítja a Habsburg főhercegről Lakatondy által írt, stílusparódiaként olvasandó beszámoló. Az utazás viszont a szerző szerint Albert főherceg agyában játszódik le, de természetesen a Lakatondyt kitaláló Mártonéban is, aki Albert agyát is maga alkotta meg azokkal az eseményekkel, amelyek a hatvanas-hetvenes évek fordulójának jeans-prózáját idézik. Bonyolult, szinte áttekinthetetlen labirintusban járunk, amely ironikus öntükrözéssel beszél az alkotás létrejöttéről.

Nem kevésbé enigmatikus Márton újabb könyve, a *Menedék* sem. Hármasság tagoltsága, a *Napló*, *Beszámoló*, *Leírás* viszonya is megfejtésre vár: a *Beszámoló* a Theophrastusnak

nevezett szemüvegé, a *Napló* a főhőse, aki saját szívébe menekül s ott a legkülönfélébb, egymástól nagyon különböző figurákkal találkozik, akik formájukat változtatva, összenőve félelmetes magánmitológiája szereplőiként bizonytalanná teszik ezt a belső teret is. Olvasmányélmények és a mindennapi élet foszlányai egyaránt belejátszanak a szívtérben zajló eseményekbe. A „beszély” labirintusát az olvasónak kell megfejtenie.

Márton László kétségtelenül emberlétünkről, a valóság tudatunkban tükröződő megértéséről, illetve a megértés kísérletéről akar vallani, de még nem jutott el odáig, hogy a könyvélmények teljesen áthassák a megélt valóságot, azaz írói világát még nem érezzük elég autentikusnak. Esterházy *A szív segédigéiben*, illetve Nádas idézett drámáiban igazabbnak érezzük az elmondottakat, a küzdelmet a végső dolgok kifejezésére, a küszködést az „idea”, a homályosan érzett igazság kimondására. Márton rendkívüli tehetség, s bizonyára ő is el fog jutni oda, hogy a kulturális élmények kuriózumból valódi önkifejezessé tisztuljanak le. Ő a legfiatalabb a harmincas-negyvenes éveikben járó, a középnemzedék ifjabb részéhez tartozó fenti alkotók között: még nincs harminc sem. „Mindenki kényszerben utazik” – írja. Számára a kényszer az emberi létezés s a művészi alkotást megostromló kérdések újabb és újabb felvetését jelenti; az írói technikák kitaposott útja helyett a kétségtelenül ötletgazdag, de néha nehezen követhető stilizáció eszközeivel él.

A stilizáció néha a látszatszerkesztetlenség formáját ölti magára. Temesi Ferenc a *Por* címen megjelent betűrendes lexikonregényében egy-egy életszeletet mutat be, de ahogy egyes címszók végén utal egy másikra, ugyanaz a bonyolult erőter bontakozik ki, mint a *Termelési-regényben* vagy Krasznahorkai László *Sátántangójában*, ahol a regény eleje és vége azonos, s így hoz létre egy olyasfajta művészi lebegtetést, amely az értelmezés számára többféle olvasatot is kínál. Így valósul meg a manierista festészet *figura serpentina*-ja, azaz kígyózó vonala, hogy a *Sátántangó*ban aztán a kígyó mintegy saját farkába harapva zárja le az elmondottakat.

Arra törekedtünk, hogy megmutassuk a hetvenes-nyolcvanas évek magyar prózairodalmában azokat a vonásokat, amelyek a manierizmus bonyolult, intellektuális művészetével állnak rokonságban. Olyan írói eljárásokról van szó, amelyek tudatosan a *folyamatokba* engednek betekintést – akár az emberi kapcsolatokban beálló változásokról, akár az alkotói munka nehézségeiről van szó. A hagyományos realizmus természetesen nem merült ki – hiszen ez nem is lehetséges, amíg egyáltalán létezik művészet, de az is jól megfigyelhető, hogy mint minden, ami életképes, ez is sokat változott a XIX. század óta. Világszerte megnőtt az érdeklődés a történet mikéntje iránt: erről talán egyetlen végletes példa is meggyőzhet a realista ábrázolási módszereket követő és a legszélesebb közönséggel számoló kommerszirodalom és -film területéről. Jellemző ugyanis, hogy a detektívregények nagy része ma nem a „ki tette” típushoz tartozik, hanem a detektív feltáró munkáját mutatja be, nemegyszer úgy, hogy tudjuk, ki a tettes, mégis izgatottan követjük a bűnösség beigazolásának folyamatát. Korunkban nemcsak az események gyorsultak fel – elég arra gondolnunk, milyen mélyreható változásokat élhettünk meg egy emberöltő alatt –, hanem a telekommunikáció jóvoltából az egyszerű ember is jobban beletekinthet az események menetébe – újságolvasóként és tévénezőként a világ dolgairól többet tudhat meg, mint az előtte járt nemzedékek. A vietnami háború elleni világméretű tiltakozásban igen nagy szerep jutott a televízió-nak is, amely napról napra beavatta a közönséget az Ázsiában zajló eseményekbe. Talán még soha nem volt ennyire igaz, mint ma, hogy „Tempora mutantur et nos mutamur in illis” – változnak az idők, s mi is velük együtt. A gyors és mindenre kiterjedő változás – gazdaságban, politikában, tudományban, életmódban – évszázadunk utolsó harmadának talán a legalapvetőbb élménye.

Joggal merül fel a kérdés, hogy járható út-e mai magyar irodalmunkban a modern „manieristáké”? Nem olyan zsákutcáról, hamarosan kifulladás divatjelenségről van-e szó,

amellyel nem érdemes komolyabban foglalkozni? Sok olvasó visszariad attól a kétségtelen erőfeszítéstől, amelyet nem egy ilyen mű befogadása jelent, mégsem hisszük, hogy ez a helyes magatartás. Vitathatatlan, hogy a fent említett művek értéke sem azonos – vannak köztük jelentős alkotások és érdekes, de még kiforratlan próbálkozások is. Mindegyik törekszik azonban, hogy József Attila szavával éljünk, a „valódi” mögött (vagy helyett) az „igaz” megmutatására, manierista terminológiával az „idea” felcsillantására. Ez az „igaz” természetesen változhat – és sokszor meg kell elégednünk a pusztá kérdés felvetésével, de ez sem kevés . . .

„Manieristáink” a magyar prózairodalomban eddig meglehetősen ritka filozófiai kérdésfeltevésre vállalkoznak: mi az ember, hogyan él és eszmél az őt körülvevő világban. A létértelmezéssel megküzdő írónak azért sem könnyű a dolga a mi irodalmunkban, mert ahogy a társadalmi elkötelezettséget vállaló legnagyobbak egyike, Illyés Gyula írta, sajátos körülményeink következtében az író a publicisztika feladatát is magára vállalta, pl. vízügyi kérdésekben is hallatta a szavát. Igaz, nincs irodalom társadalmi elkötelezettség nélkül, de a valóság megközelítésének félig írói, félig újságírói módszere nem használ az ember helyzetét s az emberlét problémáit feltáró művészetnek. Ne feledjük, hogy Szentkuthy Miklós a harmincas években milyen értetlenséggel találta szemben magát: még a magyar irodalomtól idegen jelenségnek is minősítették a szenzuális és az absztrakt kettősségében az ember létét és lényét kutató írásmódját. Ma már senki sem vitatja, hogy jelentős helyet foglal el a magyar irodalomban.

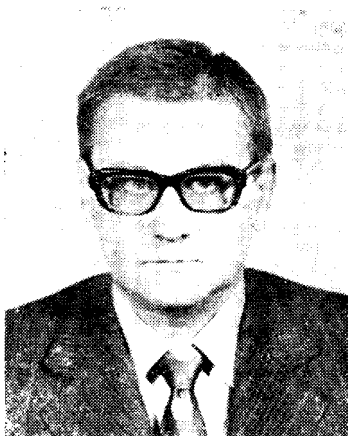
A manieristák általában szomorú emberek voltak, mai „manieristáink” viszont nem azok. Inkább elfogulatlanok. Illuziótlanul próbálnak szembenézni a korrallal, a külső világgal és saját magukkal. Megküzdenek a válaszáért, sőt már magáért a kérdésért is – s erre gyakran csak bonyolult formákban képesek. De gondoljuk csak meg: az ember akkor keres új utakat, ha kiderül, hogy számára a régi már járhatatlan . . .

T. TEDESCHI MÁRIA

DIALÓGUS

AZ IRODALOMTÖRTÉNET KÉRDÉSEI

BÉCSY TAMÁSHOZ

– Ön 1982 óta a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem újjászervezett Tanárképző Karán a Művészettudományi Intézet vezető professzora. Az egyetem vezetői – köztük Ön is – többször nyilatkoztak már új típusú felsőoktatás-pedagógiai és tudományos célkitűzéseikről. Kérjük, jellemezze az It olvasóinak a magyarszakos képzés, az irodalomelmélet és irodalomszemlélet – ha lehet így mondanunk – lukácsi alapozásának pécsi modelljét.

– Igen, lehet beszélni lukácsi alapozású irodalomszemléletről. Minden magyarszakos hallgatónak az első félévben fel kell vennie az „Általános esztétika” c. tárgyat, amelynek

keretében az ő *Esztétikájának* alapkategóriáival ismerkednek meg. A következő években a műnemek és műfajok, továbbá az esztétikai minőségek, majd *A társadalmi lét ontológiájáról* c. művében olvashatókra alapozva a műalkotások ontológiai problémái is szerepelnek a magyarszakosok kötelező tárgyai között. Az ötödik – a pécsi egyetemen teljes – évben pedig egy magasabb szinten foglaljuk össze Lukács Györgynek az irodalmi műalkotásokra vonatkozó nézeteit. Vannak magyar-művészettudomány szakos hallgatók is, akiknek tanítjuk az esztétikai, művészetelméleti gondolkodás történetét; és még részletesebben Lukács nézeteit. Mindezen közben igen alapos irodalomtörténeti ismereteket is tanítunk, s ezekből, csak ezekből minden év végén írásbeli és szóbeli részből álló szigorlatot kell tenniük.

– *Pécsre Ön visszatért, hiszen tanári pályakezdése egyszer már odaköjtötte. De budapesti katedráról: Világirodalmi Tanszékéről jár le. Milyen szálak fűzik továbbra is budapesti hallgatóihoz, akiknek Az instrukciók szerepe a drámában címmel 1981-ben közreadta publikálásra érett szemináriumi dolgozatait?*

– Az ELTE-hez továbbra is igen erős szálak fűznek, hiszen itt vagyok főállásban, a pécsi kísérletet csak másodállásban vezetem és próbálom magam is csinálni. Az ELTE-n zömmel összehasonlító irodalomtörténet szakos hallgatókkal foglalkozom. Pécssett az ad különös izgalmat, örömet és persze felelősséget, hogy új módszerekkel és új, más bölcsészkaron nem tanított tárgyakat is taníthatok, az ELTE-n pedig az, hogy azokat a kérdéseket tehetem szemináriumi óráim témájává, amelyek éppen érdekelnek, amelyekkel éppen foglalkozom. Az említett tanszéki kiadvány anyaga is akkor jött létre, amikor magam is azzal foglalkoztam és a hallgatókkal azt vizsgáltuk, milyen szerepe-funkciója van a szövegben az ún. szerzői instrukcióknak; kinek szólnak; és igaz-e, mint a köztudat tartja, a színházi rendezőnek és/vagy

a színésznek: avagy az olvasónak éppen abból következően, hogy a dráma egész világa csak dialógusokban és dialógu-
sokból épülhet föl. Nagyon izgalmas két félév volt.

– *Sokoldalú elméleti-történeti kutatásainak középpontjában a drámafejlődés és a drámaelmélet kérdése áll Csokonaitól Örkény Istvánig. 1984-ben A dráma lételméletéről című monográfiája jelent meg az Akadémiai Kiadónál. Mostanában milyen tervek foglalkoztatják, milyen kutatásokra, milyen új művek megírására készül?*

– Készen van egy könyvem, amelyet egy elméleti problémakör történeti változásainak a kérdéséről írtam. *A cselekvés lehetősége* címen azt igyekeztem vizsgálni, hogy mit nevezhetünk pontosan, konkrétan és nem metaforikusan: drámai akciónak; továbbá, hogy erre milyen lehetőség van, és a lehetőségek milyen megnyilvánulásformában jelennek meg a Shakespeare-től a 19. század végéig megírt drámákban.

Már két éve az érdekel, hogy miként, hogyan alakult ki a dráma. A görög dráma történeti létrejöttét teljes homály fedi. Aiszkhülosz fennmaradt művei ötvenéves kora utániak; Thespistől semmit nem ismerünk, sőt a dithyrambosok is elvesztek. A görög tragédia kialakulására vonatkozó négy-öt elmélet klasszika-filológusoktól való; vagyis eddig nem vizsgálták meg ezt a kérdést a drámaelmélet szemszögéből. A kialakulásra vonatkozó elméletek olyan tények és ismeretek alapján jöttek létre, amelyek mindenkinek a számára – tehát nemcsak klasszika-filológusok számára – hozzáférhetőek. Én Arisztotelészre támaszkodva azt keresném, milyen előzményekben található a tragédia és a komédia adott meghatározása. Vagyis hol és miben található oly történet, amely szerencséből szerencsétlenségbe fordul át, mivel Arisztotelésznél ez a tragédia egyik megása; és holhatároz és miben a fordított irányú, mert ez meg a komédia egyik meghatározása. Ehhez hozzászámíthatjuk a fordulatot és a felismerést, hiszen ez is szerepel a *Poétikában* mint ismérv. Arisztotelész azt is

említette, hogy Aiszkhülosz állította a középpontba a párbeszédet, s ezért az előzmény olyan történet lehetett, amely lehetőséget rejtett magában arra nézvést is, hogy az egész dialógusokká formálódhasson át. Az egész problémakört úgy is jellemezhetném, hogy Arisztotelészre támaszkodva, Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész és Arisztophanész műveit az „ember csontvázának” tekintve, azt keresem, milyen lehetett a „majom csontváza”.

Persze ez a „nagy” munka, évekig tart. Terveim szerint ezt követné a „Quem queritis?” kérdésből kinőtt középkori drámának a vizsgálata ismét abból a szempontból, hogy ugyancsak pár száz év múlva ebből is komédia és tragédia fejlődött ki. Még Shakespeare előtt, a 16. századi francia tragédiaíróknál. Itt a forrás, a kiindulópont is megvan, a közbülső szövegek is — nemcsak a misztériumok és moralitások, de — pl. a Grál-szövegek, Grál-történetek is. Úgy tűnik, mind a két esetben a meghaló-és-feltámadó isten rítusaiból indul ki a fejlődés.

Közben persze szeretném kidolgozni a még pár évvel ezelőtt írt színházelméleti vázlatomat is, amelyet a Magyar Színházi Intézetben egy kutatócsoporttal vizsgálunk és nézzük meg érvényességét konkrét színházi előadások tanulságaival összevetve. De szeretném folytatni színházkritikai munkásságomat is, amely mind a drámaelmélet, mind a színházelmélet szempontjából nagyon gyümölcsöző.

GREZSA FERENCHEZ

– Ön nagy pedagógiai tapasztalatú kutató: Hódmezővásárhelyen tizenkét évig igazgatta a Bethlen Gábor Gimnáziumot, Szegeden 1975-től 1984-ig a Tanárképző Főiskola Magyar Irodalmi Tanszékét vezette, jelenleg a JATE II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének élén áll. Milyen tapasztalatai vannak az Irodalomtörténet tanárkörökben való ismertségéről és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Tanári Tagozata működéséről? Elképzelése szerint hogyan tehetnénk folyóiratunkat még ismertebbé, hasznosíthatóbbá a tanári munkában?

– Statisztikai adatok nem állnak rendelkezésemre, legfeljebb benyomásaimra támaszkodhatom. Az Irodalomtörténet iskolai bázisát egykoron az a magyartanár elit alkotta, amely maga is részt vett a kutatómunkában, nemcsak olvasója volt a lapnak, de szerzője is. Sajnos, e tanártípus, mely doktorál, kritikát és tanulmányt ír, szakmai előadásokat tart, ma már jobbra csak rendhagyó eset. A munkaidő (többnyire középiskolai végzettséget is alig igénylő feladatokkal és az

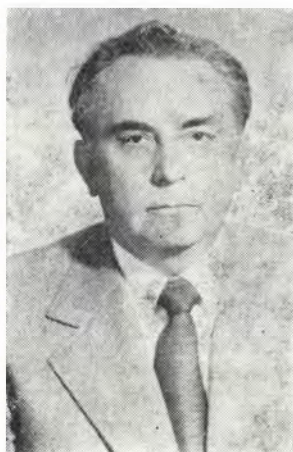
élelszínvonalat javító túlórázással) mértéktelenül megnőtt, az intézményeket irányító apparátus, tisztelet a kivételnek, szívesebben dolgozik „tantárgy-lebonyolító automatákkal”, mint közvetlen pedagógiai hasznot nem hajtó „tudós” tanárokkal, a kutatói utánpótlás nevelésében felbecsülhetetlen jelentőségű publikációs fórum, az iskolai Évkönyv takarékosági okokból halálra ítéltetett, a tanítandó ismeretanyagot parttalanul megnövelő tanterv (és egynémely tankönyv) minden energiát az oktatás számára köt le. A tevékenység sorvadása aztán visszahat a tájékozódás igényére is: a köztanár maradék szabadidejében szívesebben (és joggal) olvas szépirodalmat, mint róla szóló elemzést. E helyzetben önmagában a legjobban funkcionáló folyóirat vagy társaság se segíthet, csakis összhangban a magyar kultúra pozitív folyamataival, valós értékrendjének megszilárdulásával és demokratizmusának kibontakozásával, a feltételeket javító kormányzati döntésekkel. Olyan szerkesztői gyakorlatra van szükség, mely a specialisták szűkös érdekei mellett — közérdekű, szemléletformáló, az áttekintő képességet fejlesztő és olvasmányosan, akár esszéstílusban megírt cikkek közlésével — a magyar tanárok igényeit is figyelembe veszi. Fel kellene újítani például a tanári mellékletek lassan feledésbe merült szokását is. Jó volna ösztönözni továbbá a parlagra vetett erők aktivitását: a helyi irodalmi hagyományok feldolgozására pályázatok még rendszeresebb kiírásával, e célból esetleg külön rovat nyitásával is. A szervezeti reform keretében legfontosabb teendőnek a decentralizációt tartom. Nemcsak Budapesten, de minden egyetemi városban, sőt megyeszékhelyen helyi csoportokat vagy legalább életképes tanári tagozatokat lehetne létrehozni. Van mit oldani a vándorgyűlések tematikájának és lebonyolításának merevségén is: egyoldalúan uralja a programot az évfordulós szempont, s perifériára szorul rajtuk a szakmai vita.

– *Irodalomtörténészként elsősorban Juhász Gyula- és Németh László-kutatásai reprezentálják. A „szegedi” és*

„vásárhelyi” témák után – vagy mellett – mi újra készül; min dolgozik, mit tervez?

– Németh László munkássága olyan téma, mint az őserdő, nem lehet rajta gyorsan végigrohanni. Tervezem, hogy a „vásárhelyi” korszakról szóló könyvemet többkötetes írói monográfiává bővitem. Nemrég fejeztem be a háborús idők metszetét, s most a tanulmányciklus harmadik darabján dolgozom, *A Tanú írója* címmel. Emellett – különféle irodalmi lapok munkatársaként – folyamatosan írok bírálatot, recenziót.

BORI IMRE

VÁLASZOK GARTNER ÉVA KÉRDÉSEIRE

Eszményi feladat lenne most odaállni a könyvespolc elé, leemelni és megmutatni azokat a könyveket, amelyek sorsdöntőek voltak az életben. Nagyon nehéz valójában kinyo-

Elhangzott Gartner Éva *Helyettem írták* című műsorában, Kosuth Rádió, 1985. nov. 3. — Közléshez igazított szöveg.

mozni, hogy hol volt és mikor játszódott le az a sorsdöntő pillanat, amely az ember gondolkodásmódját befolyásolva megváltoztatta egész addigi életirányát és felfogását irodalomról, politikáról, életről, halálról, szerelemről, barátságról stb. Egyszerűen azért nem lehet mindezt megtenni, mert én személy szerint, ha erről kérdeznék, akkor igen messziről kell, hogy kezdjem a mondandómat, az 1930-as évekbeli Bácsföldvárról, ahol a gyerekkorom eltelt és ahol az első olyan olvasmányokkal találkoztam, amelyek megszabták az életem folyását. Azt hiszem, hogy a legelső könyv nem szépirodalom volt, nem tanulmány, nem esztétika, hanem mind együtt: a Révai kislexikon. Egy karácsonyra kaptam, valahol 1935–36-ban, első vagy második elemista koromban, nem tudom, aztán kiderült később, hogy nem is volt ez olyan rossz elgondolás, hogy egy elemista diák éppen egy ilyenfajta kislexikont kapott ajándékba. Sokáig őriztem még a borítóját is ennek a Révai kislexikonnak, talán még vizuálisan is fel tudnám idézni, ha nagyon követelnék, hogy hogyan nézett ki ez a könyv. És ma is megvan ez a könyv, igaz, a gyerekeim tulajdonában, és azok is ezzel kezdték a pályájukat, illetve aztán később majd az *Új magyar lexikon* testesebb köteteivel. Azért mondtam, hogy egy ilyenfajta indulás, olvasói indulás jegyzi az én életpályámat és irodalmi és gondolkodásbeli pályámat, mert a lexikonból az ember mindent megtudhat, de semmit nem tud meg annyira alaposan, hogy az kielégítené. Hogy apámnak a kicsinyded könyvtárában ezen túl még mi volt, az is rendkívül érdekes, mert azokat én mind szenvedélyesen végigolvastam, és ezek nem sorsdöntő hatások voltak, de mindenképpen befolyásoló erővel bírtak. Ő szatócs kereskedő volt Bácsföldváron, aki újságkihordóként kezdte az első világháború alatt az életpályáját és levélhordó volt, de ugyanakkor fényképész is. Földváron neki és a testvérének, a bátyjának volt az első fényképezőgépe. Tehát újságot hordott ki, és abban az időben a magyar napilapoknak megvolt az a dicséretes szokása, hogy igen sok, igen vastag mellékletet adtak, sőt külön ajándékként publikált könyveket is. Ő ezeket össze-

gyűjtötte, ebből később cserebere alapon üzleteket is tudott kötni. A 20-as években Pécsről a Pécs-Baranyai-Magyar Szerb Köztársaságból emigrált forradalmárok egyike, Polácsi János odakerült tanítónak, és azzal csereberélt könyveket. Ma is őrzök a Gömői Jenő-féle Modern Könyvtárból olyan Bernard Shaw-köteteket, amelyekbe Polácsi János neve van beírva. Kuriózusként hadd mondjam, hogy Boccaccio *Dekameronja* is ott volt ezek között a könyvek között. Sőt, hogy megborzasszuk kicsit azokat, akik borzadni szeretnek: egy Krafft–Ebing-kötet is volt, a szexuálpatológia kézikönyve. Persze az ember nem sokat értett ezekből a dolgokból annak idején kis elemistaként, de ezek valahogy mind ott voltak a tudat-határon. Mindebből érthető lesz azután az a bizonyos pillanat, amikor fölismeri az ember, kezében van az a könyv, amit helyette megírtak. V-VI. gimnazista lehettem, a mű pedig Németh Lászlónak *A minőség forradalma* hat kötete volt. Egyenes út vezet a Révai kislexikontól *A minőség forradalma* hat kötetéig, mert Németh László is egyfajta enciklopédizmust keresett. Németh László gondolatrendszerében voltak bizonyos olyan gócpontok, amelyek pontosan mintha nekem íródtak volna és nekem készültek volna. Így például a tej-testvériségről szóló gondolatok. Tehát az, hogy ne gondoljuk, hogy a világ középpontjában van a magyar kultúra, meg hogy a magyar egy különleges, istentől kiválasztott nép lenne, hanem hasonló sorsú, kinézésű, gondolkodású, történetű népek élnek a magyarság körül, és én, aki Jugoszláviában éltem és élek, ezt egyszerűen természetesnek és hétköznapiinak, normálisnak tartom, hogy az autóbuszban legalább két-három nyelven beszélő emberekkel utazom naponta. Németh Lászlótól tanultam meg először, hogy ezeknek is van évezredes kultúrájuk, van történelmük, van népköltészetük, van magas irodalmuk, mindegyiknek megvan a maga Petőfi Sándora és megvan a maga Arany Jánosa meg az Ady Endréje is, függetlenül attól, hogy hogyan hívják. De a történelem produkálta mindegyik népnél a hasonló, körülbelül nagyjából ugyanabban a korban,

ugyanazokat a jelenségeket. Ezeket mind szeretni kell, becsülni kell, meg kell ismerni. Ez volt a fő gondolat, amit én megtanultam Németh Lászlótól, és azt, hogy ezeket meg kell ismerni. Természetesen más ilyen mozzanatot is föl kellene említenem, mert éppen nemrégiben kérdezte meg egy kedves barátom itt, Budapesten, hogy áruljam el neki, mi az, ami engem elkötelezett az avantgard művészetszemlélet mellett és miért nem úgy gondolkodom, mint legtöbb kollégám az irodalomtörténetírásban, tehát hogy a hagyományos szemlélettel közeledjem irodalmi jelenségekhez, vagy miért Kassákra esküdtem és miért írtam meg a magyar avantgard-irodalom történetét. Akkor nem jutott eszembe, hogy ezt is *A minőség forradalmából* vettem, és hogy az alapvető indítások onnan jöttek. Tehát abban az időben, amikor *A minőség forradalmának* azt a kötetét olvastam, ahol Németh László Proustnaplója van, azután pedig, amikor még a *Készülődés* kötetében azokat a tanulmányokat vettem szemügyre, amelyekben Németh László végigvágat az akkori kortárs világirodalmon és Joyce *Ulysses*éről is tanulmányt ír. Tehát megtanultam, hogy az ember ne előítéletekkel közeledjék az irodalmi jelenségekhez, hanem nyílt szívvel és csodálkozni mindig kész állapotban, érdeklődéssel. Azzal, hogy előbb olvassa el a művét és azután formáljon véleményt, ne pedig bizonyos fajta megformált véleménnyel olvasson valamit. Sőt még mondjam azt, hogy a fölöttébb problematikus Németh László-féle „mélymagyar” elméletnek is volt bizonyos haszna: a szerb emlékirat-irodalmat éppen ennek a hatására fedeztem fel és ismertem meg és ismertem rá, hogy mennyire érdekes például az első szerb fölkelés nagy memoárárójának, Matija Nenadovićnak, a prótának a szövege, bár nekem soha nem volt affinitásom az olyanfajta nemzeti ideológiák iránt, mint Németh Lászlónak ez a „mélymagyarság”-féle fölfogása, de azt hiszem, hogy Németh Lászlónál annyi más tanulnivaló volt, hogy a többi pozitív elképzelése semlegesítette ezt az egyet.

Engem tulajdonképpen az döbönt meg, hogy egész kisgyerekkori emlékeiből szemelgetve is, csak az elvont gondolkodásra való találkozásélményére emlékszik, és nem képek villannak föl. A gyerekkori élményekből nem merülnek föl meserészletek, -elemek. Hogy ez utólagos szűrő, vagy ténylegesen ez volt a története? Vagy a későbbi pálya szempontjából gondolva vissza, érzi, hogy ezek voltak a meghatározó élmények?

Gondolkodva ezen, nem tudnám eldönteni. Nem hiszem, hogy tudatosan vittem volna ezeket az emlékezéseket az elvont gondolkodás irányába, csak azok, hogy így mondjuk, az „életes” epizódokhoz fűződő emlékek valahogy háttérben maradnak, mert például, hogy tudna az ember most fölidézni, nem lévén szépíró, aki mégiscsak képekben gondolkodó ember, és az irodalomtörténész már nem annyira képekben gondolkodik, mondjuk egy kisdíákkori téli vasárnap délutánt, amikor a szobában a töltöttkáposzta, vagy ahogy nálunk mondják, a szárma illata is ott van, és akkor az ember *Robinson Crusoe* történetét olvassa második vagy harmadik elemistaként. Ezt nem tudnám. De most a kérdés hozta már a tudatomba egy tüdőgyulladásos emlékemet. Abban az időben a tüdőgyulladás hetekig tartott, addig, míg a lázat lenyomták és valahogy az ember rendeződött. Nagyon sokáig kellett ágyban feküdni, és én két ilyen tüdőgyulladásos betegségből is ki kellett, hogy lábaltak. És az egyik ilyen alatt, amikor az ember lázas, a valóság és a lázálmodok határai pedig elmosódnak, a pesti rádiónak egy hangjátékát hallgattam, amelyben Beczkó várának az ostromait is idézték, és ma is, most, ahogy erre gondolok, hallom, ahogy törtek a házak cserepei és tetőzete, mikor lőtték a várat. Hadd mondjam azt, hogy aztán egyszer az antikváriumban a kezembe került egy album alakú sokszorosított kiadvány, Beczkó várának a története. És gyorsan megvettem ezt a kötetet már fölnőttként, és végigolvastam, hogy a gyerekkori kísértetjárással leszámoljak, mert ez így élt az agyamban. Visszatérve az elvont gondolkodásra, nyilvánvaló, hogy az irodalomtörténeti munkálkodás-

sal kapcsolatosan az elvont gondolkodásnak egyfajta formája föltétlenül szükséges. Ez a szépíróknak nyilván nem jó, de egy ilyenfajta munkánál azt hiszem, hasznos, hogy nem a szépirodalommal kezdtem ezek szerint az étellel való ismerkedést, hanem lexikonnal és később pedig az irodalomról szóló tanulmányokkal. Én például Németh László regényeinek nem vagyok elkötelezettje. A Németh László-féle szépirodalomból igazán csak a *Gyászt* szoktam nagyra tartani. Ma is szívesen és örömmel foglalkozom Juhász Ferenc költészetével, Déry Tibor prózájával, mind a kettőnek lelkes és nagy elkötelezettje vagyok. Azután visszafelé haladva: Krúdy Gyula. Ő a prózai tengelye az én szemléletemnek: az életismeretben azt hiszem, hogy Krúdy Gyula szövegei központi helyet foglalnak el a gondolkodásomban, és egyfajta mércéi is mindenfajta más irodalmi jelenségnek. Éppen a Krúdy-szövegeken tanultam meg azt, hogy mi a valóban jó magyar irodalom. Nem általában az irodalom, de a jó magyar irodalom. Nagyon gyöngye az az író, akinek a mondataiban az élet tények nincsenek jelen. Amikor üresek azok a mondatok, nincsenek élettapasztalatok, élettények, nincsen életszag, életíz stb. Ez a Krúdy-szövegben mind megvan. Azt hiszem, ő volt a valóban nagy életismerője a XX. századi magyar világnak, és én nem vallom egy pillanatig sem, hogy monoton, hogy unalmas, hogy kifáradt író, nem, még ha ugyanarról az egy jelenségről három regényt is ír, az a három regény egészen más élettény-rendszert kínál föl. És én megtanultam (és azóta is úgy olvasok) éppen tőle, hogy keresni kell ezt az életet a szövegekben. Az irodalom ezt hordozza magában. Ebben a pillanatban nem tudnám kijelölni azt a Krúdy-szöveget, amely különösképpen – hogy így mondjuk – sorsdöntő módon hatott rám, de nagyon sok epizódra emlékszem. Ezek az epizódok az ember tudatában élnek, amelyek emlékeztetésekre, amelyekre az ember szívesen hivatkozik, amelyekre emlékeztet. Érdekes módon főleg utazási epizódok ezek, többek között a *Palotai álmok*-ból, vagy az *Őszi utazás a vörös postakocsin* című regényből, ahol a társaság – most nem jut

eszembe pontosan, hogy melyik kávéházban – ül, és tárgyalja azt, hogy majd fölutaznak a Felvidékre. A háttérben festmény van, azt hiszem Mednyánszky Alajos-festmény, azután pedig a vonatból nézik a téli tájat. Vagy például a *Mohács* című regényből az az epizód, ahol oly remekül idézi meg mindazt, ami majd be fog következni a mohácsi csataterén. Nem valami nagy történelmi retrospektívával, hanem a rákok jelenlétének a segítségével, amelyeket a Csele patakból szállítottak föl a királyi asztalra: a rákok rokonai fognak majd nemsokára lakmározni többek között az ifjú király holttestéből is. Látjuk a csalán közé csomagolt rákokskákat, amelyekről Krúdynak megvan a külön inyenc véleménye is. A jelentős azonban az, hogy ezek a rákok a Csele patakból valók. De szó sincs arról, hogy a boldogtalan II. Lajos király ott fogja lelni a halálát. Ilyenfajta kis mesteri, apró utalások, rájátszások, emlékeztetések révén az olvasónak a teljes ismeretanyagát mozgósítja Krúdy.

A jó próza az, amikor gyarapítja az ember világismeretét ilyen apró részletekkel, ugyanakkor be is fogja az olvasójának a teljes tudatvilágát és angazsálja ezt a teljes tudatvilágot, mert másképp a jelentésnek egy jó része elsikkad. Én ezeken a regényeken tanultam meg ilyen módon olvasni. Azután később, amikor egy könyvnyi terjedelmű tanulmányt írtam Jókai Mórról, Jókai Mór művészetének az utolsó 25 esztendejéről, akkor már ezt a módszert alkalmaztam, és ezért kellett 70 Jókai-regényt kétszer elolvasnom. És nagy gyönyörűségem teltt ebben a kétszeri olvasásban. Nem mondom, hogy Jókai megrázott a lelkem mélyéig, de a gondolkodásmódomat föltétlenül befolyásolta. Abban a hitemben megerősített, hogy nem szabad előítélettel olvasni semmit, és egy kort teljes valójában igyekezzünk föltárni, tehát minden elmentmondásosságával, és hogy Jókai sem volt valami szimpla lélek, hanem igen sok előremutató jegy van nála, akár szövegszerűen, akár a gondolkodásmódjában. Nem volt ő maradi ember, hanem együtt haladt a korával, és 1896-ban nem úgy gondolkodott, mint kortársai Magyarországon, hanem ahogy

Európában gondolkodtak 1896-ban életről és egyéb más dologról.

Azt mondta, hogy Jókai nem rázta meg igazán. Mi volt az az élmény, ami igazán megrendítette?

Ez nagyon nehéz kérdés, és egy irodalomtörténészről ezt szinte nem is lehet kérdezni, mert az irodalomtörténész annyi szöveget olvas, hogy ilyenfajta élmények iránt már immunissá válik. Ha azok a szövegek ifjúkorában nem rázták meg, már öszülő hajjal bizony nem rázzák meg, bármilyen jók is.

Engem régóta foglalkoztat, hogy az irodalommal hivatászerűen foglalkozók, tulajdonképpen bezáródnak mint olvasók az irodalommal szemben?

Nem hiszem, hanem esetleg úgy vannak ők is, mint a temető munkásai, akik már nem tudnak sírni, bár mindenki sír körülöttük. Vagy a pap, aki ott van a temetésen, ő nem sír, de teljes részvétellel van a gyászolók iránt. Vagy a sebész, aki operál és tudja, hogy ez mi, hogy és minden, de nem tud együttérezni, mert akkor nem tudná a mesterségét folytatni. Tehát az irodalomtörténészek is ilyenfajta mesterséget űznek, ahol nem szabad szentimentálisnak lenni, ahol az ember, ha avval a regénnyel foglalkozik, akkor nem adhatja át magát ilyen szempontból az olvasói hatásoknak, mert ő különleges olvasói minőségben kerül szembe azzal a könyvvel.

És nem tud néha elfeledkezni erről?

Dehogynem, én is elfeledkeztem, amikor mondjuk a Jókai-regényeket olvastam, mert magukkal ragadtak a szövegek, és elfelejtettem jegyzetelni. Ezért kellett újra elővenni, és valóban arra figyelni, hogy mit kell kijegyzetelnem, amit majd föl tudok használni a tanulmányomban. Szerintem az irodalomtörténésznek, már amikor irodalomtörténész, akkor már ilyenfajta élményei nem hiszem, hogy vannak. Vagy pedig

akkor még mindig olvasó és nem kritikai szemlélettel bíró ember, mert ennek vizsgáldnia kell, mert így érzelmesen nem lehet ezeket megcsinálni.

És olyan nem fordulhat elő, hogy olvas valamit, és úgy gondolja, hogy erről soha nem fog írni?

Dehogynem. Például az én igaz, nagy szépirodalmi élményem Stendhal, de én még soha egy sort nem írtam Stendhalról.

És Stendhal miért volt ilyen nagyhatású?

Nem tudom. Talán azért, amiért Flaubert *Az érzelmek iskolájával* is. Megint csak azok az írók bukkannak fel, akik ugyancsak enciklopédisztikus temperamentumúak voltak. Mellékesen 1946 tavaszán, ötödikes gimnazistaként a jó tanulmányi eredményekért kaptam ajándékba *Az érzelmek iskoláját*. A Révai-féle sorozatban jelent meg, ott olvastam el a *Vörös és feketét* Illés Endre bevezető tanulmányával és az ő fordításában. A *Vörös és fekete* annyira megragadta a képzeletemet, de az egész – ha szabad így mondani – intellektuális valómat is, hogy attól ma sem tudok szabadulni.

És a Vörös és feketében elsősorban Julien figurája vagy ezek a szerelmi kapcsolatok?

Nem. Akkor még nem tudtam, de valójában arra figyeltem, ami abban a regényben élet, de nem az, amit kívülről mondunk, hogy ez az élet, hanem ami a mondatokban élet. Ez az igazi, ami a mondatokban az élet.

Az elmúlt évben a könyvpiacon az Újvidéki Fórum kiadó sátránál vettem meg a Sinkó Ervinről készült könyvét. Megdöböntett, hogy a soraiból egyfajta ambivalenciát éreztem Sinkó Ervin személyével kapcsolatosan. Egyáltalán, jól éreztem ezt?

Nem. Én Sinkó Ervinnek az asszisztense voltam, közvetlen munkatársa is az Újvidéki Egyetem magyar tanszékén majdnem egészen Sinkó haláláig. Ha ilyenfajta jelenséget észlelt a szövegben, az nem Sinkó ellen, hanem az olyanfajta nézetek ellen irányult, amelyek Sinkó Ervin személyét misztifikálták. Én láttam őt emberi mivoltában, és a művek születésének a pillanataiban volt módom megismerkedni Sinkó szövegeivel. Én Sinkóval, mint minden más irodalmi jelenséggel kapcsolatban is, a reális szemlélet alapján álltam. Tehát azt hiszem, hogy értettem Sinkó írói nagyságát, de emberi gyöngeségeit is. Meg azt a képletet is, amit az ő egész életpályája mutatott és jelentett. Ünnepezték benne a krisztianust. Én nem szerettem a krisztianizmusnak ezt a típusát, megértem és le is tudom írni, de sem emberileg, sem gondolkodásbelileg nem tudok pozitíven viszonyulni hozzá. Ez az, amit az ember elutasít, mert ha az ember forradalmár, akkor legyen az. Gondolom, sok ilyen jelenség volt, és én igyekeztem nem érényeket fölmutatni ott, ahol akár emberi vagy sorsbeli vagy temperamentumbeli vagy valamilyen történelmi okokból kifolyólag valami olyan volt, amit nem lehet érénynek minősíteni, hanem az emberi sors esendősége tényeinek is adóztam. Például: mondják mostanában, hogy mennyire hontalan, idézik Iszaak Babelnek azt a definícióját, hogy Sinkó mennyire európai vándor volt, aki nem lelte honját semmilyen hazában, és hogy aztán 45 után hazájára talált Jugoszláviában. Én az ilyenfajta mitikus dolgokban nem hiszek, mert, hogy nem érezte jól magát Jugoszláviában, vagy hogy Magyarországra nem jöhetett, vagy Európában nem érezte jól magát, igaz, de voltak hozzá hasonló méretű koponyák, akik azért vállalták a „hazai” sorsot. A 30-as években is! Mert Bácskában is ellehetett volna, hiszen komoly intellektusok is éltek ott, nem magyarok, szerbek. Tehát ha egy nagyformátumú értelmiségi szerb meg tud lenni, akkor nyilván egy magyar is meg tud lenni. Ezek olyan dolgok, amelyek vitathatók és vitatni is lehet őket.

Akkor mégis miért érezte ő üzőttnek magát?

Nem biztos, hogy úgy érezte magát, hanem a sors úgy hozta, talán egy kicsit a szerepe is volt. Meg neki voltak elvárásai, amelyek azután később, amikor ő ezekről az elvárásokról beszélt, akkor azokat a maga módján meg is festette és színezte önmagát is. Ezt a szerepjátszást nem szabad készpénznek venni, hanem az irodalomtörténésznek kritikailag kell nézni. Az önmagáról alkotott képről tudni kell, hogy az önmagáról alkotott kép, de nem a valóság. A valóságos arcképet ne ő, Sinkó Ervin vagy X. Y. rajzolja meg énnekem, hanem én rajzoljam meg azt a képet.

A művei mutatták meg igazán a valóságot vagy pedig a személyes ismeretség?

A művei. A személyes ismeretség nem biztos, hogy megmutatja. Lehet, hogy egy XVIII. századi író jobban ismer az ember, mint azt az író, akit barátjának nevez.

Éppen azon gondolkodtam, hogy sikerült megőriznie az objektivitását akkor, amikor valakivel együtt dolgozott? Mert más az, ha egy felszínebb vagy néhai találkozásokra szorító ismeretséget köt egy íróval, és megint más, amikor valaki mellett dolgozik!

Én az író életével nem is nagyon foglalkoztam. Írtam egy bevezető fejezetet, és azután tovább az életről csak éppen annyi szót ejtettem, ami nagyon muszáj volt. De az író életét én másodrendű, de nem mellőzhető tényezőnek tartom. Engem nem az érdekelt, hogy Krúdy hányszor nősült, miért vált el, mert ez nem érdekes a művei értése szempontjából.

Említette, hogy mint irodalomtörténész talán a többiektől eltérően elkötelezett az avantgárd mellett. Mi indokolta ezt? Mi hívta létre ezt az elkötelezettséget?

Igen, mások is mondják, hogy én az avantgárd szenvedélyes híve és elkötelezettje vagyok. Itt tisztázni kellene valamit, és én pontosítani szeretném ezt a kérdést. Azt mondanám, hogy én nem az avantgárdnak vagyok az elkötelezettje, hanem a valóságos irodalmi folyamatok leírása szükségességének. Tehát én úgy tartom, hogy ami a magyar irodalom múltjában megtörtént, azt meg kell írni. A magyar avantgárd pedig az én meggyőződésem szerint megtörtént. Én marxistának vallom magam, és úgy tartom, hogy ha tárgyi, objektív valóság, az mindenkinek felett álló és mindenkinek a szubjektív ítélete fölött is álló. Tehát ha ez volt, akkor az irodalomtörténetírásnak kötelessége, hogy föltárja a törvényszerűségeit, leírja a jelenségeit, és megpróbálja kimutatni az értékeit, összefüggéseit stb. Én tulajdonképpen csak ezt tettem, akkor, amikor az avantgárdal foglalkoztam, mert ez valóság volt. Kassák Lajos egész rendszerével, nézeteivel és akár szélsőséges politikai és egyéb szemléletével is: Ő volt. Nem lehet letagadni, bár az irodalomtörténet egészen az elmúlt 15-20 évig igen elegánsan kitörölte. S mindazokat, akik vele indultak, vagy akik segítségével és a lapjaiban léptek föl, vannak, léteznek, ott hagyták a nyomukat a magyar irodalmi közgondolkodásban. Ott vannak a műveik, ha másutt nem, a Széchényi Könyvtár katalógusában mind ott vannak még így is! Én arra vállalkoztam, hogy őket leírjam, mert az a meggyőződésem, hogy a XX. századi magyar irodalomnak a fő vonulatában ők vannak. Ezt tanultam meg a szerb irodalomban, ez van a horvát irodalomban, és úgy tudom, hogy ez van a franciában, a németben, mindenütt. Kérdem: miért lenne magyar az egyetlen irodalom, amivel nem ez történt meg? Holott én tudom, hogy megtörtént.

Ismerte Kassákat?

Ismertem személyesen is Kassákat élete végén, megadatott, hogy Németh Lászlóval is találkozom, Déryvel többször is találkoztam. És a találkozásokból arra következtettem, hogy

valamilyen formában becsülték azt, amit én velük kapcsolatban vagy róluk írtam, és nem tartották igaztalannak, de hízelgőnek sem, amit mondtam róluk. Így például éppen Dérynek egy dedikációját őrzöm, amelyben igazolja, hogy én vettem arra rá, és győztem meg, hogy az ő avantgárd korszaka valóban értéket jelent, amikor megengedte, hogy újra kiadják azokat a regényeit és verseit, mert ő annyira el volt bátortalanítva és bizonytalanítva, hogy nem is akart foglalkozni ezekkel az ifjúkori szövegekkel és egyáltalán az ifjúkori szövegeivel. Azt írta, nagyjából – nem pontosan idézem –, hogy a maga igaza bizonyítékául, de még mindig kételkedve. Ez a *Kéthangú kiáltás* című kötete, ahol az ifjúkori kisregényei vannak kötetbe gyűjtve. Én így vagyok az avantgárral és azt tartom, hogy ha a XX. századi magyar irodalom történetét valóban a valóságnak megfelelően akarjuk leírni, akkor éppen ezt a vonulatot kell a középpontba helyezni, és ettől jobbra és balra kell elhelyezni minden más vonulatot. Én nem szeretnék egyetlen vonulatot sem kiiktatni a magyar irodalomból, de meg szeretném keresni mindegyiknek a helyét, felmérni nagyságát és a jelentőségét. Ez azért fontos, mert torzítottan élnek a köztudatban bizonyos fajta törekvések, jelenségek, ilyen vagy olyan, főképpen politikai vagy történelmi, okok miatt előtérbe kerültek, és az értéküknek nem megfelelő nagyságban vannak a szem előtt.

Miért van az, hogy ahhoz, hogy valamit vállaljak, a másikat feltétlen el kelljen ítélnem? Miért érezzük ezt szükségesnek? Valahogy azért mindannyiunkban benne van, még azokban is, akik tiltakoznak ez ellen. Reflexszerűen ítélkezünk.

Ez érdekes, mert nekem most jut eszembe, hogy a 60-as években kicsit gyanúsán néztek ránk a barátaink Pesten, amikor följöttünk, és mondtam, hogy ma Dérynél voltam és holnap Németh Lászlóval akarok találkozni. Abban az időben – most nem tudom, hogy mi a helyzet – úgy látszott, hogy ha valaki Déryvel barátkozik, Németh Lászlóval nem

illő, illetve fordítva. Már beszélhetünk erről, mert mind a ketten halottak. Én valóban mind a kettőt szeretem, mind a kettőjüket szerettem, de nem azért szerettem Németh Lászlót, amiért Déryt és Déryt nem azért, amiért Németh Lászlót.

Van-e olyan vers, novella vagy írás, amit úgy esténként, amikor teljesen egyedül szeretne lenni, vagy nem érzi elég biztonságban magát a világban, levesz a polcról?

Nem. Én ilyen problémákkal nem szoktam foglalkozni.

Vagy amit rendszeresen újraolvas?

Én már nem tudom megmondani magának, hogy mikor olvastam csak úgy, a magam gyönyörűségére. Sok olyan regény van, elsősorban a világirodalomból, amelyeket kíváncsiságból végigolvasok. Nem azzal a szándékkal, hogy majd írrok róluk, hanem egyszerűen, hogy informálódjam, hogy megismerjem a tájékozódás kedvéért. Az ember 55 éves korában ilyenfajta, nagy, lélegzetelállító olvasmányélményeket nem is vár, gondolom. Bár, azt hiszem, hogy jó lenne, ha ilyenek érhetnék az embert, de az irodalmi produkciót ismerve, nem hiszem, hogy egyhamar abban a szerencsés helyzetben lesz az ember, hogy kezébe kerül egy olyan szöveg, amely meg fogja rázni és megvilágosítja előtte azt az eszméleti, sorsbeli sötétséget, amelyben esetleg úgy érzi, hogy botorkál.

És hol éli át a befogadó ártatlanságát, ha mint irodalmár már ezt nem éli át?

Az ártatlanságnak ezt a korát semmiféle formában már nem lehet reprodukálni – gondolom. Nem lehet, mert foglalkozásbeli ártalom körébe tartozó jelenség van már inkább az embernél. Az ártatlan és oly gyönyörű olvasás valamikor volt, de amit a gimnazista megtett, azt már később nem lehet megtenni, mint ahogy, amit a gimnazista elmulasztott, azt

sem lehet pótolni. Mert vannak szövegek, amelyeket az én meggyőződésem szerint gimnazista korban kell elolvasni. Így például a XIX. század nagy realista irodalmát akkor kell elolvasni. És az úgy ottmarad az ember tudatának valamelyik rekeszében, lent, ott a pincében, és az emberi gondolkodás valamilyen módon ezekből a tartalékokból táplálkozik, de az, hogy egy Balzac vagy egy Zola, vagy egy Anatole France műve, nem hihető, hogy később spontánul előjönne.

Amikor az unokájának mesél, akkor ki mesél, a nagypapa, vagy mesél-e egyáltalán az unokájának?

Az unokámnak nem kell mesélni, mert már nem abban a korban vagyunk, hanem neki olvasni kell, és azokat a könyveket kell olvasni, amit a könyvkiadás produkál manapság az ilyen korú gyerekeknek.

És akkor sincs igazi gyönyörűsége?

Nincs. Azok már nem olyan szövegek, amelyek az embert gyönyörűséggel táplálják. Annak idején, 58 – 59-ben, amikor az én gyerekeim kicsik voltak, és megkezdődött a magyar – jugoszláv könyvcseré, a magyarországi könyvek árusítása nálunk, Szabadkán élve akkor megvettük Gazdag Erzsébet *Meseboltját*, később pedig Weöres Sándor *Bóbitáját*. Akkor, amikor olvastuk például a Bóbita-verseket a gyerekeknek, akkor azok még nekünk is élményszámba mentek, de már a nagyszülők ilyenfajta élményeiről azt hiszem, nem lehet beszélni. Minket ilyen szempontból különös meglepetések már nem fognak érni – gondolom –, a gyerekeink vagy az unokáink olvasmányaival kapcsolatban. Az biztos, hogy régi módon mesélni már nem lehet, és nem is igénylik a mai kisgyerekek, akik napközibe járnak, televíziót néznek. Át kell nekünk értékelni és minősíteni a mesefogalmat is.

Mivel fejezzük be akkor a műsort?

Akár a Bóbitával is.

Mikor zenét hallgat, vagy képzőművészeti alkotást lát, akkor az még meg tudja rázni? Vagy át tudja magát igazán adni?

Én este szoktam – főleg a rádióban – klasszikus zenét hallgatni, és azt hiszem, hogy egy Beethoven-szonáta például jó lelki megnyugvást okoz és hoz.

TARJÁN TAMÁS

LÁTOGATÁS HADROVICS LÁSZLÓ KÖNYVTÁRÁBAN

Békésen süt a melengető őszi nap, s békés, melengető utca a budai Dinnye utcácska is. Fák szegélyezte járda; csupán néhány ház mindkét oldalon. Hadrovics László professzorhoz igyekszünk hárman, látogatók, s midőn megpillantjuk ajtaján a névtáblát, ösztönösen is a szomszéd lakásra nézünk: vajon nem Gáldi László neve áll-e azon a bejáraton. Hiszen a nagy orosz–magyar, magyar–orosz szótár, a nélkülözhetetlen „Hadrovics–Gáldi”! De a szerkesztőtárs, tudjuk sajnos, már rég nem él.

– . . . egyébként Gáldi ide nem is olyan messze lakott – igazít el a professzor úr, amint a bemutatkozás, lecihelődés után barátságosan befelé invitál. Neki magának 1958 óta otthona e két szoba, hall.

– Háromszor ekkora könyvtárral büszkélkedhetnék, ha nem lennénk ilyen szűkösen – mutat körbe a meghitt, ám valóban kicsi lakáson. – Persze nem is vagyok kimondottan könyvgyűjtő, mert aki mindent gyűjt, az tulajdonképpen semmit se gyűjt: elmerül. A gyűjtés lényege szerintem a hézag-

tan dokumentáció egy-egy kiválasztott szakterületen. Én a régi horvát (és talán a szlovén) kiadványokat szerettem volna a lehető teljességgel a magaménak tudni – de hát ez nem megy: csak időnként jut hozzá az ember egy-két eredeti darabhoz. Régi nyugat-magyarországi horvát könyvek, Sopron, Győr, Vas megyei kiadások érdekeltek. Az első 1568-ból való, még nem itt nyomatták, de már ide szánták. 1609-ben, 1611-ben Sopronkeresztúron protestáns horvát énekeskönyvek jelentek meg. A XVIII. században már sok a katolikus biblia, imakönyv.

Magyar – osztrák együttműködés keretében történt volna ennek az anyagnak a publikálása, földolgozása – aztán lassan hamvába holt a dolog.

A professzor úr tömören, katonásan, mégis színesen magyaráz. Látszik: könyvtárának bemutatása örömet szerez neki; ám gyűjteményének épp csak akkora fontosságot tulajdonít, mint amekkorát az megérdemel – vagyis amilyen szerepet a mindennapi alkotó munkájában játszik.

Közbekérdezésre szinte nincs is szükség, s ha mégis, általában nem e sorok írója szólal meg, hanem (a „nem minden érdek nélkül” – azaz szakmai kérdésekkel a tarsolyában érkezett) harmadik látogató. Móser Zoltán a fotóapparátot készíti elő, hiszen lépünk is át a másik szobába, a dolgozóba, ahol a Melich János nyelvtudós hagyatékából megszerzett nagy íróasztal terebélyesedik a muskátlis ablak előtt – könyvektől, céduláktól, különnyomatoktól roskadozva. A könyvespolcok itt is, mint a lakás legtöbb helyén, üvegajtóval védettek: szekrények tehát.

– Feleségem lázadása a magyarázat. Azt mondta, képzelenség havonta egyszer letörölgetni ennyi könyvet. Ezért aztán ajtókat készítettünk a meglévő polcainkhoz. Odaát világosabb keretűeket a sötétebb deszkákhoz. Így nem olyan egyhangú az egész.

Az üveges ajtószárnyakban halkán fordulnak a kulcsok, s ahogy előkerülnek a kötetek, föltáruul e nem különösképp nagy, de precízen szakokra osztott könyvtár rendje (Hadrovics László még csak nem is találgatja a kötetek számát: sohasem *olvasta meg* a könyveit).

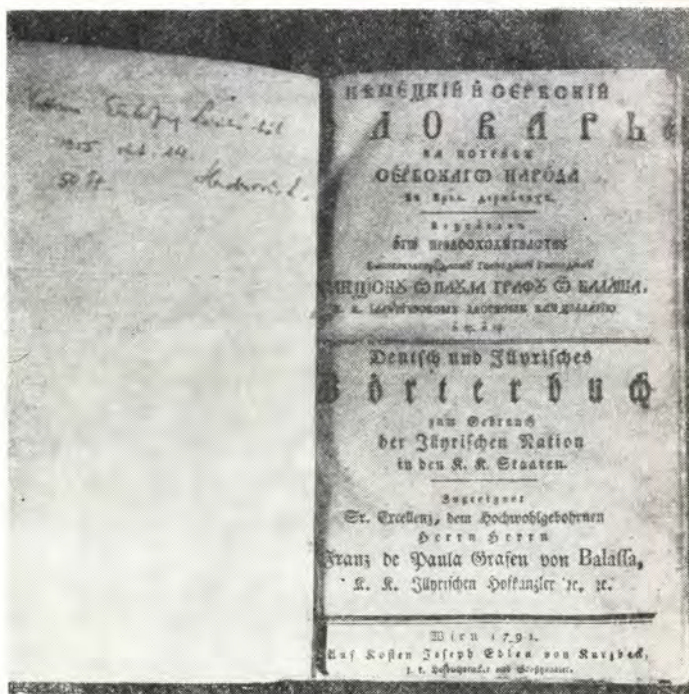
Délszláv történeti munkák az egyik, válogatott délszláv szépirodalom a másik rekeszben. Irodalomtörténet, filológia a harmadikban. Megint másutt gazdag nyelvészeti anyag, csak idegen nyelveken. A szlavisztika, a germanisztika éppen úgy képviselteti magát, mint a latin vagy angol nyelvű tudós művek. Különben nem nyelvek, hanem betűrend szerint sorakoznak. A magyar nyelvészet egy másik szekrényben áll.

– Ez komoly érték, mivel *így együtt* máshol nemigen lehetne megtalálni őket. Az intézetekben a nyelvek alapján széttagozódik, szétáramlik az állomány.

Úgy mondanám: egy olyan nyelvész könyvtára ez, akinek az érdeklődése messzebb terjed speciális szakterületénél, a szlavisztikánál.

Csak természetes, hogy a kitűnő szótárszerkesztőnél – aki, mint mondja, tizenkét esztendei munkát szentelt az említett magyar – orosz, orosz – magyar nagyszótáraknak – elsőként

az idevágó kötetek bújnak elő az „illetékes” szekrényből. 1740-ből való horvát–latin, latin–horvát szótár, 1806-ból horvát–latin–olasz hármasszótár, meg egy német–szerb, szerb–német szótár, 1791-ből, ezzel a bejegyzéssel: „Vettem Elekfy Lászlótól, 1955. okt. 14., 50 Ft – H. L.”

Egyébként valamennyi kötetben ott a tulajdonos neve: Hadrovics. Minden beírás ceruzával:

– ... ha valakinek kedve támadna eltulajdonítani, csak ki kell rádíroznia, és övé a könyv.

Előkerülnek az 1732-es kiadású *Horvaczko Evangyelje*, majd egy régi magyar–horvát ábécéskönyv, s egyéb kincsek

НѢМЕЦКІЙ Н О СѢ

О Л О В

НА ПОТРЕБѢ

СѢРБСКАГО ИЛИ

ВЪ КРАЛ. СѢРБАХЪ

В О З В И С А М Ъ

ВЪ П Р В О С Х О Д Н Ъ С

В Ы С О К О К Л Е Т О Р Ѣ Н О М Ъ Г О С П О Д И Н Ѣ Г

П Р А Н Ц І С К Ѣ Ѡ П І Д Ъ М Г Р А Ф Ѣ

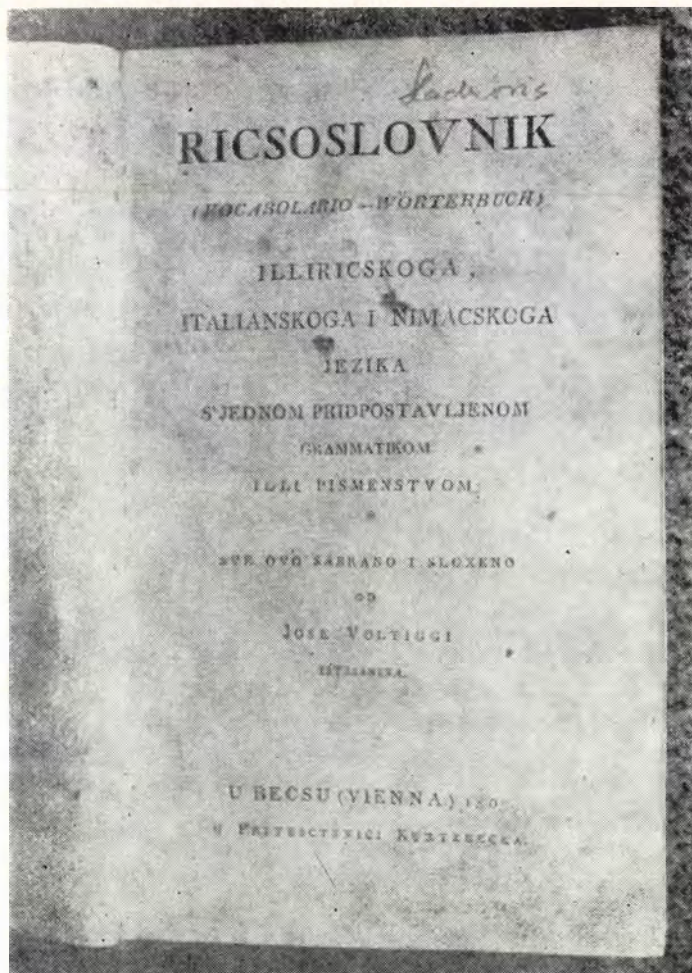
В. К. І М П Е Р І А Т О Р Ѣ С К О М Ъ Д В О Р Н О М Ъ И Л

И П Р. И П Р.

Deutsch und Sübrvi

В О Р С Т

Ueinem Edelny Lint. 101
 1955. okt. 14. Hadonid.
 50 Ft.

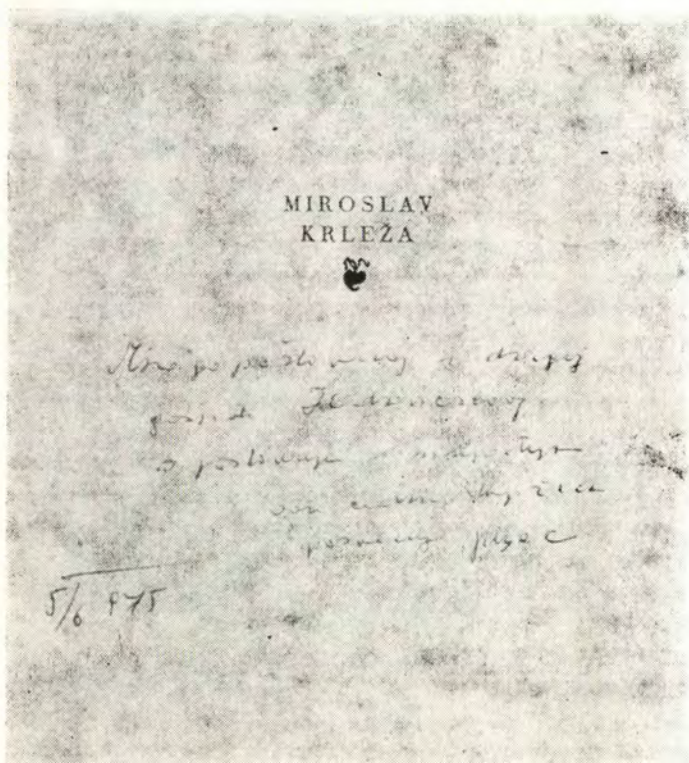
xeroxmásolatai – gondosan bekötetve, mintha eredeti könyvek lennének.

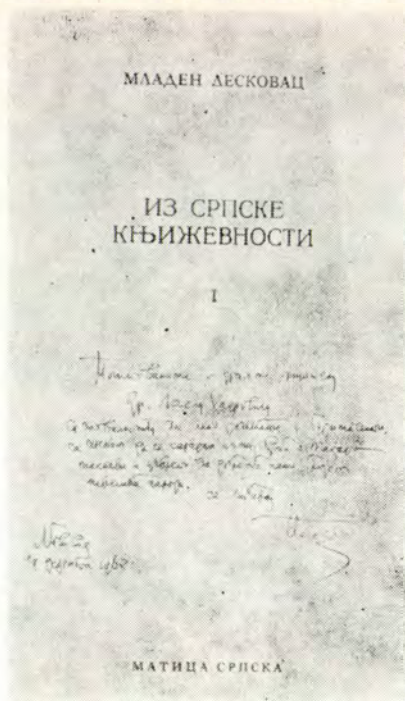
– Általában is az egyik legnagyobb gond a könyvkötetés. Ma nem fűzik, hanem ragasztják a lapokat. S ez kiváltképp

a xeroxmásolatnál baj. Szétválnak, szétesik a kötés. Pedig manapság, ha az eredeti kiadásokat gyakorta lehetetlen is megszerezni, másoltatni (noha elég költségesen) szinte bármit lehet, és érdemes is.

Itt vannak ezek a barna papírral borított xeroxfüzetek, egy-egy témához tartozó szacikkek másolatai. Nem szoktam éppenséggel dicsekedni vele, de szükségből magam kötöm őket.

A saját művekre, meg a legszemélyesebb vonatkozásúakra terelődik a szó. Hadrovics László akadémikus legutóbb az

feleségének szól: „Hadrovics Lászlónénak tisztelettel és szimpátiával ajánlja ezt a kis könyvecskét az író – 5/6 1975”. A kis könyvecske: a *Balade*. Krležánál életrajzi lexikon ügben jártak tíz esztendővel ezelőtt, ennek a találkozásnak az emlékét őrzi a szép kis kötetbe rótt dedikálás.

Akadnak régebbi értékes bejegyzések is, például abból az időből, amikor Hadrovics László a műfordítást is gyakorolta. Ennek tanújele a horvát Slavko Kolar dedikált novelláskötete. A szerb Mladen Leskovac ezzel küldte el kötetét: „Tisztelt és kedves barátomnak hálával a kedves fogadtatásért Budapesten, azzal a kívánsággal, hogy a szerbek és a magyarok közti együttműködés folytatódjék és megerősödjék a

Herrn Professor László Hadrovics
mit den besten Grüßen
vom Verfasser.

DAS SLAVISCHE UND BALTISCHE VERBUM

VON
CHR. S. STANG

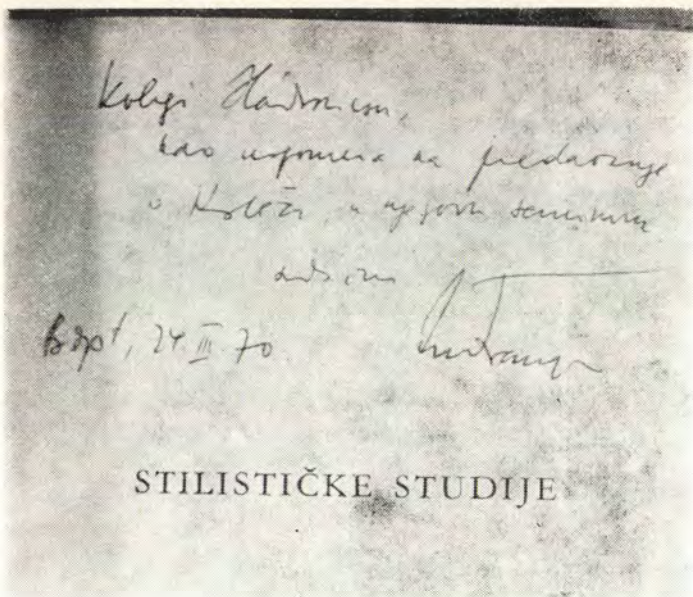
VERLAG VON WILHELM FRIEDRICH BRUNN, VERLAGS-ANSTALT FÜR ALLE VERBREITUNGSGEBIETE
11, HILFENSTRASSE, KARLSRUHE, BADEN

mi két, számban nem nagy nemzetünk javára”. A professzor úr kis cédulán mutatja nekünk ezt a – lefordított – mondatot.

A neki küldött-ajándékozott nyelvészeti szakmunkák gazdag tárházából a finn nyelvész Aulis Joki művét emeli ki elsőnek, majd a norvég szlavista Christian Stang és a horvát irodalomtörténész Ivo Frangeš könyveit. A szellem, a tudomány nemzetköziségét éreztetik meg, erejét sugallják a megjegyzések, ajánlások, aláírások.

Elérkezik az idő, amikor a legújabb, szenzációszámba menő tudományos eredményéről faggathatjuk a professzort.

– A közeljövőben részletesebb szakpublikációban szólok arról a passiós énekről, amely a *Cantilena pro Sabatho* néven vált ismeretessé, és 1385-ben, legalábbis az idő tájt keletkezhetett. Szívesebben mondok passiós játékot. Nagyszombat napjára készített „szcena” ez: Mária, Szent Péter, Artmatheai József és mások mellett még a hívők is megszólalnak benne.

A szöveget Vizkelety András találta meg a Széchényi Könyvtárban, amikor két friss szerzeményű latin kódexet dolgozott föl. Az egyik kódex legutolsó lapján bukkant rá arra az írásra, amelynek fölfejtéséhez, értelmezéséhez segítségemet kérte. Sikerült tisztáznom, hogy tengerparti horvát nyelven íródott, és már fejlett verstechnikáról tanúskodik.

A fölfedezés és a kommentár is nagy visszhangot váltott ki. „Lehetőleg még egy pár ilyen tudományos szenzációt nekünk!” – mondogatták tréfás-komolyan a horvátok, amidőn a zágrábi Jugoszláv Akadémiában a leletet bemutattam.

– Meg azt, hogy a dalmát szentek száma eggyel gyarapodott: Hadrovics Lászlóval – teszi hozzá a harmadik látogató.

A professzor mosolyog – s a munkájával, a terveivel folytatja:

– Legközelebb a Huszita Bibliát fogom „fölrobbantani”. Eddig csak a latin szövegekkel vetették egybe – csakhogy így

bizonyos kifejezéseket nem lehetett megmagyarázni. Lássuk a régi német–latin glosszárimumokat! – gondoltam. S arra a véleményre jutottam, hogy a magyar kifejezések egy része a németből való.

Bizonyosnak tűnik tehát, hogy ilyen szöveget is használtak. A farizeusok „leváltak”-ra történő magyarítása vagy roppant vallási-társadalmi jártasságot tételez föl, vagy a fordító kiválóan tudhatott héberül, vagy – és ezt tartom a leginkább helytállóknak – a német „die Abgeschiedenen” kifejezést fordította le. „Hasonló példa az írástudók” kifejezés, ami a német „die Schrifweisen” tükörszava.

Jelenleg épp egy 1435-re datált német szöveget tanulmányozok ehhez a kérdéshez. Ez tartalmazza azokat a kulcsfontosságú kifejezéseket, amelyek a magyar fordítás mintái voltak.

– *Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban* című 1954-es munkája ma már nem foglalkoztatja – nem egészíti-e ki gondolatmenetét?

– A fönmaradt szerb, horvát, bolgár szövegváltozatokat vizsgáltam annak idején. Úgy tűnik, állításaim máig megállják helyüket. Épp a közelmúltban kaptam jelzést arról kitűnő kollégáktól, hogy eredményeimet időtállóknak tekintik.

– Professzor úr régebbi és újabb kutatásaira való kipillantásunk azt sejtette, hogyan áll kézre, hogyan lélegzik együtt gazdájával a házikönyvtár. Térjünk is vissza most már magukhoz a könyvekhez.

Mi lett a sorsuk azoknak a köteteknek, melyeket ebben a kis lakásban nem sikerült elhelyezni, vagy amelyek újabban mutatkoznak – legalábbis itt – szükségtelennek?

– A győri bencéseknek mondhatni „mázsaszám” ajándékoztam könyvet. Küldtem az illetékes egyetemi intézeteknek és az Akadémiai Könyvtárnak is. Jelenleg a rokonságban is van olyan filosz, a Pécselt tevékenykedő Szendi Zoltán, aki szívesen fogadja a szakkönyveket. Mondtam is neki, igyekezzék minél nagyobb lakásra szert tenni . . .

Ezeken a polcokon valóban egyre nehezebben férnek a könyveim. Amikor az ember így fölébe kezdi dugdosni a

köteteket, régen rossz. Még szerencsém, hogy hátsó, második könyvsor nálam nem nagyon akad.

– A nyelvészeti munkákon kívül mi képezi még professzor úr gyűjtőkörét?

– A filozófia, a pszichológia, és különösen szeretem a logikákat. Megvan Husserl, Wundt, Sigwart és sok más. De őszintén szólva újra csak a nyelvtudományhoz kell visszakanyarodnom. Vannak igazi büszkeségeim, például a huszonhárom kötetes zágrábi akadémiai teaurusz vagy az orosz irodalmi nyelv tizenhét kötetes szótára.

A Hadrovics-könyvtárral való ismerkedésünk végeztével a professzor és a harmadik látogató egy Zrínyi-probléma fölötti meditációba merül, de sajnos, egyelőre nem sikerül előkeríteni a Hadrovics László tulajdonában levő Zrínyi-levél kéziratát. Majd legközelebb! Van idő utólszor körülpillantani: Jókai, Mikszáth és más magyar klasszikusok sorozatait is fölfedezi a szem. S azt is, hogy a könyv, a könyvtár meghatározza, de nem uralja a lakást. Nem nehezedik rá.

Már elköszönnék, de az előszobaajtót megelőzően még egy aprócska kamraféle ajtaja nyílik. Dossziékba rendezve, abécé szerint regisztrálva a másoktól kapott különnyomatok. Egy falat foglalnak el, saját készítésű polcokon. A harmincas évek óta gyűlnek.

Ahogy elnézem, lehet vagy háromezer.

1985. november 8.

DOKUMENTUM

SOPRONI DIÁK EGYKORÚ NÉMET SZONETTJE ZRÍNYI MIKLÓS HALÁLÁRA*

A magyar irodalom történetében többen is úgy vélhették, hogy ők írták az első szonettet. Kunszery Gyula kutatásai nyomán tekintsünk végig a kísérletezőkön.

Utolsónak Kazinczy Ferenc gondolta ezt, aki 1809-ben egyik levelében így ír Kis Jánosnak: „Sonettet magyarul soha nem írt még senki”. Bizonyos értelemben valóban nem vitathatjuk el tőle az elsőbbséget, hiszen övé az első klasszikusan szabályos szonett, és ő indította el az első nagy szonethullámot a XIX. század első felében. Mindössze nyolc szonettet írt, de azokat annál nagyobb műgonddal dolgozta ki, hogy követendő példát mutasson kortársainak. Érthető tehát, hogy nem fogadta lelkesen tanítványa, Szemere Pál felvilágosítását arról, hogy jóval előtte már Farkas Károly és Csokonai Vitéz Mihály is írt szonettet. Farkas Károly érdeme elsősorban az, hogy néhány saját próbálkozás mellett főleg idegen nyelvű szonettek fordításában játszott úttörő szerepet. *Mulatságok* (1805) című verseskötetében azonban szerényen, de öntudatosan ő is megjegyzi, hogy kötetében olyan műfajú versek is találhatóak, „amelyekben nálunk még nem igen akadunk próbákra; ezek a Sonette és Romance”. Pedig előtte járt Csokonai, akinek figyelmét ugyancsak nem kerülte el a szonett műfaj. Bár számos szonettfordítása van prózában, Vitéz Mihály maga csak egyszer vállalkozott verses kísérletre: 1794-ben írta „*Az esztendő négy szakasza*” című szonettjét. Ez már szerkezetileg, formailag, tartalmilag egyaránt valóságos szonett, bármennyire

* Ez a kis közlemény a *Zrínyi halálára írt német gyászversek Dömötöri György gyűjteményében* (Tübinga, 1664. RMK III. 2219) című dolgozat elágazása. A szonett magyarországi történetére nézve fő forrásom Kunszery Gyula füzeté volt: *A magyar szonett kezdetei*. Bp. 1965. Lásd még *A lírikus Zrínyi* c. monográfia IX. 6. fejezetét, Bp. 1985.

is bizonyította akkoriban az ellenkezőjét Kazinczy saját elsőbbsége kedvéért.

Őelőtte pedig Faludi Ferenc próbálkozott, „*A pipáru!*” című versét a XVIII. század hetvenes éveiben írta „*Olasz sonetto formára*” alcímmel. A verset tehát költője minden kétséget kizárólag szonettnek szánta, ha félreértelmezték is későbbi kiadói: Révai, Batsányi, Toldy — az alcím elhagyásával, a szakozás önkényes megváltoztatásával stb.

Nála korábban már csak egy bizonyos Miklós Deák tett próbát szonettírással, pontosabban csak ő nevezte *Sonet*-nek versét, amely nemigen hasonlít is a szonetthez. 1677-ben jelent meg Wittenbergben, a Pilarik Ézsaiás evangélikus lelkészt köszöntő verses gyűjteményben.

Ezek lennének tehát a magyar szonettírás szórványos előzményei, melyek eszerint 1677-ig nyúlnának vissza. Elkerülte azonban a figyelmet mind a magukat elsőnek hirdető szonettíróknak, mind pedig a magyar szonett kezdeteit feltáró Kunszery Gyulának az a bár német nyelven írt, de magyar szerző tollából származó, magyar kezdeményezésre született és minden valószínűség szerint Magyarországon is közkézen forgó szonett, amely 1664-ből való. Szerzője Preisegger György Tübingenben tanuló soproni diák, akit a Vitnyédy István által támogatott Dömötöri György kért meg több társukkal együtt arra, hogy Zrínyi Miklós halálára írjanak külön kötetben megjelenő gászverseket. Preisegger Györgyről csak annyi ismeretes, hogy 1666-ban disszertált az altdorfi egyetemen.

A *Honor posthumus* című gyűjtemény azonban egészen biztosan hazakerült Magyarországra, hiszen ide szánták, és bár Zrínyit Európaszerte ismerték, ezek a versek igazán itthon találhattak visszhangra. Annál is inkább, mert latin, sőt magyar versek is helyet kaptak benne. A *Honor posthumus* szerzői jobbára ismeretlenek, másod-, harmadrendű diákverselők voltak, a Preisegger-szonett azonban megkülönböztetett figyelmet érdemel, mert a műfaj követelményeinek pontos teljesítésével van dolgunk. Preisegger György német szonettje természetesen hozzátartozik a magyarországi irodalomhoz, ezért nyújtjuk át a kutatásnak és az olvasóknak németül és nyersfordításom nyomán magyarul Sztanó László átültetésében:

SONNET

Über den traurigen und unverhofften Fall Herr Grafen Niclas von Serin

Wieso, was hör ich doch? Was vor ein grimmes Klagen
Erhebt sich Wolcken an? Ach! ganzes Ungarland

Wird unverhofft gesetzt in schwarzer Trauer-Stand,
 Der kleine Christen-Hauff, will fast vor Leid verzagen,
 Weil ihre Zuversicht wird hin zu Grab getragen:
 Herr Niclas von Serin, der oftmals abgewandt
 Das Türckisch Heyden-Volck mit kühner Helden-
 Hand,
 Und rühmlich abgeseigt, der bleibt auff dem Jagen
 Von einem Schwein verletzt, als er von seinem Feind
 In sichrer Friedens-Ruh befreyt zu seyn vermeynt.
 O Unglücks volle Freud, zu lautem Leid erkohren!
 Drumb wein' und klage nun, wer immer klagen kan,
 Dann wir ach! leider ach! den besten Krieges Man,
 Und alle Menschen-Hülff zugleich mit Ihm verlohren.

Aufgesetzt von
 Georg Preisegger Sempronio
 Hungar[o]

SZONETT

Zrínyi Miklós gróf úr szomorú és váratlan esetéről

No lám, miféle rettentő panasznak
 Hangját hallom, mily keserves halállal
 Sújtott országot, beborítva gyásszal!
 Reménye halt e kis keresztény hadnak,

Erősségük, kit most a sírnak adnak:
 Zrínyi Miklóst, kinek hős keze által
 Oly sokszor a pogány török nagy kárt vall,
 S diadallal győzttetik le; vadkan

Ejt rajta csúf sebet, dühödve ront rá,
 S ő semmit nem sejt, hogy veszélybe vonná.
 Óh, balsorsunkról jajkiáltás szólj hát!

Mind sírjátok, kik sírni tudtok, értünk,
 Jaj, mily csapás, jaj legdicsőbb vezérünk
 Vesztettük el, mindünk oltalmazóját.

Költötte a magyar
 Preisegger György
 Sopronból.

VARGA PÉTER

NAGY SÁMUEL ISMERETLEN FORDÍTÁSAI GESSNERBŐL S EGY RADIKÁLIS TÁRSADALOMBÍRÁLÓ MŰBŐL

(CSOKONAI BARÁTI S ESZMEI KAPCSOLATAIHOZ)

Csokonai művei nyomában című kötetemnek¹ három tanulmánya is foglalkozik Nagy Sámuellel,² Csokonai kollégiumi baráti körének filozófus tagjával, akivel együtt kopogtatott be a költő Kazinczyhoz, Regmecre. Kis „studium communio”-juk (Domby nevezi így Csokonai-életrajzában „önképzőkör”-üket) harmadik tagja, a franciából fordító Nagy Gábor 1793 júliusának végén személyesen is tájékoztatta Kazinczyt a két ifjú szerzőről, a maga debreceni diáktársairól. Erről így számolt be két nappal később Csokonainak írt levelében a regmeci író:

„Tegnap mene-el tőlem Nagy Gábor Úr. Minteggy egy napot töltött itt. Nehezenn eresztettem, mert egy szeretetre méltó embert leltem benne, 's Csokonaymmal 's Nagy Sámuelem-

¹ Szilágyi Ferenc: *Csokonai művei nyomában*. Tanulmányok. Bp. 1981.

² Nagy Sámuel Sander-fordításának versbetétjei; N. S. = *Csokonai; Puky István, Nagy Sámuel, Csokonai*. = I. m. 132–154., 245–258., 267–285.

mel ismértetett meg beszélgetései által. Nyughatatlan vagyok már most ezeket személy szerint látni minél előbb”.³

Ezt úgy kell érteni, hogy Nagy Gábor „személyleírás”-sal, baráti jellemzéssel egészítette ki azt a képet, amely Kazinczyban már korábban kialakult a két írogató debreceni diákról; maga Nagy Gábor sem mehetett egészen üres kézzel Regmecre: Kazinczy azt írja Csokonainak a már említett levélben: „Az Ur tőlem azt kívánja a’ Nagy Gábor Ur által megküldött levelében, hogy számára küldjem-meg a’ Magyar Muzeum darabjait”,⁴ s alkalmasint küldhetett verseket most is levelével, bár tudjuk, hogy első költői bemutatkozása már 1792-ben megtörtént. Nagy Sámuel viszont 1793 áprilisában írt először Kazinczynak, kérve, hogy neki ajánlhassa Heinrich Sanderból készített fordítását; erről a széphalmi író így számolt be Kis Jánosnak:

„első levelében az a’ kérés vala, hogy engedjem meg neki, hogy ő egy munkáját, Sander v. der Weisheit u. Güte Gottes in der Natur (nb. ő ezt a’ Magyar fordításban így nevezi: Rend a’ Természetben; – Barátom, mit sejdítesz? – Jer, hadd öleljelek-meg, hadd szorítsalak szívemre! –) nekem dedikálhassa”.⁵

Kazinczy örömét az magyarázza, hogy ez a tervezett cím Holbach *Système de la Nature*-jére emlékeztette, de végül is a fiziko-teológiai mű a német cím tükörfordításával *Az Istennek jósága és böltsége a természetben* címmel jelent meg 1794-ben, Kazinczynak ajánlva, s az 1798-i második kiadásból már természetszerűleg elmaradt a jakobinus rabnak szóló ajánlás.⁶

Nagy Sámuel mint sokra hivatott bölcselet mutatta be a Magyar Hirmondó 1794. április 4-i számának névtelen (alkalmasint Domokos Lajostól származó) tudósítása, amely Csokonaival együtt méltatta (bizonyára Kazinczy sugalmazására, akinek Domokos Lajos rokona volt):

³ KazLev. II. 303.

⁴ Uo.

⁵ L. KazLev. II. 283–285.

⁶ Vö. Szilágyi F.: *I. m.* 280–281. Továbbá: Uő.: *Csokonai költői szókincseről.* In: *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből.* Szerk. Pais Dezső. Bp. 1960. 67–130.

„Nagy Sámuel. Itten a' nálunk lévő Kollégyiomban Juratus [esküdt diák], és Bibliotékarius. Ebből nagy philosophust lehet várni: ezt egy discursusa meg mutatja. Ó adta ki *Sandert*, két annyival bővítve, Ó fogja rövid időn Campet 's a' t[öbbit] ki adni. Ótet nagy emberek betsülik . . .”⁷

Nagy Sámuel első filozofikus („természethistóriai”, voltaképpen természetrajzi) műve a „két annyival bővített” Sander-fordítás volt, amely elé Csokonai írt *Nagy Sámuelhez* címmel Péczelit elsirató szép verset (a versbetéteket azonban, amint a másfél százados tévedéssel szemben kifejtettem, nem Csokonai írta).⁸

Második műve a rousseauista Joachim Heinrich Campe *Psychologiájának* fordítása volt — amelyre a Magyar Hírmondó 1794. április 4-i (de március 8-án, Debrecenben kelt) tudósítása is utalt. Arra, hogy a tudósítás háttérében Kazinczy állhatott, már Szauder József utalt⁹ (sőt ő föltételezte, hogy esetleg maga Kazinczy írta, bár ennek — a stiluson kívül — tárgyi körülmények is ellene mondanak). Nagy Sámuel Kazinczyhoz írt első levelét 1794. febr. 15-ről ismerjük; ez némi személyes közlés után (Kazinczynak Szikszóra „utasított” levelét nem kapta meg, s így nem is válaszolhatott rá) voltaképp hosszabb filozófiai fejtegetés, mégpedig egy Kazinczy által föltett kérdésre:

„Engedek parantsolatodnak és noha én nem vagyok a' Lélek Testetlenségéről meggyőződve, de tsak ugyan azt hihetőnek tartom. Némely okaimat felhozom. Hogy pedig azok annál világosabbak legyenek, négy feltételekben igyekezem az egész dolgot kimeríteni”.¹⁰

A négylevélnyi értekezés ma is megtalálható az MTA Könyvtárának Kézirattárában.¹¹ Azon nem csodálkozhatunk, hogy a fiziko-teológiai művet fordító Nagy Sámuel, aki hajlik ugyan a materializ-

⁷ Csokonai emlékek. Összeállította és a jegyzeteket írta Vargha Balázs. Bp. 1960. 184.

⁸ L. Szilágyi F.: *I. m.* 132 kk.

⁹ L. Szauder József: *Csokonai, Kazinczy és a Magyar Hírmondó 1794 III. 8-i levele*. It 1959. 469–472. — Uő. foglalkozik Kazinczy, Nagy Sámuel és Csokonai személyi s szellemi kapcsolataival, l.: *Az estve és Az álom*. Bp. 1970. 252 kk.

¹⁰ KazLev. II. 331. Én emeltem ki. Sz. F.

¹¹ MTAK MÍr. Lev. 41. sz. 111a–114b.

mus felé, mint az Orpheus-szerkesztő s -író Kazinczy és Csokonai is, idealista felfogást fejt ki; logikus főre valló fejtegetése azonban két okból is megjegyzésre méltó: nem elképzelhetetlen, hogy ez az a „discursus”, amelyre a Magyar Hirmondó idézett tudósítása utalt (s ez megint csak megerősítheti Kazinczy közvetlen szerepét a tudósítás megírásában); másrészt: Nagy Sámuel Kazinczyhoz írt levelének van egy melléklete, alkalmasint az is az ő kezével írva. Erről ezt írja Kazinczynak:

„Tsekély irásom mellé rekesztem, jó Barátomnak Horváth Józsefnek, ezen dologról való vélekedését, mellyet nékem küldött; ő Kantianus mindenbe, némellyekbe töllem különböz. Horváth József eddig Debrecenbe tanult, most József napkor Pápára fog menni, 's német országi academiákra fog ki-menni. Ez az ifjú egészen a' Filozófiára attá magát. Tudományára és ítélet-tételére nézve nállunk hozzá fogható nints. Én benne nagy gyönyörüséget találok – a' virtusnak és emberiségnek érzékeny baráttya, nagy reménység van felőlle. – Uram, én bátorkodom egyenességedet arra kérni, hogy ezen jó embert számláld tisztelőid között”.¹²

Horváth József is oda tartozhatott a filozófiai érdeklődésű debreceni fiatalok közé, Csokonai köréhez. Váczy még ezt írta jegyzeteiben:

„Ki volt ez a *Horváth József*, kiről Nagy Sámuel oly magasztalólag szól: nem tudjuk bővebben földeríteni”.

Pedig hát azért is érdemes lett volna, mivel Horváthról nemcsak szól Nagy Sámuel, hanem — mint rámutattunk — egy fejtegetését is közli, amely a „Materialismus”-t név szerint is említi, bár lényegében — nem elfogult módon — elutasítja. Horváth Józsefet illetően Szinnyei idézi Nagy Sámuel idevágó levélrészletét, s ehhez csak annyit tesz hozzá, hogy „valóban 1794—96-ban a pápai ev. ref. főiskolában (Kiss Ernő közlése szerint) publicus praeceptor volt”.¹³ Thury Etele iskolatörténetéből az derül ki, hogy 1787-ben Debrecenben a főiskolai tagozat II. évfolyamára járt, a neve után tett bejegyzés szerint pedig Pápán a szintaxisták préceptora volt, s 1795-ben már meg is halt.¹⁴

¹² KazLev. II. 335—336.

¹³ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1896. IV. 1245.

¹⁴ „Josephus Horváth. Martos, Posonio. Praeceptor syntaxistarum Pápa; mortuus 1795”. L. Thury Etele: *Iskolatörténeti adattár*. II. Pápa, 1908. 404.

Ezért keressük hiába a sokra hivatott ifjú későbbi munkáit a könyvtárakban.

De visszatérve Nagy Sámuelhez; 1795 tájáról fönmaradt a jakobinus érzelmű Puky István által másolt ún. Gesztelyi-kódexben egy fölfehetően Csokonaihoz szóló levele (*N. S. névbetűkkel*), amelynek fanatizmusellenessége („A’ fanatizmus, ez a’ mételye az emberiségnek . . .), felvilágosult szelleme („minthogy tégedet meg tanított a’ Józanabb gondolkodás”; „esküdjünk meg a világosság Istene előtt, hogy életünket az utolsó csepp vérig áldozzuk a’ köz-jónak, az emberiség hasznára”) s némi materialisztikus gondolattöredék („míg csak az, a’ mi benne gondolkodik, a’ semmiség világába el nem enyészik . . .)”¹⁵ egyaránt reá vallanak.

Ide tartoznak még Nagy Sámuelnek személyes, baráti kapcsolatai is: a jakobinus vértanú, Óz Pál, 1793. augusztus 27-én Pestről Kazinczyhoz írt levelében hivatkozik Nagy hozzá intézett soraira,¹⁶ vagyis levelezésben voltak egymással. A gesztelyi levélmásolat zárómondata pedig, amelynek személynevét Puky óvatosan kipontozta — „Élj Cs-nyal edjűtt szerencsésen!” — minden bizonnyal Csohány Józsefre, a jakobinus mozgalom gyanúsítottjára vonatkozik, amint azt már Gulyás József föltételezte.¹⁷

De a személyi kapcsolatoknál szellemi, eszmei kapcsolatai sem kevésbé fontosak. 1794-ben kiadott Campe-fordítása, a *Psychologia* (Voltaképp „neveléslelektan”) nem véletlenül jelent meg a fordító neve nélkül: a nagy német rousseau-ista pedagógust 1789-i párizsi látogatásakor magával ragadták a forradalom eszméi, 1792-ben a francia köztársaság díszpolgára lett — s a magyar fordítás előszavában Nagy Sámuel név és cím szerint idézi Rousseau *Émile*-jét, akinek művei itthon tilalmi listán voltak.¹⁸ 1797-i Gessner-fordítása, *Dafnis* és *Az első hajós* (egy kötetben), tárgyában ugyan veszélytelenebb volt, de a mű Iglón, 1797. július 8-án kelt ajánlása „Abaffy Anna kisasszonynak, Tekintetes Nemes és Vitézlő Berzevitzy Pál Ur hitvesének, nékem különös jó asszonyomnak” szolt; s ehhez tudni kell, hogy Abaffy Anna a jakobinus per gyanúsítottjának, a *Vox clamantis* szerző Abaffy Ferencnek volt lánya, férje, Berzevitzy Pál pedig az ugyancsak gyanúsított Berzeviczy Gergely rokonságához tartozott,

¹⁵ L. Szilágyi F.: *I. m.* 271–272.

¹⁶ L. uo. 279. (Ezt a Nagy Sámuel Benda Kálmán a magyar iratainak kiadásában tévesen azonosította a ref. egyház ágensével, mint ott rámutattam.)

¹⁷ L. uo. 272. Vö. Szilágyi F.: *Csokonai kapcsolatai a magyar jakobinus mozgalommal*. It 1973. 822–823.

¹⁸ Vö. Szilágyi F.: *Csokonai művei nyomában*. Bp. 1981. 256.

s gyermekeik — jellemző módon — Rousseau tűzhalálra ítélt nagy nevelési regénye hőseinek nevét: az *Emil* és a *Sophie* nevet viselték.¹⁹

Nagy Sámuel politikai felfogásáról, elvi érdeklődéséről sokat elárul az a levele, amelyet 1796. augusztus 15-én intézett Aranka Györgyhöz, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság titkárához. Kiderül ebből, hogy Festetics György, a haladó szellemű hazafi, Nagy Sámuel szánta a keszthelyi Georgicon élére igazgatónak, miután Tessedik Sámuel nem vállalta a hivatalt. (Csokonai is pályázott tanárnak a jeles intézetbe.) Levelében Festetics egyik nagy érdemének tartja, hogy „A jobbágyságot eltörölte s többnyire árendába bírják alatt valói örökösen földjeiket”. Kétszer is említi Gessnerből készített *Daphnis*-fordítását, de még fontosabb ennél, hogy Marmontel *Incait* (*Les Incas*) is említi, szemére vetve a cenzúrának, hogy nem engedélyezte megjelenését: „ilyen haszontalan könyvek jönnek most többnyire ki magyar országba [ti. mint Szaller György *Magyar ország földleirásának rövid foglalatlja* című munkája] (. . .) De mit van mit tenni! Marmontel *Incait* nem engedte meg a cenzúra . . .”²⁰ Még az sem lehetetlen, hogy Nagy Sámuel volt Marmontel híres művének fordítója, de tájékoztatása így is fontos, mivel ezek szerint a XVIII. században magyar fordítás is készült Marmontel népszerű munkájából, amelynek egyik fejezete a vallási türelem hirdetésével váltott ki nagy érdeklődést — és vihart. Magától értetődően Nagy Sámuel mély rokonszenvet érzett iránta. Mindez jól bevilágít Csokonai egyik legbensőbb barátjának gondolkodásmódjába, ahogy az is, hogy Nagy Sámuel könyveinek 1810-ben, halála évében kiadott árverési katalógusa szerint nemcsak Rousseau s Voltaire összes művei voltak meg könyvtárában, hanem Descartes, Locke, Hume, Montesquieu, Campe stb. munkái is.

Az sem lehet egészen véletlen, hogy a szellemi láthatár elsötétülésével, 1797-től Nagy Bécsben, majd Jénában orvostudományt tanult, s végül mint gyakorló orvos telepedett le szülővárosában, Komáromban, ott sem tagadva meg felvilágosult nézeteit: a himlőjárvány terjedésekor saját gyermekeit oltotta be először védőoltással: biztató példát adva a városnak s az egész megyének.²¹

Mindez az „embert barátjáról” igazsága alapján Csokonai világnézet szempontjából sem közömbös.

Ezeket azért kellett előre bocsátani, hogy indokoltabb s könnyebben érthető legyen annak a „felvilágosult szellemű fogalmazvány”-

¹⁹ L. uo. 256–257., 279.

²⁰ L. Jancsó Elemér: *Aranka György kiadatlan levelezéséből*. NyIrK 1970. 195–196., 255.

²¹ Vö. Szinnyei J.: *I. m.*

nak szerzőazonosítása, amelyet Várhelyi Ilona tett közzé e folyóiratban 1984-ben, a Déri Múzeum egy kéziratos kötete alapján.²² A 46 főlíoból álló kötetet csaknem kivétel nélkül ugyanaz a kéz írta, amely a szóban forgó felvilágosult szellemű fogalmazványt is, így az egész kötetet kell vizsgálnunk, hogy a szerzőséget megállapíthassuk.

A 46-ból 35 főlíót az *Evander és Alcinna (egy) Pásztori Játék* (1795) című színmű tölt meg: ez után következik az említett radikális politikai-társadalmi eszmefuttatás, majd az *Echo Corollarium* című latin vers, valamint két szerző és cím nélküli versszöveg. Mint Várhelyi Ilona megállapította:

„A kéziratokban található versek közül teljes biztonsággal csak egy azonosítható, Csokonai Vitéz Mihály: *A Szabadság* című korai költeménye.”²³

De az *Evander és Alcinna* szerzője is ismeretes, bár a közlemény szerint „Szerzőjéről vagy fordítójáról ma sincs tudomásunk”.

Várhelyi az OSZK Színlaptárára hivatkozva három előadását említi a pásztorjátéknak: az 1795. március 23-i, az 1796. február 18-i és 1797. március 23-i kolozsvári előadást. A színlapok azonban csak a két utóbbiról tudnak, bár a szerző szerint „Enyedi Sándor is ezt a három előadást említi”.²⁴ S Enyedi csakugyan említi mindhárom előadást a kolozsvári Akadémiai Dokumentumkönyvtár anyaga alapján.²⁵ Várhelyi Ilona megjegyzi még, hogy „A debreceni bemutatás lehetséges, hiszen a kolozsvári társulat 1798-tól rendszeresen játszott Debrecenben is”.²⁶

Mivel pedig az *Evander és Alcinna* írója a svájci Solomon Gessner volt, egyik fordítója pedig Kazinczy, a kérdés számomra az maradt: a Déri Múzeum 1795-i kézirata vajon nem az ő fordítását őrizte meg?

Kazinczy fordítása 1815-i gyűjteményes kiadásának 3. kötetében jelent meg,²⁷ az *Idyllek* és az *Eraszt* társaságában. A fordítás időpontja

²² Várhelyi Ilona: *Felvilágosult szellemű fogalmazvány egy debreceni kéziratban*. It 1984. 726–735.

²³ *I. m.* 727.

²⁴ *I. m.* 727.

²⁵ L. Enyedi Sándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei 1792–1821*. Bukarest, 1972. 125–127.

²⁶ *I. m.* 726.

²⁷ L. Kazinczy Ferencz' munkái. [3.] *Szép literatura*. Pesten. Trattner János Tamásnál. 1825. Foglalat: *Idyllek*. Három könyvben. *Evander. Eraszt*.

nincs feltüntetve, de bizonyára az 1780-as évek végén fordította ezt is, mikor az *Idylleket* s az *Erasztot*.²⁸

Miután Várhelyi Ilona szívességéből a Déri Múzeum szóban forgó (X. 74.175 jelzetű) kötetét 1985 májusában megtekinthettem, nyilvánvalóvá lett, hogy az nem Kazinczy fordítása. A színlapok nem tüntetik föl a fordítót, s bár az 1796-i és 1797-i „játszó személyek” száma és megnevezése is eltér némileg, nem valószínű, hogy két külön fordítást használtak volna Kolozsvárt. Magam arra gondolok, hogy Kazinczy magyarítását játszották, akinek *Lanassa* fordítását is színpadra vitték már Kolozsvárt²⁹ s jó kapcsolatai voltak Erdéllyel (bár Nagy Sámuelnek is, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasággal).³⁰

Ha nem Kazinczy, ki volt hát akkor a debreceni fordítás készítője? (S a d e b r e c e n i itt nemcsak jelenlegi lelőhelyét jelöli a kötetnek: Csokonai verseit 1795-ben szélesebb körben még nem másolták: ha megvan benne Csokonai korai verse, bizonyosra vehető, hogy az egész kötet is Debrecenben készült.)

A gyanú első pillanatban a Gessner-fordító Nagy Sámuel felé terelődik, s ha ismerjük politikai vonzalmait: a kötet radikális tartalmú töredéke csak megerősítheti ezt.

A perdöntő e kérdésben a kéziratazonosítás lehet; az MTA Kézirattára két Nagy Sámuel-levelet is őriz: az egyik az 1794. február 15-i Kazinczyhoz szóló (amelyet már idéztünk, s amelynek mellékletét, Horváth József fejtegetését is Nagy Sámuel vetette papírra)³¹ s egy későbbi, ugyancsak Kazinczyhoz írt levél, 1806. okt. 26-ról.³² Az 1806-i, több mint tíz évvel későbbi kézirat írása némileg elüt az 1795-i *Evander*-fordítás betűformálásától, de az időben hozzá közeli 1794-i levél duktusa, betűformálása nyilvánvalóan ugyanegy kézre vall.

Ezek szerint Nagy Sámuelnek egy ismeretlen Gessner-fordítása került elő (külön érdekessége a dolognak, hogy másik két Gessner-magyarítása, a *Dafnis* és *Az első hajós* szintén párhuzamosan készült Kazinczy fordításaival: persze anélkül, hogy tudtak volna egymás munkáiról) s vele együtt — s ez talán még fontosabb — egy radikális politikai „fogalmazványa” is fölbukkant. Idézôjelbe tettem a szót, mivel csak abban az értelemben fogalmazvány, hogy nem tisztázat, viszont alkalmasint nem eredeti mű, tehát csak egy fordítás fogalmaz-

²⁸ L. KazLev. 498 kk.

²⁹ L. Szilágyi Ferenc: *Kazinczy-ereklyék. Orpheus arcéléhez.* Új Tükör 1981. 48. 10.

³⁰ L. NyIrK 1965. 315., illetve 1970. 195 kk.

³¹ Jelzete: MTAK Mlr. Lev. 41. sz. 111a—114b.

³² MTAK 4-r. 29. sz.

ványa. De így is fontos, hiszen Csokonai legszűkebb baráti körének gondolkozására vet fényt s így közvetve a költő eszmevilágára is. (Azt is megírtam külön tanulmányban, hogy Nagy Sámuel hogyan jegyezte saját nevével, ill. névbetűivel Csokonainak Bessenyei Sándor Milton-fordítása elé írt versét, mikor a perbe fogott poéta „infámis” neve már kényelmetlen lehetett volna a fordítóra.³³)

Az első kérdés: mire épült s mivel bizonyítható az a föltevés, hogy fordításról van szó? (Habár ez — ismétlem — nem sokat von le értékéből Nagy Sámuel s Csokonai politikai tájékozódását, érdeklődését, érettségét illetően.)

A mondatszerkesztés idegenszerűsége, a fordításra jellemző többszöri „nekifutások”, újrafogalmazások, javítások, valamint néhány idegen szó egyaránt fordításról árulkodnak.

Mindjárt az első mondatban a birtokviszonyt egy közbeékelt mondat töri meg, ami természetesen magyar fogalmazásban szinte elképzelhetetlen, annál inkább idegen nyelvből készült fordításban: „Szemem előtt forogvänn még most is edgy hadi *mustrának* mellyet a minap láttam a *képe*”. S a következő mondatban az „edgynek parantsolattyára Házoktól Feleségektől Gyerekektől edgy szóval mindenektől meg válnak . . .”, részlet eredetileg *-t* tárgyraggal így indult: „Házokat, Feleségeket (. . .) stb.” — az állítmány akkor még alighanem ez lett volna: „*otthagyják*”. Itt is az idegen szövegből készülő fordítás válthatta ki a latolgató variálást. Az utána következő mondatban a „*seregekbe verik magokat*”: kifejezés idegenszerű (alighanem németből fordította Nagy Sámuel ezt a különben francia szellemű írást: a kollégiumi „studium communio” „németese” éppen ő lehetett, Gessner-, Sander-fordításai is emellett szólnak). A átadó — német? — nyelvre vall a többször is előforduló ’rabszolga’ jelentésű *scláv*, sőt *Scláv* idegen írásformája. A példákat szaporíthatnánk, mind a mondatszerkesztés, mind a szókincs köréből, de talán fölösleges: így is valószínűsíthetjük, hogy fordítással van dolgunk.

A mintegy három oldalnyi töredék voltaképp a társadalmi egyenlőség eszméjét, az „Égalité”-t fejtegeti, a „milliók egy miatt” madáchi gondolatát. Mindencetre szoros rokonságban van a fejtegetés Rousseau 1762-ben kiadott *Contrat Social*-jával, habár annak a hangja mérsékeltebb. A francia forradalom körül megszületett hatalmas röpiratirodalom terméke, de a „*seregekbe verik magokat*” kifejezés (*sich scharen, sich sammeln*), a *Scláv* írásforma is inkább német forrásra mutat (persze fordíthatott francia művet német közvetítéssel, németből is). Közeli rokonságot mutat Csokonai *A’ Sza-*

³³ L. Szilágyi F.: *Csokonai művei nyomában*. Bp. 1981. 245–258.

már és a' Szarvas című munkájával, amely alkalmasint szintén fordítás, de nem németből, hanem franciából.³⁴

Várhelyi Ilona értékes fölfedezése nyomán kimondhatjuk, hogy Csokonai s Kazinczy barátjának³⁵ ismeretlen Gessner-fordítása került elő (az még külön feladat lesz, hogy pontosan tisztázzuk, melyik fordítást használta a kolozsvári színjátszó társaság). A Nagy Sámuel fordításában fennmaradt radikális társadalmi fejtegetés pedig jól világít bele annak a kis közösségnek a gondolatvilágába, amelyben Csokonai 1794/95 körül élt s amelyből Kazinczy és a rousseauizmus vonzásába, a magyar jakobinizmus veszélyes közelébe sodródott. Bár itt is maradt még feladat: a politikai töredék eredetijének földériteése.

SZILÁGYI FERENC

HOGYAN KERÜLHETTE EL BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR A BÖRTÖNT?

Amerika magyar „fölfedezőjét”, Bölöni Farkas Sándort már többször fedezték fel. A betegesen háttérbe húzódó, önmaga tehetségét szinte patológiás állhatatossággal kétségbevonó közírót (mert a magaválasztotta irodalmi műfaj ellenére csontja velejéig az volt, hiszen útleírásának igazi töltése a publicisztika, a beteg haza számára készített recept összeállítása és a gyógyszer beadása e lehetségesnek tűnő módon) végül is még életében az akkori magyar irodalmi és tudományos világ a maga legelsőinek sorába emelte — munkásságának utóélete pedig szintén ragyogó ívet mutat, Kövári Lászlótól, Toldy Ferentől, Jakab Elektől Jancsó Elemérig, Reményik Zsigmondig, Pap Károlyig és Hatvany Lajosig, hogy a hosszú sort csak némileg érzékeltessük. Igaza van Maller Sándornak,¹ hogy ez a rendhagyó

³⁴ Vö. Szilágyi F.: It 1973. 837

³⁵ 1801-ben a Tatán tengelytörést szenvedett, sérült Kazinczyt már vezzett orvosként Nagy Sámuel kezelte Komáromban. Vö. Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Bp. 1879. 212.

¹ Bölöni Farkas Sándor: *Napnyugati Utazás*. — *Napló*. Vál., szerk., bev. Maller Sándor. Sajtó alá rend. Benkő Samu, Maller Sándor. Bp. 1984. 633. (A továbbiakban: BFS). Vö. Tardy Lajos: *Az újra felfedezett Bölöni Farkas Sándor*. Népszabadság 1984. júl. 21.

útleírás „tartós, nem romlékony értékeket hordoz, ezért kel életre újra meg újra, idegen nyelveken is, mert máig ható, élő, időserű mondanivalója van”. Bár a kereken százkilencven esztendeje született szerző sem származásánál, sem pályafutásánál fogva nem tartozott az elnyomottak legalsó (s egyben legnépesebb) táborához, a jobbágysághoz, mégis egész világgképét az határozta meg, hogy magyar volt a Habsburg-birodalomban, székely a magyarok közt, kispénzű nemesi származék gazdag mágnások társaságában, elnyomott unitárius a katolikusok és protestánsok között, kényszerűségből aktagyártó kormányzékai titoknok — súlyos szavú államférfi helyett.

Böloni Farkas Sándor az útleírás könnyednek tűnő műfaján keresztül hirdette teljesen kiérlelt tanait — a látottak leírása csupán rendkívül vonzó keretét szolgáltatta szilárdan kialakított politikai filozófiájának, annak, amit már jóval *útrakelése előtt* hitt, sőt tudott, s aminek csak az önálló észlelésen alapuló igazolását kereste: az *egész* nép boldogságának *kerékkötője* az abszolút monarchia lelket-lelki ismeretet gúzsbakötő önkénye, *előmozdítója* az alkotmányos monarchia, *igazi megvalósítója* pedig a köztársaság. Ezt mutatja be az Egyesült Államok példáján, s a példa hatásosságának kedvéért el-elhallgatja a gyönyörű kezdetektől való elrugaszkodás okozta, mind erősebben megmutatkozó torzulásokat, a gazdagok arisztokratikus elkülönülését, túlságos politikai befolyását, gátlástalan vagyonszerzést. Alighanem az olvasmányai során beléivódott utópiák hús-vér megtestesülését kereste a Nagy Vizen túl elterülő országban, amely levette a monarchia nyűgét, az írott alkotmány révén szinte varázserővel teszi boldoggá egész lakosságát: „ha konstitúcióját a magyarokévá lehetne tenni, annál boldogabb hely nem lenne a földön”. Az 1849. évi debreceni országgyűlés flamingói sokat forgathatták úti-naplóját. Jókai Mór Tatrangi Dávidjának emberboldogító eszméi, melyekhez Böloni Farkas Sándornál Amerika szolgáltatja a kuliszszákat . . .

Vessük vizsgáló tekintetünket először abba az irányba, hogy miképpen, milyen közigazgatási-egészségügyi fogások (és persze rokon gondolkodású barátok, kollégák) segítségével jutott hozzá a szabad gondolkodása miatt nem a legjobb felsőbbbségi véleménynek örvendő kormányzékai tisztviselő, Böloni Farkas Sándor szélesre tárt kaput nyitó útleveléhez? A Bécsből igazgatott rendőrállam óhatatlanul kಿಸugárzó hatása természetesen érvényesült Erdélyben is, és ez alól még főúri személyek sem mentesültek.

1830 április havának utolsó napjaiban veretes hazai latinságú kérelmet vett kezébe branyiszka Jósika János báró, az erdélyi gubernium elnöke. A folyamodvány magyar szövege így hangzik:

„Legkegyelmesebb báró, kamarás és államtanácsos uram a nagyméltóságú királyi kormányzék elnöke, nékem kegyes jó uram!

Az idemellékelt orvosi bizonyítványból – de az abban foglaltak közismert voltánál fogva is – jól ismert Kegyelmességed előtt, hogy öt esztendeje egészségem mily gyenge lábakon áll; halovány reménykedés és depressziós kedélyállapot között se nem élőként, se nem halottként kell elviselnem életem folyását s illetéknéppen immár eme állapotomnak napról-napra való romlását kényszerülök megtapasztalni. Mindezt csak tovább rontották a gyarló orvosok kezelése, amelyek testemet erőtlenné, lelkemet pedig megtörtté tették.

Semmit sem mulasztottam el megtenni egészségem helyreállítása érdekében, de hiábavalóknak bizonyultak mind az orvosok próbálkozásai, mind a gyógyulás érdekében eszközölt, lehetőségeimet kimerítő kiadásaim is. E nyomorúságos állapotomban utolsó gyógyulási lehetőségként azt az orvosi tanácsot kaptam, hogy az ülő életmód okozta bajokból egy hosszabb tartamú utazás révén állítsam helyre egészségemet, lévén hogy a levegőváltás kedvező változást hozhat állapotomban. Csakhogy életem ilyképpen való megőrzésének végső lehetőségéhez nem álltak rendelkezésemre az anyagi eszközök e kísérlet megvalósítására. Nemrégiben azonban méltóságos Béldi Ferenc gróf úr – akinek körülményei jól ismertek előttem – azt a javaslatot tette, hogy tervbevelt utazására – amennyiben ahhoz ő legszentebb felségétől az útlevelet megkapja – engem kísérőként szívesen magával vinne.

Így hát ismét felcsillant előttem az a remény, hogy kísérletet tehetek életem megtartására. Hogy ezt a kedvező alkalmat megragadhassam, alázatos kéréssel fordulok Kegyelmességedhez:

méltóztassék kegyesen dönteni sorsom felől és hathatós intézkedésével kieszközölni, hogy az előbbnevezett gróf úrral *Itáliába, Franciaországba és Angliába* tervezett utazáshoz az

útlevelet megkaphassam. Ha az isteni gondviselés kegyelméből egészségesen térhetek vissza, megszakított hivataloskodásom után visszanyert erőim birtokában szolgálataimmal mindenkor ő legszentebb felsége és a haza szolgálatának fogom szentelni magamat. Örökös tiszteletem és hódolatom kinyilvánításával vagyok Nagyméltóságod

alázatos szolgája

Farkas Sándor

kir. kormányzéki hivatalnok”²

Érdekes — és nyilvánvalóan lényegbevágó — ok miatt Bölöni Farkas Sándor csak itáliai, franciaországi és angliai útítveréről beszél — az amerikairol nem tesz említést.

Az nem vitás, hogy gyenge, beteg szervezetű ember volt, de a nem csekély fáradsággal, testi megerőltetéssel járó utazást még az akkori, kezdetleges körülmények között is jól kiállotta, tehát állapota ekkor nem volt életveszélyesnek minősíthető. Kérelméhez — melyet két derék székely doktor állított ki — a következő orvosi bizonyítványt mellékelhette:

„Az erdélyi nagyfejedelemség nagyméltóságú kormányzékének kancellistája, *Bölöni Farkas Sándor* úr általános elerőtlenedésbenszerved, melyetévek óta főleg légzőszervi bántalmakkal járó fájdalom kísérek. Jelenleg *életveszélyes gümőkóros folyamatban* szenved. Mindenekelőtt az egész szervezetét pusztulással fenyegető légcső-körtünetek viselik meg igen nagy mértékben. Egészségi állapotát csak még inkább súlyosbítja, hogy örökösen ülő testhelyzetet igénylő hivatali munkát végez, amelyet megszakítás nélkül lát el. Korábbi egészségi állapotának és erőnlétének visszaszerzése érdekében mindenképpen szükségesnek ítélem, hogy nevezett *Farkas Sándor* úr levegőváltozás céljából hosszabb időre enyhébb éghajlatú idegen tájakat keressen fel, ami kedvező hatást fog gyakorolni fentírt betegségére s *lelki derűjének helyreállítását* is maga után fogja vonni.

² O.L., F. 37., Gub. Trans., Praes. 1833: 416. — Itt mondok köszönetet dr. Trócsányi Zsolt főlevéltárosnak kutatásaim során nyújtott önzetlen támogatásáért.

E bizonyítványt Farkas Sándor úr megvizsgálása után kérésére a jelenlevők előtt hivatali tisztemnél fogva kiadom.

Kolozsvár, 1830 április 26.

Barra Imre orvostudor
Kolozsvár sz.kir. város
rendes orvosa

Az előbbirtakat jóváhagyólag láttamozta 1830 április 27-én

Ferentzi József
főorvos”³

A kormányszék elnöke, Jósika János pártolólag terjeszti fel Bölöni Farkas Sándor útlevélkérését Miske Józsefhez, az erdélyi Udvari Kancellária Bécsben székelő elnökéhez — és baráti kezek egyengetésével a sok száz mérföldet bejáró folyamodvány kedvező elintézésre talál.

1830. november 3-án Bölöni Farkas Sándor gróf Béli Ferenc⁴ kormányzéki titkárral útra kel: Németországon keresztül december elején Párizsba jutottak, 1831. március 23-án Hollandiában, április 18-án Londonban voltak, majd Skócia beutazása után Amerikába vitorláztak, ahonnan december 13-án érkeztek vissza Európába.

A Nyugatot első (s egyetlen) alkalommal beutazó erdélyi író imponáló otthonossággal mozog a nagyvárosok forgatagában, igazít el az általa bejárt országok politikai harcaiban, műemlékeiben és kávéházaiban. Napjaink világlapjai száguldó riportereinek szemfüles beavatottságával tájékoztat a megtapasztalt forradalmi eseményekről, a feldúlt műemlékekről, de a múzeumokról és a színházakról is. Igen, eszmei mondanivalóján túlmenően ez az írás a 19. századi útleíróirodalom élvonalába is emelte a szerzőt, s ha művének hazai megjelenése után nem állítja le a német fordítás kiküldését, honi literatúránk már akkor bemutatkozhatott volna a külföldi könyvesboltok kirakataiban.

Ám hogy ez másként történt, és Bölöni Farkas Sándor leállította — ha úgy tetszik: leállítani kényszerült — a külföldi kiadást, annak megvoltak a maga *alig ismert* jó belföldi okai . . .

³ Uo. — Barra Imre (1779—1854) Kolozsvár város főorvosa, az erdélyi kolerajárvány megfékezője, a róla elnevezett „epemirigycseppek” felfedezője. Vö. Vasárnapi Újság 1856, 41—42. sz. — Ferentzi József (1771—1836), Erdély főorvosa.

⁴ Béli Ferenc gr. (1798—1880) főispán. Nagy Iván szerint (*Magyarország családai*. I. köt. Pest, 1857, 280.) a Toldy Ferenc által az egrí érseki könyvtárnak ajándékozott Bélyi-kódex róla kapta a nevét, más forrás szerint azonban Béli Istvánról.

Néhány hónappal a székely világjáró hazaérkezése után — nem tudni, ki állt a dolgok mögött — megindultak a politikai jellegű rágalmak személye körül, méghozzá a trónhoz közelálló helyeken Báró Miske József erdélyi kancellár — I. Ferenc király egy kabinet-irata alapján — tájékoztatást kér⁵ a politikailag gyanúsnak tartott Bölöni Farkas Sándorról, és jelentést kér báró Jósika Jánostól, az erdélyi gubernium elnökétől.

Jósika megvédi beosztottját:

„Excellenciád f. évi április hó 6. napján kelt, 81. számú nagybecsű elnöki leiratára, melyben Excellenciád — ugyanazon hónap 5-én kelt királyi parancs nyomán, hivatkozással a zavarkeltéssel és zendülési hajlandósággal vádolt *Farkas Sándor* kormányszéki kancellistára — engem fel méltóztatott szólítani, hogy tegyek megbízható tájékoztató jelentést a fent nevezett kancellista magatartására és politikai gondolkodásmódjára vonatkozóan.

Bátorkodom ismételten rámutatni: nem mulasztottam el, hogy előzetesen meg ne kérdezzem ebben az ügyben a tartományi kancellár urat, mint az említett főkormányszéki kancellista közvetlen feljebbvalóját. Tőle is, de az említett *Farkas* több más feljebbvalójától, valamint hivatalnoktársaitól is azt a tájékoztatást kaptam, hogy a szóbanforgó *Farkas* mindenkor szorgalmas és rendes egyénnek mutatkozik; nemkülömben és ezen kívül mindenkor nyugodtan és kifogástalanul viselkedik; ugyanígy eleddig nekem sem jutott semmi olyasmi a tudomásomra, ami miatt az említett *Farkas Sándor* magatartását és gondolkodásmódját hasonló gyanú alá lehetne vonni.

Kolozsvár, 1833 július 30-án.”⁶

Bölöni Farkas Sándort jóakarói megvédték az üldöztetéstől. Egy évvel később már a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Nem sokkal nagy műve, az *Utazás Észak-Amerikában* megjelenése után, mely kis híján ismét súlyos veszélybe sodorta.

⁵ O.L., F. 37., Gub. Trans. Praes. 1833: 532.

⁶ Uo.

Az akkori kiélezett erdélyi belpolitikai helyzetben ez a könyv roppant feltűnést — és ami fontosabb: lelkesedést — keltett. Nem sokkal azután, hogy az útinapló Kolozsvárott napvilágot látott, alig valamivel a tragikus erdélyi politikai fordulat előtt, 1835. január 18-án Wesselényi Miklós a Közép-Szolnok vármegyei kaszinó dízszerlegét beszéd kíséretében nyújtja át Bölöni Farkas Sándornak.

Így ír erről naplójában a székely útleíró:

„A reggel Wesselényi egy levelében arra kére, hogy szálláson maradjak, mivel a Közép-Szolnok vármegyei casino követséget küldött hozzám, egy billikomot általadni nekem (. . .) A levél meghozója azt is mondá, hogy a követség számos tagokból áll Wesselényi vezetése alatt s ő fog beszédet tartani (. . .) Estve nagy vacsorát adott Wesselényi a követség tagjainak, hol megint én valék kiteve a pohárköszöntések tárgyául. A követség beszédeinket írásba kívánta, hogy küldőinek számolhasson megbízatásáról (. . .) Próbáltam tehát írni oly formát, mint homályosan emlékezhettem az általam mondottakról.”⁷

A két rövid szónoklat — legalábbis amennyit az indokolt óvatosság papírra vetni engedett — az utókorra maradt és szövegük — kissé „maiasítva” — a következő:

„Közép Szolnok Vármegyei Casinói Részvényes Vesselényi Miklós beszédje, amelyet elmondott Kolozsvártt, a Farkas Sándor úrnak jutalmul küldött arany pohár átadásakor, mint az Amerikai Utazás írójának.

Tisztelt hazámfia! Mint a Közép Szolnoki Casino küldöttségének van szerencsénk tisztelt Hazámfiában Észak Amerika Utazása lelkes íróját üdvözleni — szerencsénknek tartjuk igen is, hogy nekünk juta tisztünkbe hazafi érdeméért hazafi jutalmat nyújtani. Olvasó egyesületünk hazafi kötelességének ösmeré Ön iránti tiszteletét külsőleg is kimutatni, mire nézve íme ezen billikommal, s tiszteletbeli tagjai közé számlálással kívánja megtisztelni. — Ha örül is egyesületünk, hogy legalább Erdély hazánkban elsőként teheti Ön iránt

⁷ BFS 546—547. Vö. uo. 80.

ezen kijelentést, de még inkább örül, arról meggyőződve, hogy ezen megtisztelés csak egy szavazat, mellyel azon nagy többséghez járulunk, mely Ön fejére a hazafi lelkes akarat és értelmi szép tehetség érdeméért polgári jutalmat fűz. Szép sors jutott Önnek: léphetett s tisztelve borulhatott a Szabadság Szent Földjére, élő szemével láthatta azon emberi jussok szülte s józan törvény izmosította orcáját az emberi jólétnek; meleg könnyei hullhattak a legszentebb ereklyére, a Nagy Washington sírjára, s azon halmokra, melyeken dicsően ontott vérből a józan ész új kora támadott. Tulajdon karjai közé szoríthatta a szép szabadság és a bírt jussok romlatlan szülöttjeit és – óh, boldogság! – szívhatta a szabadság azon levegőjét, melyet sem a kiváltság, sem az önkény nem dögleletesítettek, s mely egyenesen az Isten lehellete. És ezen mennyei levegőt ön hív kebelbe szívta s romlatlanul lehelte azt édes hazájára. Mint a tavaszt tenyésztő lanyha szellő, csírákat – a szépnek s a nagynak csíráját – fogja az fakasztani. Ezen szelíd lehellet ezer meg ezer kebleket elevenítve azon erőre növend, mely az előítéletnek mocsárjából, s a megrögzöttség barlangjaiból származott, nehéz fellegekké tornyosodott mérges párákat szét fogja szaggatni, s már-már fullasztó levegőnket megtisztítván, a Szabadság napja élesztő sugarainak utat fog nyitni, hogy azok már valahára ne csak ama terhes fellegek hézagain keresztül néhányakat szikkasztva süssenek, hanem áldott földünk minden szülöttjét emberré melegítsék.

Az üldözött szabadság, miután a kiváltságosok bitangló dölyfe, a papság elorozó álnoksága s a fejedelmek embert gyalázó önkénye Európa népei közül kiküszöbölte, előbb visszatért mennyei honába, ott az embernek Atyja értelmi súlyt s hős akaratot rendelt a számkivetett mellé segédül – ezekkel szállott az égből Amerika földjére és megtöretett a pokol hatalma, az emberi jussok kivívtak, s a szabadság és jólét új világa tünt fel. A szabadság ezen szent földjéről Ön minékünk drága kincseket hozott, elhozta aranynál drágább tiszta képzetét a polgári egyenlőségnek, el a gyöngyök-

nél becsesebb, emberhez illő emberi igazgatásnak hív rajzolatját, el a gyémántnál s minden drágaköveknél nagyobb értékű társasági jólét igazi képét. S Amerika ezen legszebb három növényinek Ön nem megszártított s fonnyadt példányait hozta – nem! Gondos kézzel szedte meg azoknak rejtett magvait, s mily emberösmerettel s a kellemes írásmód legcélrányosabb eszközével hintette azokat közönkbe! Máris csíráznak s bizonyosan óriási fákká fognak növekedni. Hála ezért Önnek s fogadja el Ön ezen billikomot, melyre – mint a szőlőkoszorúza Szilágyinak fia – ezen áldomást mondjuk: Tartsa Isten Önt, hogy hazafi munkásság közt sokáig üritesse nemzeti előrehaladásunk örömpoharát s hazánk díszére s hasznára éljen!!!”⁸

Wesselényinek egyik legmerészebb, ha ugyan nem legmerészebb hangú szónoklatával ismerkedhettünk most meg, hála egy szerencsésen napvilágra került levéltári telitalálatnak. A beszéd – tagadhatatlan dagályossága ellenére – reflektorszerűen megvilágítja Wesselényi politikai hitvallásának azokat a radikális elemeit is, amelyeket nyomtatott művei – érthető okoknál fogva – nem tartalmazhattak.

Sokkal tompítottabb hangvételű magának az ünnepeltnek, a „szabadság hazáját” megpillantó és leíró Bölöni Farkas Sándornak a válaszbeszéde. De ne feledjük: Wesselényi nagybirtokú főnemes volt, míg az igen szegény Bölöni Farkasnak nem volt szabad túlságosan kockára tenni csekély, de biztos kenyeret nyújtó közhivatali állását:

„Ezen előtttem igen becses megtiszteltetés annyira meglepett engemet, hogy nem tudom: személyes hálámat, nemzetem iránti örömet vagy érzelmeim habozását fejezzem-e ki a tisztelt követségnek? Mert midőn utazásomnak némely jegyzeteit kiadni határoztam, ily megtiszteltetésre több okból számolni nem is mertem. Azon okoknak egyike az is volt, hogy az általam leírt tárgyaknak én csak közlője vagyok s csak annyi érdemet tulajdoníthatok magamnak, hogy magyar nyelvben én voltam az első tudósító azon tárgyakról, melyek egy szabad nemzetnél minden polgár köztudásai közé tar-

⁸ O.L., F. 40., Acta gubernatoris Kornis.

tozók. És azért sem mertem ezen megtiszteltetést remélni, hogy hibás számításból azon tárgyak iránt ily szinte általános részvételt még nem véltem nálunk közérzésnek venni. Mert csak nemrég vala az az idő, midőn az emberiség jussairól és a Természet törvényeiről elmélkedés csak magányos és elcsüggesztő gondolkodásunk tárgya lehetett, midőn az amerikai polgári élet iránti részvétel vétkesnek, vagy érzelő ábrándozásnak tartatott, és lemondott vala az elme a történelmi jussnál tovább gondolkozni, vagy egyebet kívánni és merni. De meg is próbáltam remegő kézzel ugyan s iskolás félelemmel az általam látottakból és hallottakból néhány tárgyat leírni szívemnek azon sugallatai közt, hogy a Természet törvényeinek szent szavai minden szabad ember lelkében visszhangra kell, hogy találjanak. És íme határtalan öröömre ezen megtiszteltetés azt mutatja nékem, hogy a magyarnak szívét éppen úgy melegítik a Természet törvényének szavai, mint az amerikai szabad polgárét. A Közép-Szolnoki Casinonak munkám iránti ezen részvétele arról is meggyőzött engemet, hogy érzelmeim s gondolkodásom módja nem csaltak meg, s azokhoz ezután még büszkébben hív fogok maradni. Fogadják el a tisztelt Küldöttség tagjai szíves köszönetemet ezen nékem szánt igen kedves ajándék meghozásáért. Kérem, ne terheltesenek a Közép-Szolnoki Casinonak hálás érzelmemet s azon kívánságomat kijelenteni, miszerint azt óhajtom, hogy ama szebb hazából általam közölt elvek bár az egész nemzetre s minden lakosaira úgy ragadjanak, hogy azok minden hazafinak katekézisei legyenek.”⁹

Vádiratok a javából az abszolút monarchiák önkénye ellen, egyben a szabadságban újjászületett emberi méltóság felmagasztalásai. Wesselényi haragos és merész, a kormányzékai kenyéren élő Bölöni Farkas Sándor indulatainak kifejezésmódja visszafogottabb — de még így is megindult a keménynek ígérkező hatósági vizsgálat: miként jelenhetett meg a cenzúra jóváhagyásával az *Éjszak Amerikai utazás*, a magyar reformkori haladó publicisztikai művek legtöbb kiadást megélt alkotása.

⁹ Uo.

Tallózzunk tovább a levéltárak kiadatlan materiájából!

1836-ban a felfüggesztett alkotmányos életben Erdély élére állított Estei Ferdinánd főherceg a következőket hozza helyettesének, gróf Kornis János vicegubernátornak tudomására:

„F. évi április 24-én kelt legfelsőbb utasításhoz képest szíveskedjék Excellenciád szigorú vizsgálatot tartani abban a tárgyban, hogy miképpen vált lehetségessé Farkas Sándor *Az éjszak amerikai utazás* című művének kolozsvári kinyomtatása, még hozzá az erdélyi kormányzék által gyakorolt cenzúra mellett. Vizsgálatának eredményét terjessze fel. Bécs, 1836 április 26-án.”¹⁰

Gróf Kornis János vicegubernátor igazoló jelentésre szólítja fel a könyvcenzúra legfőbb felelősét, Kovács Miklós erdélyi püspököt, aki a következőket válaszolja:

„Excellenciád legnagyobbbecsűbb, f. évi május hó 4-én kelt hozzánk intézett elnöki leiratára, az abban foglalt s nekem tájékoztató nyilatkozat megtétele céljából hivatalból feltett magas kérdéseire Farkas Sándor *Az Éjszak Amerikai utazás* című, Kolozsvárott kinyomtatott művével kapcsolatban, sietek az alábbiakban válaszolni:

Farkas Sándor *Utazás Éjszak Amerikában* című művét a Könyvfelülvizsgálati Hivatalnak mindenképpen bemutatták; ugyanazon Hivatal átküldte azt Méhes Sámuelnek,¹¹ a kolozsvári Református Kollégiumban a fizika stb. tanárának, mint könyvcenzornak; ő engedélyezte kinyomtatását, s azt ugyanazon kolozsvári Református Kollégium nyomdájában, Tilsch és Fia¹² helybéli könyvkereskedők költségén, amint

¹⁰ O.L., F. 40., Acta gubernatoris Kornis. — Kovács Miklós (1833–1886) erdélyi r. k. püspök, guberniumi tanácsos; nyelvész, matematikus. — Kornis János gr. (1781–1840) al-, majd főkormányzó, Estei Ferdinánd főherceg alkotmányosan megválasztott utóda.

¹¹ Méhes Sámuel (1785–1852), a kolozsvári főiskolán a mennyiség- és természettan professzora, 1829 óta könyvcenzor, 1836-ban országgyűlési követ.

¹² BFS 70.

azt a tisztelettel idezárt melléklet világosan tanúsítja, első ízben 1834. június 30. és július 25. között, második, új kiadásában pedig 1835. március 2. és március 23. között ki is nyomtatták; az a cenzúra-katalógus pedig, amelyben *a fent említett mű a a tiltott könyvek között van felsorolva*, csak 1835. november 25-én érkezett meg ide; december 11-én közöltetett a revizorokkal [értsd: cenzorokkal – T.L.]. Következésképpen az a szóbeszéd, mintha a szóbanforgó mű az eltiltásának közhírré tétele után nyomtatott volna újra, semmilyen alpra sem támaszkodik. Egyebekben ajánlva magamat eddig is tapasztalt nagyon becses jóindulatába, maradok megkülönböztetett tiszteletadással Excellenciádnak legalázatosabb szolgája

Kolozsvárott, 1836. május 6-án legalázatosabb szolgája
Kovács Miklós erdélyi püspök¹³

A Kovács Miklós püspök által hivatkozott melléklet ugyan a már előadottakon túlmenően nem mond sokat, mégis jellemzően világítja meg az akkori nyomdai „átfutási időket”:

„Bölöni Farkas Sándor Észak Amerikai utazását Tilsch és Fia költségén az idevaló ev. ref. kollégium Typographiájában kezdettek nyomtatni:

1^{ör} Junius 23-kán, 1834

Bévégeztük július 25-kén, 1834.

2^{ör} ugyantsak Tilsch és fia költségén

Martius 2-kán, 1835

Bévégeztük martius 23-kán, 1835., mind a’ kétszer a’ Censurae Officium megbízásából a’ szokott módon T. Prof. Méhes Sámuel úr admittálta. Kolozsvárt Május 6-kán.

Barra Gábor s. k., Typographiai Provisor¹⁴

A Lembergben időző Ferdinánd főherceg helyettese Kornis János gróf nem éri be az „elkenés”-jellegű tájékoztatásokkal, és május 8-án – a püspök egyidejű megdorgálása mellett – pontosabb tényállást

¹³ O. L., F. 37., Gub. Trans. Praes., 1836: 505.

¹⁴ Uo.

kíván. Erre Kovács püspök — alig nyolc nappal később — így válaszol:

„Mindazzal kapcsolatban, amit Excellenciád f. évi május hó 4-én kelt kegyes elnöki átíratára válaszoltam, ugyanazon év és hónap 6. napján Farkas Sándor *Az Éjszak Amerikai utazás* című művével összefüggésben, egy másik rendbéli, és szintén Excellenciád által az említett hónap 8-án kelt, ugyanazon tárgyban hozzám intézett elnöki átíratában foglaltak végleges elintézésékeppen is, jelen soraimmal szolgálatkészen tudtára adom, hogy én mind Méhes Sámuel könyvcenzortól, mind Szabó János apátúrtól, ki egyben kormányiszéki előadó — akire az említett Méhes írásbeli jelentésében hivatkozik — beköveteltem a ./ jel alatt idecsatolt írásbeli nyilatkozatot, amelyekből nyilvánvalóvá válik az, hogy Farkas Sándor szóbanforgó műve — amelyet én hivatalból küldtem meg Méhes Sámuel könyvcenzornak véleményadás céljából, s amely művet ő *felülvizsgált, és néhány, általa gyanusnak talált szöveghelyet Szabó János referens úrral egybevetett, majd sok szöveghely törlése után*, de anélkül, hogy a véleményt nekem bemutatta volna — tudtom és beleegyezésem nélkül bocsátott nyomdába és nyomtatott ki. Mindezt bizonyítékokkal alátámasztva nyilatkozom, és maradok megkülönböztetett tisztelettel Excellenciádnak

Kolozsvárott, 1836 május 14-én legalázatosabb szolgája
Kováts Miklós s. k.
erdélyi püspök”¹⁵

Vagyis — és talán ez a legérdekesebb számunkra ebből a hivatalos levelezésből — az első és valamennyi további kiadás már a cenzori szövegcsontkítások jegyében került kinyomtatásra.

Kováts püspök ezt az átíratát Méhes Sámuel (1785–1852) kolozsvári református főiskolai professzornak (akit ugyanebben az esztendőben választott be a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának) frissiben kelt írásbeli tájékoztatása alapján öntötte írásba. Hogy teljesen helyesen foglalta-e össze Méhes professzor levelének lényegét az egyébként szintén tudós alkatú, mecénás hajlamú püspök, azt döntse el maga az olvasó:

¹⁵ Uo.

„Excellenciád kegyes felhívása folyamánaképpen a királyi kormányzék alelnök ura őexcellenciája által feltett kérdésekre — hogy vajon Farkas Sándornak *Az Éjszak Amerikai utazás* című művét az átvizsgálás megtörténte után, a nyomdába bocsátás előtt visszaadtam-e a Könyvcenzori Hivatalnak, továbbá hogy vajon ez a mű a Központi Cenzori Hivatal közbenjöttével látott-e napvilágot — a valóságnak megfelelő nyilatkozatot az alábbiakban bátorkodom a legalázatosabban megtenni:

Jóllehet fentebb idézett művet Excellenciád véleményezés és felülvizsgálat céljából 1834. március 18-án egyedül nekem juttatta el, cenzori minőségemben, én azonban — amint az feltehetően Excellenciád előtt is jól ismert — a könyv elolvasása után, még mielőtt a róla alkotott véleményemet betejesztettem volna, a legalázatosabban arra kértem Excellenciádat, hogy a vélemény vitában történő kialakítása céljából, a főtisztelendő cenzor urak közül adja valamelyiküket társamul. E kérelmem folyamánaképpen elnyert intézkedése alapján a fentebb idézett művet, a Központi Cenzori Hivatal helyiségében, az akkor könyvcenzori tisztet is betöltő főtisztelendő Szabó János apát, királyi tanácsos úrral együtt még egyszer átnéztem a művet, így azután az idézett műből közös megegyezéssel *sok szöveghelyet töröltünk*, s az volt a véleményünk, hogy a törölt szöveghelyek elhagyásával a mű kinyomtatható. Amint mindezt Excellenciád is nagyon jól tudhatja, hiszen e mű újra áttekintését Szabó János főtisztelendő úrral *Excellenciád jelenlétében* kezdtük éppen meg.

Miután a fentebb idézett mű átvizsgálását befejeztük, a mű kéziratát a fentebb leírt ama véleményezésünkkel együtt, mely szerint »a törölt szöveghelyek elhagyásával kinyomtatható«, 1834. április 9-én a Központi Cenzúrahivatalnak visszaadtam, anélkül azonban, hogy a nyomda alá bocsátást hozzátettem volna: a hivatal a kéziratot azzal a tájékoztatóval adta vissza nekem, hogy Excellenciád, mint a Cenzúra Hivatal elnöke távollétében tegyem hozzá az »imprimatur«-t is; így ennek az intézkedésnek nyomán a mű elnyerte a

nyomdába adás engedélyét tőlem, 1834. június 10-én s ez az engedély így a vélemény benyújtásától számítva két hónappal utóbb adatott meg.

Ebből a legalázatosabb, és becsületes lélekből fakadt nyilatkozatból excellenciád méltóztassék meglátni azt, hogy a fentebb idézett mű a nemes Cenzori Hivatal közbenjöttével látott napvilágot, sőt: az engedélyezésről szóló véleményemet is ugyanazon nemes Hivatal közbenjöttével terjesztettem elő.

Egyebekben a legnagyobb tisztelettel maradok Excellenciádnak, egyben főtisztelendő főpap és elnök uraságodnak legalázatosabb szolgálja

Kolozsvárott, 1836 május 14-én Méhes Sámuel s. k., könyvcenzor¹⁶

Szabó János apát (1767–1858), híres egyházi szónok szintén az erdélyi „kiművelt emberfők” közé tartozott és az ő ugyanakkor kelt magyarázkodó levele további fényt vet Bölöni Farkas Sándor művének megcenzúrázására:

„A nagytekintetű Méhes Sámuel úrnak, a kolozsvári Helvét hitvallású kollégium rendes tanárának, mint a könyvek cenzorának, melyet Farkas Sándor *Az Éjszak Amerikai Utazás* című művéről a Cenzori Hivatal Elnök urának terjesztett elő 1836. május 14-én, alulirotnak, mint a kormányzék egyházi, tudományos és alapítványi ügyekben szolgáló referensének, úgy is, mint kiérdemesült könyvcenzornak az alábbiak a megjegyzései:

1) A nagytekintetű úr helyesen jelenti azt, hogy csak ő maga kapta meg cenzúrára a kéziratot, s hogy ő azt a Katolikus Bizottság üléstermében – ahol a Cenzúra Hivatal aktáit őrzik – velem együtt még egyszer átnézte, vagyis azokat a helyeket, amelyeket ő maga gyanúsak talált és meg is jegyzett, most már kettesben vettük újra vizsgálat alá, és sokat közülük törölve ítéltük kinyomtathatónak. – De olyan kötelezettség engem nem terhel, hogy az általa meg nem

¹⁶ Uo.

jelölt helyeket is olvassam át; ettől visszatartott a nagytekintélyű férfiú műveltsége és becsületessége. Így nem állott módomban az, hogy arról tapasztalattal meggyőződjem: vajon a nyomtatás az így *kiherélt* (. . . castrato sic manuscripto . . .) *kéziratnak* megfelelően látott-e napvilágot.

2) Helyesen említi meg a nagytekintetű úr, hogy miközben ezt a művet elkezdtuk nézegetni, a Cenzori Hivatal elnöke őexcellenciája, aki röviddel előbb jött ki a Kormánybiznisi Tanácsból, jelen volt a Cenzori Hivatal helyiségében; de ő maga említi meg azt is, hogy a Cenzori Hivatal elnöke őexcellenciája röviddel azután, hogy megnézte, mit csinálunk, visszatért a Tanácsba, s ebben a cenzori munkában többé semmilyen része nem volt.

3) Miután a cenzúrázott kézirat az elnök úr távollétében elég sokáig feküdt a Hivatal helyiségében, kinyomtatását pedig sürgették, becsületesen bevallom, hogy a nagytekintetű cenzor úr azt javaslatomra engedte nyomdába, és Magyarországon számtalan példányban engedélyezték kinyomtatását szerte az országban a fiókcenzori hivatalok, s még most is, nap, mint nap engedélyezik, erre megbízható módon hivatkozhatom.

Kolozsvárott, 1836 május 14-én. Szabó János s. k.
 egyházügyi referens
 mint kiérdemesült könyvcenzor¹⁷

A korai öikuménikus szellemnek ez a szép erdélyi megnyilvánulása megmentette a baj szélére került Bölöni Farkas Sándort: a katolikus püspök és az apát, valamint a református teológiai professzor közösen megmentették a „felforgató szellemű” könyv unitárius szerzőjét az állásvesztéstől és az esetleges, még ennél is súlyosabb következményektől.

Eredetileg maga az uralkodó utasította a királyi biztost, Ferdinánd főherceget és gróf Kornis János vicegubernátort (a későbbi gubernátort) annak tisztázására: hogyan is kerülhetett sor a lázító írásmű kiadására. És lám, a meg nem riadt erdélyi személyiségek higgadt, a maguk útját járó embersége megeremtette a maga kis csodáját:

¹⁷ Uo.

Bölöni Farkas Sándornak nemhogy a haja szála sem görbült, de nem sokkal később, 1838. szeptember 12-én kancellistából (mondjuk ki végre magyarul: irnokból) végre-valahára fogalmazóvá nevezték ki.

... De azért jó volna ismerni kéziratának azokat a részleteit is, amelyeket Méhes Sámuel professzor és Szabó János apát uraimék nem engedtek kinyomtatni...

Ambár az is lehetséges, hogy ilyen szöveghelyek nem is voltak, csak az okos, összehangolt védekezés stratégiája diktálta mindezt külön kézzel, de közös szívvel forgatott tolluk számára.

TARDY LAJOS

SZEMLE

„AZ IDŐ ÉS HÍRNÉV”

ZRÍNYI HÁROM EPIGRAMMÁJÁNAK RITMIKÁJA*

Az MTA Verstani Munkabizottsága az alakulás évében (1981) évváró nyilvános vitauülésén Zrínyi ciklussá fűzött három epigrammájáról tartott eszmecsere-t. A Bizottság tagjai közül Elek István, Elekfi László, Horváth Iván, Kecskés András, Kovács Kristóf András, Kovács Sándor Iván, M. Boda Edit, Soltész Katalin, Szepes Erika, Szerdahelyi István, Szigeti Csaba, Szilágyi Péter és Turcsány Péter véleményével ismerkedhetünk meg a kötetben, metrikai táblázatok, előadás- és vitaszövegek révén.

A választott téma szövegtani, filológiai, műfajelméleti, értelmezési és ritmikai-metrikai gondokkal terhelt. Erénye a vitázóknak, hogy nem tértek ki a gondok elől, hogy vállalták a komplex vizsgálódás nehézségeit, más területek szakembereinek segítségére is igényt támasztva. Szakszerű, olvasmányos tanulmányok vetnek számot a három epigramma ciklussá szerveződésével, cikluskarakterével, szerkezetével, történeti háttérével, rímelésével, szövegvariációival, eredetiségével, esztétikai és tartalmi jelentőségével, számos újszerű irodalomelméleti megfigyeléssel gazdagítva a kötetet. Kovács Sándor Iván, Szigeti Csaba, Soltész Katalin, Szilágyi Péter tanulmányértékű fejtegetéseit említjük elsőként ebben a tekintetben. Tanulságos Turcsány Péter értelmezésbeli fűgája is, külön figyelmet érdemel Szilágyi Péter tartózkodása a költemény túlértékelésétől stb. A kötet főcímének rangját mintha ezek az írások garantálnák elsősorban. Van azonban alcím is, amely ritmikai elemzést ígér, az eszmecsere körülményeitől is nyomatékosítva.

Nem maradnak élmény nélkül azok sem, akik a szűkebben vett verstani-ritmikai-metrikai jellemzés iránt érdeklődnek főképpen. E tekintetben négyen tartózkodnak érdembeni állásfoglalástól, a többiek kisebb-nagyobb mértékben közlik felfogásukat. Legalább olyan gazdag változatossággal, olyan színesen, mint más kérdésekben a

* Szerkesztette Kecskés András.

metrikától tartózkodók. Az utóbbiak azonban többnyire egymást erősítő-fokozó, más-más mélységek, de valós mélységek felé irányuló érvek előadói, az előbbieket pedig egymással olykor homlokgyenest ellenkező, olykor érdesen súrlódó, bizonyos részletekben mindenképpen különböző argumentumok szószólói. Metrikus érdeklődésű olvasót alighanem meglep a kavalkád, eligazodni s ezáltal éppen pedagógiai érvénnyel eligazítani kívánó érdeklődést szinte megbénít e változatosság. M. Boda Edit pedagógiai szándékú összegzéséből a metrum kimaradt, beszédes tükröként a metrikai konszenzus hiányának. E közvetlenül gyakorlati ügyben a szerzői tartózkodást messzemenően indokoltnak tekinthetjük.

Az idő és hírnév három epigrammája hat és hét szótagú sorváltozatok strófa-kombinációit mutatja. A harmadik epigramma ugyan négy tizenkettes, de ennek felezésében a nyolc értékelhető metrikai táblázat megegyezvén, a hatos félsorok további tagolása okoz bonyolalmat. A tizenkettesek metrikai tagolása itt a hatosok, a félsorok tagolásának ügyévé redukálódik. Hatosok, hetesek — tizenkettesek már Zrínyi korában is mély hagyományú sorváltozatok, hangsúlyos monometrikus verselésünkben elméletileg is masszív hagyomány a hatos-hetes kétüteműsége, felezés vagy $4/2$ -es aszimmetria a hatosban, $4/3$ -as a hetesben. Soltész Katalin metrikai táblázata elejétől végig ezt a hagyományos szemléletet jelzi, gond nélkül, csupán előadásában riadva meg kissé saját érzékétől is.

A kötet legsúlyosabb, legizgalmasabb metrikai kérdése a hangsúlyos monometrikus rövid sorok, esetünkben a hatosok és a hetesek belső tagolódása, kétüteműsége, illetve — ezen belül — a tagolódás mikéntje. Nincs két mindenben megegyező metrikai táblázat sem, noha Soltész Katalinéről általában megegyezik a vélemény: masszív konvenciót tükröz. Az értekezők tehát nagy hagyománnyal késznek szakítani, ebben megegyeznek, pedig a részletkérdésekben szinte mindenki mást mond. Ez a felismerés készthette Kecskés Andrást e tömör megjegyzésre: „... olyan kérdés, amelyről nem érdemes vitát kezdeményezni”. Magam úgy vélem, hogy a rövid sorok metszetről, illetve a mellékmetszetről mielőbb alapos vitát kellene rendezni. Itt és most szekunder szerepbe kényszerült a metrum, holott tisztázatlansága szerintem nem azonos tisztázhatatlanságával.

Több elméleti irány jelentkezésének lehetünk tanúi. A legfrissebb Szerdahelyi Istváné, aki százalékos arányhoz köti az azonos ismétlődést, komplementer jelenséget (metrikai dimanizmust) merítve alternatív kényszerbe. *Szerintem* (s minden szavam így értendő) a hatosok felezése, illetve szabályos aszimmetriája mind a népköltészetben, mind a műköltészetben rendezett sorozatossági élményt ad, a százalékos számításnak alapjaként csupán eme rendezett kétüteműséget tekinteném. Ez a százalékos szemlélet nyűgözi Szepes Erikát, aki a kétüte-

műség s a mellékmetsetek vonatkozásában érzékelhetően türelme-
sebb. Viaskodásának indokoltan ad hangot, amikor a kétüteműség
követőinek belső ellentmondásaira utal. Nézetem szerint azonban e
különbségek hátterét világosabban kellene látni. A metrikus vitázók
táborát többségében jellemzi a grammatikai tagolás dominanciájának
elve, természetesen a metrikai tagolással szemben, ennek ugyanis
egyetlen képviselőjét látom, Soltész Katalint. Aki – mint említettem –
pár sor erejéig meg is inog, éppen a nyelvi érvek alapján. Hangtani,
szótani, szintagmatikus, mondattani érvek sorakoznak elénk, egyszer
épp a generatív grammatika érveivel támogatva arra vonatkozóan,
hogy a hatosok, hetesek nyelvi tagolódása mikor, hányszor, milyen
mértékben ütközik a Soltész-féle konvencionális metrikai tagolással.
Szinte a korszerű verstani gondolkodás kritériumává lesz az, hogy
győzni (dominanciába kerülni) mindig a nyelvi tagolásnak kell. Általá-
nossá válik a hatosok-hetesek fordított aszimmetrikus tagolása,
hatosokban a $2/4$, egyszer az $5/1$ (ez a szokatlan szabályos aszimmet-
ria), hetesekben a $3/4$, egyszer a $2/5$, egyszer az $5/2$, ez is mint szo-
katlan szabályos aszimmetria. Szepes Erika ennek a rendetlen lát-
ványnak a nyomán jut a kötet egyik számomra nevezetes következtet-
tésére, az ereszkedő szótagszám „törvényének” hibás voltára, lényeg-
ében megszüntetésére. Horváth Iván szellemes, kitűnő tanulmányá-
ban így ad hangot ennek a hatalmasodó szemléletnek, meggyőző-
désnek: „Szintaxis és sormetszet összetartozásában nem tudok kétel-
kedni. Kérdés, milyen mértékben mélyíthető el általában grammatika
és metrika párhuzama . . . a metrikai szegmentálás nagy vonalakban
mégis csak a grammatika üres lenyomatának tekinthető.”

Úgy vélem, másként is szemlélhetjük a közösen tapasztalt tényt,
grammatika és metrika verselésbeli örök interferenciáját. Annak a
variációs igénynek jeleként, amely minden művészetben otthonos,
esztétikai nyereséget teremt, monotonitást űz, s nem törekszik kizáró-
lagosságra. Szerdahelyi abszolutizált százalékszámítása törvényszerű-
en köt ki a sorok tagolatlanágánál, ami pedig érzékelhetően zavarja
a grammatikusokat. Ezeknek a versmetrumot súlyosan redukáló szem-
lélete is szélsőség, ebben aligha van különbség az olykor élesen vitázó
Horváth Iván és Szerdahelyi István között. Részigazságok feszülnek
egymásnak, miközben a masszív hagyomány konvencióvá, leküz-
dendővé válik. Szerintem ma és itt nincsenek kellő érvek hangsúlyos
verselésünk alaptörvényeinek revidálásához. Soltész Katalin tago-
lása tényleg hagyományos, de semmi sem bizonyítja, hogy elavult.

Hangsúlyos verselési rendszerünk elemi sorváltozatait metrizálják
újyszerűen az értekezések, e sorok íróját azonban csak abban erősít-
tik meg, hogy a hagyományok e tekintetben ép nyelvi-verselési érzék-
et mutatnak. *Az idő és hírnév* minimális metrikai problémái lép-
ten-nyomon elének bukkannak költészetünkben. Az interferencia je-

lenségében a szómetező cezúra sem ritka. Véleményem szerint (ezt nem győzöm hangoztatni) a rövid sorok (4–8 szótag között) metrikusan tagolt, általában kétütemű sorok, miként a hosszú sorok fél-sorai is. Azt hiszem, hogy az egymetszetű rövid sorok cezúrái gyakorta úgy viselkednek, mint a hosszú sorok mellékmetseteiei. Erejük dinamikus, az alig érzékelhetőől a főmetsetet erejéig. De a többütemű hosszú sorok főmetsetének erejét ezektől a cezúráktól számon kérni — metrikai tévedés. Versméretben működnek ezek a cezúrák is, változó intenzitással, metrumot teremtve a rendezett prozódia-ban. Érzékelhető sorozatosságot a szabályos kétüteműséget mutató sorok mindenkorai többségével. Ennek az egyszerű arányszemlélet-nek pedig a folyamatos konvenciót szerez érvényt, szemben szerintem a sok szempontból kitűnő Horváth Iván-tanulmány félmondatával: „... a ritmizálás sohasem a versben, hanem mindig a befogadóban történik meg”.

Megemlítem befejezésül, hogy gondolkodtató, vitára serkentő írások gyűjteménye e kötet, időnként műfaji remeklésekkel, mint például Kovács Kristóf András munkájával. A verstan iránt érdeklődőknek valamennyi dolgozat izgalmas, lebilincselő olvasmány. Olyan egyenes, nyílt vita színtere a kötet, amely egyszerre gyönyörködtet és lelkesít. (*MTA Irodalomtudományi Inézet, 1984.*)

SZUROMI LAJOS

IRODALOMTUDOMÁNYI ÉS STILISZTIKAI TANULMÁNYOK, 1984.*

A kötet az 1981-ben napvilágot látott, hasonló című tanulmány-gyűjtemény szerves folytatása. A tizenhat tanulmány között találunk az erdélyi irodalom alakjaival foglalkozó, új ismereteket nyújtó, problémafeltáró elemzéseket. Ilyenek a Kristóf György szellemi pályáját bemutató, Sütő András drámáinak központi gondolatairól szóló, Szabédi László emberi magatartását tisztázó, Apáczai tudományos stílusáról vagy az Erdélyi Helikon népies vonaláról írt dolgozatok. Ezekon kívül a magyarországi irodalom számos tagjáról is

* Szerkesztette: Szabó Zoltán.

kapunk új szempontú, az eddigi eredményeket gazdagító képet, így Kazinczyról, Aranyról, Bajzáról, Németh Lászlóról. A kötet tíz irodalomtudományi és hat stilisztikai cikket tartalmaz.

Az irodalomtörténeti dolgozatok között találjuk Mózes Huba alapos munkával készült elméleti, poétikai írását a népdalvers sorfajairól. Cseke Péter *A népiség elve az Erdélyi Helikonban* címmel a két háború közti erdélyi irodalomban követi nyomon a népiesek indulását, szerveződését, elveit és fejlődését a Helikon anyagának ismeretése kapcsán, kiemelve a magyarországi népi irányzattól való eltéréseket és különbségeket.

Egyes írókkal, kritikusokkal foglalkoznak a kötet többi szerzői. Molnár Judit szereptanulmány-vázlata Kazinczy Ferencről érdekes, sok kérdést felvető modern kísérlet. Dolgozata inkább szociálpszichológiai vizsgálat, mint irodalomtörténeti írásmű. A Kazinczy életútját meghatározó történelmi, társadalmi szükségszerűségeknek találó rajzát adja. Kevés hangsúlyt kap azonban az író döntéseiben legalább annyira fontos szubjektív, érzelmi, értelmi oldal. Hogyan alakulnak ki Kazinczy jellemtulajdonságainak legfontosabb elemei, értelmiségi, felvilágosult szemlélete, humanizmusa és hazafisága; minderre inkább csak utalás történik.

Kozma Dezső *Arany és a hagyományok* című írásában meggyőzően bizonyítja, hogy Arany Jánosnál a régi és a népi irodalmi örökség megőrzése egyben újratерemő felhasználást is jelent.

A magyar irodalom két kritikusáról is szól dolgozat. Végh Béla ismerteti Bajza József műfajtanulmányait és funkcionális kritikai elveit. Gaál György Kristóf György kritikái, filozófiai fejlődését rajzolja meg. Jól tagolt, világos szerkesztésű írásában nemcsak bemutatja, de értékeli is a ma már ritkán emlegetett irodalmár életpályájában a pozitívizmus és a szellemtörténet hatását.

Németh Lászlóval két szerző is foglalkozik. Kereskényi Sándor nehéz feladatra vállalkozik, amikor az erkölcs és esztétikum összefüggéseit keresi Németh László szépségeszményeinek kialakulásában. Gondosan ismerteti *A minőség forradalma* írásainak gondolatait, de hiányzik saját értékelése és a következtetések levonása. Máriás József látszólag részletkérdést ragad ki a Németh László-i életműből, amikor az író nagybányai kapcsolatait veszi szemügyre. E részletet azonban olyan biztonsággal tárja fel, és olyan érdekesen mutatja be az írói életmű egészében, hogy magával ragadja olvasóját. Az életrajzban talált és a művekben gondosan kinyomozott adatok feltárása mellett felleljük az író szellemi fejlődésének nyomvonalát is: itt, Nagybányán fedezi fel a szerző Németh László nemzetiségi kérdésben vallott nézeteinek hajszálgyökereit.

Két kitűnő dolgozat foglalkozik korunk két erdélyi írójával. Az igazság felmutatásának igénye, a félreértések elleni küzdelem döb-

benete szólal meg Kántor Lajos Szabédi László második világháború utáni életútjának elfogultság nélküli rajzában. Sütő András három történelmi drámájának jól felépített, lényeglátó elemzésében Lázok János feltárja Sütő véleményét a forradalomról, a forradalmi erőszak okozta szenvedések okairól, az eszmék dogmává merevedéséről, a forradalmároknak a hatalom birtokosaivá válásáról.

A hat stilisztikai dolgozat közül kettő összehasonlító stilisztikai elemzés. Németh Ágnes az amerikai Nyerges Antal József Attila-fordításait vizsgálja, tudományos, elvi alapokból kiindulva. Helyesen csoportosítja a fordítási problémákat, példáit kritikai szempontból megrostálja, s végül tárgyilagos bírálatot mond Nyerges fordításainak pozitívumait és negatívumait is feltárva. Kovács Emese Villon *Nagy Testamentumának* párbeszédeességéről ír.

Igen figyelemre méltó Kabán Annamária szövegnyelvészeti dolgozata. A magyar tudományos stílus kialakulását követi nyomon Apáczai, Melius és Pápai Páriz egy-egy műve alapján. Modern vizsgálódási módszere Apáczai szövegének vizsgálatában logikusan felépített, jól szemléltető, hatalmas anyagot feldolgozó példáival meggyőzően hat. A szerző maga is hangsúlyozza, hogy itt csak első lépését végezte el egy sokkal nagyobb feltáró munkának. A három tudós nyelvének összehasonlító stilisztikai elemzése számottevő eredményekkel biztat.

Galamb Katalin szemléletesen példázza Ambrus Zoltán művein Szabó Zoltánnak a szecesszióról írt megállapításait. Egyed Péter *Íráskép-típusok és grafikai szerkesztés a versben* című dolgozatában a központozás kérdéseit fejtegeti, bár kevésbé lényegre törő módon.

J. Nagy Mária a tőle megszokott alaposággal vizsgálja, Vajda János lírájának hatalmas anyagát földolgozva, a főnév stilisztikai felhasználásának sokrétű lehetőségeit.

A kötet tizenhat szerzőjének fele a harmincévesek generációjához tartozik. Az ő munkájuk annál is inkább értékelendő és dicsérendő, mivel közülük számosan kis erdélyi falvakban tanítanak, s így oktató munkájuk mellett szakíthattak csak időt tudományos munkára. A tanulmányok mindegyike mögött komoly felkészültség, pontos, alapos anyagismeret van, a szerzők ismerik és nyomon követik a legfrissebb nemzetközi szakirodalmat is. (*Kriterion Kiadó, 1984.*)

N. ABAFFY CSILLA

MAGYAR DRÁMAÍRÓK. 19. SZÁZAD. I—II.*

A Magyar Remekírók sorozatában megjelent két kötet 19 szerzőtől ugyanennyi drámaszöveget tartalmaz. Az első kérdés, mint minden válogatásnál: miért éppen tőlük, miért éppen ezeket? Fölvetését indokolni látszik, hogy négy dráma (a *Bánk bán*, *A kérők*, a *Csongor és Tünde* és *Az ember tragédiája*) már a Szépirodalmi Könyvkiadó jelen sorozatában is megjelent 1974 és 1983 között, az egyes drámaírók válogatott műveinek kötetében.

Nagy Péter tudatosan vállalta az újbóli megjelentetést; az ismert főművek kiegészítő sorozata helyett „... azokra a művekre kell a figyelmünket összpontosítani, amelyek a kort s a szerzőt leginkább reprezentálják. Felfedezni ezen belül, ennek az érintetlenül hagyásával lehet és szabad.” (II. 1036.) Minthogy a szempont a válogatásban következetesen érvényesül, mint a lehetséges variációk egyike — feltétlenül elfogadható. Annál is inkább, mert a sajtó alá rendező az *Utószó* lendületes kisesszéjében maga is felveti a megfontolt és egyáltalán megfontolható választásokat: Petőfi *Tigris és hiénáját*, Szigligeti *Csikósát* (II. 1026. és 1028.). Mert a számbavétel alkalmával bizony rákényszerülünk annak beismerésére, hogy a klasszikus és vitathatatlan drámahármas mellett még a második vonalban is csekély a kínálat, s az már valóban részletkérdés (a válogató ízlésére, világképére bízva), hogy Czákó Zsigmondtól inkább a *Leona* kívánkozná-e a kötetbe, Bolyai helyett pedig netán Gombos Imre (az *Esküvés*sel) vagy Gorove László (az *érdemes kalmárral*).

Nagy Péter több választása külön méltatást igényel. Bolyai Farkastól *A párisi per c. „érzékenyjáték”* méltán reprezentálja azt a drámatípust, amelyik 1790 és kb. 1830 között a komoly drámai műfajok sorában szinte egyeduralgó volt a magyar színpadon, s révén a szentimentalizmus sokkal tartósabb és nagyobb közönségkörre kiterjedő stílusiránynak bizonyult, mint az epikában vagy akár a lírában. Ugyanígy örömmel üdvözlendő a tudományosan máig sem értékelt népszínművekkel való szembenézéshez szükséges szövegközlés is — bár a *Csikós* vagy egy másik korai Szigligeti-népszínmű beemelése a műfaj 1849 utáni szükségszerű elsekélyesedését talán jobban kiemelte volna. S végül, bármilyen furcsának tűnik is: textológiai szempontból igen fontos a *Tragédia* jól gondozott szövegének újrakiadása, a Magyar Remekírók 1974. évi kötete alapján. 1972-ben, Madách születésének 150. évfordulójára ugyanis éppen a Szépiro-

* Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Nagy Péter.

dalmi Könyvkiadó bocsátotta sajtó alá Szabó József sajátos elvek alapján „gondozott” szövegét, aki kilenc helyen visszaállította Arany János elfogadott javításaival szemben Madách fogalmazványsszövegét. Túl a meghagyott és a száztíz év alatt amúgy is felhalmozódott szövegromlásokon, a nyomdai gyakorlat kényelmessége okán ez a vegyes textus azóta több kiadásban, nagy példányszámban jelenhetett meg. Amíg a *Tragédia* kritikai kiadása elkészül, szükséges az 1974-ben Németh G. Béla által gondozott és most újranyomott szöveg kiadói preferálása.

A főszerző megválasztásakor a sajtó alá rendező szemléletmódot alacsonyán állapította meg a Ferenczy József készítette összkiadások értékét (Czakó és Obernyik életművéből), helyettük az első edícióhoz nyúlt vissza; ma is használhatónak látta viszont a századforduló nagy, szöveggondozott kiadói vállalkozásait.

Nagy Péter jegyzetei tömörek, mindig lényegre mutatók: jó eligazítást adnak. Ugyanez mondható ei az életrajzi kronológiákról, amelyeknek értékét növeli, hogy a felfedezészámba menő szerzőkről (pl. Toldy Istvánról) nehezen lehet korszerű adatokhoz jutni — ennyiben itt élet- és pályaképet is pótolnak. Az ismertebb drámáirók esetében pedig meg kell felelniök a kutatások jelenlegi szintjének, elért eredményeinek. Minthogy drámákról, színpadon előadott művekről van szó, kiegészítésül néhány színháztörténeti adat pótolható ehelyütt. Ilyen a Bolyai Farkas színházi élményeit sokban meghatározó 1793-as kolozsvári színészi fellépés ténye (Dávid Lajos: *A két Bolyai élete és munkássága*, Bp. 1979.² és Enyedí Sándor: *Bolyai Farkas neve egy régi színlapon*, Magyar Nemzet 1981. szept. 25.), valamint a *Csongor és Tünde* ösbemutatójának évszáma (1879) meg a *Főúr és pór* kolozsvári, megkésett színrevitelének beszédes dátuma (1848). A Kisfaludy Károlyt bemutató színigazgató neve: *Éder György* (I. 1030.). *Az arany embert* nem tekinthetjük az első sikeres magyar regénydramatizálásnak (II. 1004.), Dugonics András színrevitt „jeles története” pl. 90 évvel megelőzték.

A kronológiákból előtűnő író-életrajzok közül Madách 1848-as szerepét az újabb kutatások egyértelműbben tisztázták (II. 1041.), a népszínmű eredetét bonyolultabban látjuk a reformkor felől tekintve (II. 1029.), Szigligeti kései népszínműveit — *A strike*, *Az amerikai* — említhető értékűnek tartjuk.

Mindezt összevetve: a két drámakötet — a sajtó alá rendező Nagy Péter szándékának megfelelően — magas színvonalon, a felfedezés és az újrafelfedezés olvasói és kutatói örömeit is nyújtva reprezentálja a magyar drámafejlődés XIX. századi fővonulatát, jellemző irányzatait, műfajait és szerzőit. Gyakran fogjuk őket kézbe venni. (*Magyar Remekírók, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.*)

KERÉNYI FERENC

HAJDU LAJOS: FORRADALMÁR VAGY SZERENCSELOVAG?

NYOMOZÓI JELENTÉS A „RÁBY-ÜGY”-RŐL

Hajdu Lajosnak a *Nemzet és emlékezet* sorozatban megjelent könyve csakugyan nemzet és emlékezet, történelem és aktuális múltértékelés viszonyához szolgáltat szerfölött izgalmas és igen értékes adalékokat szorosabban vett tárgyán túl is. Mert nemcsak a valóban élt Ráby Mátyás alakját, viselt dolgait kívánja hitelt érdemlő dokumentumok segítségével most már torzítástól mentesen megmutatni, hanem mintegy száz esztendő gondolkodástörténeti, „emlékezéstörténeti” tüneteinek felidézésére is sarkall. Hiszen jellemző dolog az, hogy Jókai, a Tisza Kálmánnal néhány esztendeje uralomra jutott párt politikusa, közgondolkodója miért vonzódik a témához: a megyei önkényeskedés, elmaradottság ellen a nép valóságos érdekében az uralkodóval összefogó népboldogító alakjához. Érthető az is, hogy Szerb Antal miért becsülte a legjobban a *Rab Rábyt* Jókai regényei közül: a felvilágosultság, a polgári tolerancia, a liberalizmus jegyében. A marxista irodalomtörténetírás kezdeti szakaszán Rábyban (nem is annyira Jókai, inkább az emlékirat hőisében) a haladás bajnokát látták, az 1980-as évek derekán megjelenő, a valóság Rábyjáról szóló könyv viszont illúziók és előítéletek nélkül, objektív módon igyekszik igazságot tenni vagy legalábbis „nyomozni” a Rábyügyben.

Propagandisztikus tételek helyett a lehető legtárgyilagosabb beállításra törekszik. Szemére veti például Komlós Aladárnak, aki csaknem jakobinust látott a történelmi Rábyban, hogy Ráby „érdemeinek tudja be a hatóságok leleplezését, amelyek lopnak, zsarolnak, sikasztanak, arról azonban megfélemedezik, hogy az általánosítás olykor igazságtalan. A nyomozó meg van győződve (mert kutatta a korszak igazgatástörténetét), hogy pl. a pécsi kerületi főispáni és királyi biztosi „hatóság (élén gróf Széchenyi Ferencel és Hajnóczy Józseffel) — vagy más igazgatási szervek vezetői — ezeket a bűnöket nem követték el”. (Itt, s a továbbiakban is a kiemelések Hajdu Lajostól valók.) A folytatásban fény derül arra, hogy milyen újabb tapasztalatok ösztönözhatték a szerzőt a tendenciózus beállítások cáfolására: „Még akkor is igazságtalan az *általánosítás*, ha néhol — akár sok helyütt is — felszínre bukkantak az ellenőrzések során vagy a vizsgálatok nyomán olyan visszaélések, hibák, amelyek elkövetése ellen ma sem tudunk még teljes garanciát nyújtani.” Egy szélsőségektől

mentes történelmi önszemlélet nevében sürgeti Hajdu Lajos, hogy ne a handabandázó szerencselovagokat méltányoljuk történelmünk-ből, hanem históriánk hétköznapjainak nagyságait, például a feddhetetlen jellemű és kiváló felkészültségű királyi biztost, Balogh Pétert.

Mindez tisztán történelmi kérdés, a II. József korában működő különböző politikai és igazgatási személyiségek megítélésének problémája volna, ha Ráby Mátyást Jókai nem teszi halhatatlanná, s alakját, küzdelmét nem növeli az olvasók millióinak szemében jelképpé, eszménnyé. Enélkül Hajdu Lajos aligha folytatott volna történelmi nyomozást. Kimondva-kimondatlanul az igazságtevés szándéka munkál benne: megfosztani Rábyt az őt meg nem illető köz-tisztelettől, s vele szemben többé-kevésbé rehabilitálni a regényben elmarasztaltakat. A szerző igazságérzetének reflexe jól működik, néha még olyankor is, ha a teljes, a minden adata, dokumentumra kiterjedő hézagtalan tényanyagnak ő sem lehet birtokában.

Mindenesetre egy, a valóságban élt személynek az egyéniségét és életsorsát akarja rekonstruálni és nem a *Rab Rábyt* cáfolni, mint annak idején a *Különös házasság* támadói. A két ügy mégis analóg: mindkét író (meglehetősen óvatlanul) megtörtént eseményekhez és valóban élt személyekhez kötötte regényét, s ily módon sokakat provokált azzal, hogy megbízhatatlan, sőt erősen torzító források alapján dolgozott. Így történik ez most is: ezt a „leleplezés”-t is sértetlenül, meg nem fogyatkozó érvényességgel éli túl a *Rab Ráby*, s csak a valóságban megtörtént események, a valóban élt személyek megítélésében állhat be fordulat. Hajdu Lajos célja nem is több ennél. Tisztában van azzal, hogy egy népszerű Jókai-regény által a nemzet emlékezetébe bekerült figura, Ráby igazi egyéniségének és tevékenységének feltárása nem a *Rab Rábyt* „korrigálja”, hanem múltszemléletünknek, tényitisztelő valóságmegközelítésünknek az erősítője.

A könyvnek már első negyedéből kiviláglik, hogy Ráby Mátyás megrögzött hazudozó volt, aki önéletírásában igen könnyen cáfolható adatokat közöl állítólagos nemességéről, iskoláztatásáról, birtokairól, II. Józseffel való barátságáról, akit minden jel szerint nem is ismert személyesen. Megtudjuk, hogy a magyar kamara jogi osztályáról milyen visszaélések, illetve lopások miatt távolították el, amelyeket maga sem tagadott, milyen gyanús zugüggyévi gyakorlatot folytatott Szentendrán, hogyan hitette el környezetével, hogy a császár bizalmasa, hogy vált megszállott, utóbb pszichopatológiai értelemben mániákus feljelentővé. Szerzőnk imponáló érveléssel dokumentálja, hogy Ráby egyik beadványa miképpen cáfolja a másikat, hogy szinte bevallottan hamisítja kérvényeinek maga írta, bizonyítékul szánt „mellékleteit”, hogy a szentendrei visszaéléseket deklaráló állításait sosem tudta bizonyítani, mert csak hallomáson, illetve

félreértésen alapult nagy részük, hogy hajmeresztően hihetetlen meséket talált ki önmaga igazolására (pl. azt, hogy huszonnégy török ruházatú egyén szöktette meg a börtönből). Az eredeti szentendrei jegyzőkönyveknek és elszámolásoknak, a Ráby-per aktáinak az ismeretében meggyőző kép alakul ki a szentendrei és helyhatósági állapotokról éppúgy, mint Ráby üzelmeiről. Teljesnek mondható és hiánytalanul indokolt gondolatmenet a Hajdu Lajosé, mely hallatlanul érdekes elemzését adja az 1780-as évek magyarországi állapotainak.

Rábynak ilyen beállítása, persze, nem előzmények nélküli. Amint arról a Jókai kritikai kiadás *Rab Ráby* kötetének jegyzetei beszámolnak, Rábyt közönséges kalandornak tartotta már Szinnyei, később Gálos, Benda Kálmán és Lakatos Ernő pedig az 1960-as években kimutatta, hogy a beadványoknak egy része pusztá rágalmazás, s hogy Ráby már csak följelentéseinek számából következtethetően is zavarodottnak, pszichopata személyiségnek vélhető. Eddig is ismeretekesek voltak erőszakos és „nem tiszta kezű” akciói, s az is, hogy semmiféle elvi politikai áttekintéssel nem rendelkezett, „népbarátsága” sem egyéb demagógiánál. Ilyesfélére nevezetes *Rab Ráby*-tanulmányában, a regény mindmáig legerjedelmesebb elemzésében, Sötér István is utal, amikor Ráby jakobinus beállítását elveti. Kétségtelen tehát, hogy forradalmárnak alig-alig látta valaki is Rábyt, Jókai is humánus, jozefinista hivatalnoknak ábrázolja, s politikai, erkölcsi arculatával kapcsolatban is több ízben merültek fel kételyek. Hajdu Lajos azonban joggal hivatkozik arra, hogy mégiscsak „utcát és teret neveztek el róla, egykori házán, valamint rabsága színhelyén (a pesti vármegyeházán) emléktáblát állítottak neki”; hogy a szélesebb értelemben vett közvélemény a Jókai által „megírt” figurát valóságos személynek tekintette, s „készpénznek vették Ráby 1797-ben Strassburgban megjelent *Önéletírásának* csaknem minden megállapítását”. A *Forradalmár vagy szerencselovag?*, ha nem is előzmények nélkül, de elsőként vetett számot kimerítő alapossággal a Ráby-üggyel.

A tárgyában, céljában történettudományi könyv elsőrangúan fontos az irodalomtörténet számára is. Igaz, a Jókai alkotómunkájára, művészi alakító tevékenységére inkább jellemző összevetést, a *Rab Ráby*nak a Ráby önéletírásával való szembeállítását többen elvégezték. De azért nem haszontalan a Jókai-regény szempontjából a regénybeli és az önéletírás alanya mellett egy harmadik Rábynak, a valószínűleg élt Ráby Mátyásnak a véglegesnek mondható portréja. Hajdu Lajost például joggal háborítja fel, hogy Ráby a császár bizalmasának tünteti fel magát, s ezzel pénzt csal ki különböző kérelmezőktől, sikeres közbenjárást ígérve. Jókainál azonban Ráby és József császár közvetlen kapcsolata művészi nyereséggel jár: a konfliktusok, a politikai erőviszonyok, a megye és a császár törekvései áttekinthetőbbé

válnak ezáltal. Sajátos, mélyértelmű jelenség ez: Ráby valótlan-ságoktól hemzsegő emlékirata éppen mint ilyen volt alkalmas arra, hogy kifejezze II. József évtizedének, s persze, Jókai korának is, jellemző vonásait.

Az új földesúr Ankerschmidtje éppoly kevésbé hasonlít a valóságos Haynaura, mégha az alapötletet tőle nyerte is az író, mint a *Rab Ráby* Matyi úrfija a történelmi Ráby Mátyásra. De ez a meg nem felelés nem árt a regénynek, sőt (furcsa módon) Ráby önéletírásának képtelen túlzásai, s amivel Jókai fantáziája mindezt megtoldotta, az jellemzőbb és mélyebb tartalmakat segít kibontakozni, mint azt a valóságos Haynaura és Rábyra inkább hasonlító regényfigurák esetleg lehetővé tették volna. A regény voltán túl magát „króniká”-nak, valóságnak is állító, hiteles forrásokra hivatkozó *Rab Ráby* esete speciális: nemcsak Rábyt szerepelteti saját nevéen, hanem Paprika Pétert, Niczkyt és másokat, tehát történelmi igazságot színlel, holott távol áll attól. Nem él a fikcionálás távolító gesztusával, s ez okkal ingerli az utókor méltányosságigényét. Ezért nagy nyereség Hajdu Lajos könyve, mely után könnyű eligazodni történelem és regényvilág, valóság és fikció útvesztőiben. Nem hatástalanítja tehát a *Forradalmár vagy szerencselovag?* Jókai sok-sok fogyatékos-sága mellett is emlékezetes, nagyhatású regényét, hanem múltismeretünket gyarapítja. Nem szegényebbé tesz azzal, hogy megfoszt a Rábylegendától, hanem történelmi, irodalmi tudatunk differenciálódását idézi elő. A regényhős Ráby mellett most már van egy „igazi történetünk”, mely nagyon kevésbé hasonlít amarra, de éppen ilyen voltában sok szempontból kiaknázzható művelődéstörténeti dokumentum. (*Magvető Kiadó, 1984.*)

IMRE LÁSZLÓ

INTER ARMA SILENT MUSAE*

Tabák András hat évszázad katonaverseiből állított össze egy gyűjteményt. A testes kötet több érdekességet tartalmaz. Egyrészt szomorú tényként, a költészet tanúságával dokumentálja: a magyar történelem a XV. századtól szinte hézagtalanul a háborúk és a harcra készülődés közepette telt el. Másrészt arra utalnak ezek a versek, hogy a legjelentősebb költők egy-egy fordulata a közbeszéd figurája

* „Fegyvert s bátor szívet”. Szerkesztette: Tabák András

is lehetett, meg arra, hogyan vált például Amadé László *Toborzójának* „gyöngvélet” leleménye 1780-ra a katonaeletet minősítő szétbonthatatlan egységgé. Talán arról is tudósíthatnak ezek a költemények, hogyan jelent meg egy metrikai lehetőség ismeretlen költők műhelyében, s aztán hogyan használta föl ezt a „nagy irodalom”.

A kötet műfaja, a szerkesztő koncepciója és gyakorlata azonban inkább kételyt ébreszthet. Legelőbb a műfaj. Egy tematikusan összeállított mustra ugyanis — talán akaratlanul — valami teljességet szeretne mutatni. Ez törvényszerűen a téma jelentőségének megnöveléséhez, az anyag túlméretezéséhez vezethet el. Itt is ez történt. Ebben a sodrásban (a bevezető szerint) az egész magyar líra „jószerivel a török elleni honvédő közdelemben született meg”, a magyar költőket Ballassitól Radnótiig a „katonatéma” is foglalkoztatta, Ady „az első világháború legkimagaslóbb lírikusa” lett. A harc utáni vágy, a katonai erény majdnem nemzetkarakterológiai tényvé vált. Ez a szemlélet nemcsak nem igaz, hiszen a magyar nép sohasem kereste a harcot, hogy önmagát kiteljesítse, hanem kényszerűségből föl vállalta azt, nem óhajtván sorsát a mindenkori ellenség ambíciója szerint elfogadni, hanem az irodalom teljesen hamis értelmezéséhez vezetett el. Ebben az értelmezési bizonytalanságban sikkadt el *A marsziliai ének* fordítás volta, ezért lett „katona-vers” Petőfitől *A szabadsághoz*, a *Nyakra való*, az *Egy goromba tábornokhoz* s egy XIX. századi Névtelen *Pepi tántja* arról, hogyan fogott egy harmincéves gazdag „tánt” magának egy kapitányt, majd annak halála után harmadnapra egy újabbat. Így vált katonaverssé Babits *Hajnali szürküllete*, Ady költeménye, *A halottak élén* és az *Üdvözlet a győzőnek*, Gábor Andor *Verbunkja*, valószínűleg a pontatlan cím miatt, Radnóti második és hetedik eclogája. Komjáthy *Álmodva* című alkotása is ide sodródott, feltehetőleg azért, mert harcról van itt is szó: „A durva harc árjába dobva, / Alattam vér és testromok . . .”. Az azonban nem tűnt föl, hogy a Spinozáról elmélkedő, Szenicre száműzött tanár a „harc”-ot itt az élet szinonimájaként használja csupán.

A szerkesztői gyakorlat sem tűnik problémátlannak. Nem világos, miért szerepel még mindig önálló eredeti alkotásként a Thaly népszerűsítette hamisítvány, a „Gelenczei Szőke Ambrus”-féle *Harci dal*. Nem érthető, miért maradt el a lovagi énekköltés, miért nem szerepel a *Szegedi veszedelem* s belőle a „Nagy sok dob, trombiták oly igen harsagnak”-kezdetű strófa, mely a valóban költő Tinódit reprezentálja, meg a *Budai Ali basa históriája* és az *Egri históriának summája*. Vagy miért nincs a kötetben a bajtársiasságot, hősiességet és önfeláldozást költőileg is érvényesen megfogalmazó rész a *Szigeti veszedelem* kilencedik énekéből, Radivoj és Juranics epizódja? S hol maradt jó néhány idetartozó vers Berzsenyitől? Miért nem olvasható

több azokból a klapanciákból, melyek minden háborút tömegesen kísérnek? És hol van a második világháború élményéből táplálkozó, bár igaz, csak 1963-ban papírra került hosszú vers, az *Egy katona megy a hóban*, Vihar Béla alkotása?

A *Fegyvert s bátor szívet* arról akarja meggyőzni az olvasót, hogy a költészet fontos része „inter arma” született. A nyilvánvaló szerkesztői tévedéseket leszámítva is inkább a latinoknak adunk igazat. „Inter arma” ugyanis valóban „silent musae”. (*Zrínyi Katonai Kiadó, 1984.*)

SIPOS LAJOS

JÓZSEF FARKAS: ÉRTELMISÉG ÉS FORRADALOM

A szerző, mint e terület évtizedek óta szorgalmas kutatója, ezúttal is a Tanácsköztársaság kulturális életével foglalkozik. Mondhatnók, hogy kiadványok hosszú sora után vajmi kevés újdonság várható ebben a témakörben. Ilyen vélemény azonban elhamarkodottnak bizonyulna. Részben azért, mert az idő múltával feltétlenül változik a látószög, másrészt még mindig kerülnek elő újabb anyagok, s másirányú kutatások is hoznak e témát érintő eredményeket. A szerzőnek ez a kötete kutatásainak új szempontú summázata, s egyben alkalmat ad arra is, hogy az eddig kialakult képet határozottabban, pontosabban rajzolja meg.

A kötetet a Kossuth Könyvkiadó adta ki. Ez a tény azt a szándékot is jelzi, hogy a tárgy ebben a feldolgozásban szélesebb olvasóközönség számára váljon hozzáférhetővé, mint leszűrt, politikailag és szakmailag egyaránt immár közismeretinek is minősíthető ismeretanyag. Ám József Farkas könyve mégsem pusztán népszerűsítés, rövidített változata többé-kevésbé lezárt feltáró munkának, hanem olyan mérlegelés, mely egyúttal kritikailag is rostálja az eddigi vélekedéseket.

Megnyilvánul ez a törekvés egyebek között abban a hangvételben, amely a könyv egészét jellemzi. A kifejezetten politikai szempontok mellett erősebb hangsúlyt kapnak a történetiek, a kultúra helyzetének a körülményekkel összefüggő, s részben csak azokkal értelmezhető sajátosságai. Míg az előző korszakban a Tanácsköztársaság kulturális életének, az akkor keletkezett tervek, programok, intézkedések, a haladó erők ezekhez való viszonyának kérdései álltak a feltáró munka előterében, a Tanácsköztársaság e téren is meg-

nyilatkozó jelentőségének bizonyítása érdekében — addig most már maguknak a folyamatoknak az elemzése az elsőrendű feladat.

A Tanácsköztársaság művelődési politikájáról szól az első nagyobb fejezet. S noha köztudomású, ezt a nyilvánvaló tényt nem mindig vesszük kellően számításba, hogy százharminchárom nap ilyen politika kidolgozásához, nem is szólva a végrehajtásról, meglehetősen rövid időszak. Manapság valamely, nem is túlságosan fontos részletkérdésre vonatkozó életképes javaslat előterjesztéséhez is többnyire kevésnek bizonyul. Ám ami konszolidált időkben szerfelett hosszadalmas és nem is mindig eredményes, az a felgyorsult történelmi időben meglepően hatékony tud lenni. Ennek okai kézenfekvők. Forradalmi változások idején a megelőző kor politikáját ellenző, a szembenállás pozíciójából eredeztethető koncepciók már akkor is léteznek, amikor megvalósításukra még nincsen esély. Tulajdonképpen ezek realizálódnak, fogalmazódnak meg a forradalmi helyzetben. Ennélfogva éppen az átfogó koncepció születik meg először, s ez is egyben a legvilágosabb és legeggyértelműbb.

Ez az egyértelműség azonban csak a megteendő intézkedések főirányaira jellemző, a megvalósulás során már érvényesülnek a különbségek, az árnyalatok, sőt a nézetütközések is. Ez elkerülhetetlen, hiszen a forradalom fiatal még, nincsen gyakorlata, sok még a szubjektív elem. A Tanácsköztársaság kulturális politikájának egyik megkülönböztető jegye mégis az a körülmény, hogy a gyökeres változások idején is ragaszkodik a pragmatikus megoldásokhoz, s számol a realitásokkal. Nem könnyű vállalkozás, hiszen mind a túlzás, a forradalmi radikalizmus törvényszerűen fellépő jelenségei, mind pedig a forradalmi mezbe öltözött polgári álláspontok eltérítő hatásai működnek, mégpedig már az alapkérdések körében is. A folyamatoság igénye s a tradícióval történő szakítás követelménye egyként eleven e korszakban, amiből azután logikusan következik a hagyományokhoz való viszony tisztázásának szükségessége.

Elégé ismertek ma már Lukács György ekkori és ide vonatkozó nézetei, Kassák álláspontja csakúgy, mint a Kun Bélával folytatott vita. József Farkas könyvének nem is az ezekre való ismételt utalás az érdeme, hiszen a könyv tanulmányai első renden a kultúrpolitikával, sőt ezen belül kultúrpolitikai és művészetpolitikai irányelvek, programok kidolgozásával, bizonyos intézkedések végrehajtásának gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak. E témák viszont, ha vannak is kutatási előzmények, már korántsem annyira ismertek.

A leginkább újnak a sajtóval foglalkozó fejezet mondható. Fontos ez a tárgy már csak azért is, mert a közvetlen, napi politizálásban s az ilyen felgyorsult időben a folytonosan változó tényezőket nyomon követő sajtó kitüntetett jelentőségű, az újságok szerepe igen fontos. Ám a sajtó átalakítása nem lehet pusztán a sajtóra vonatkozó

elméleti kérdések megfogalmazásának egyszerű következménye. Ha valahol gyakorlati érzékre szükség van a szellemi munka területén, akkor itt, a sajtóban mindenképpen. Annál is inkább, mert a régi Magyarország igen fejlett és szerfölött változatos sajtóval rendelkezik, temérdek kiadvány, lap, folyóirat, közlöny lát napvilágot, akik pedig csinálják, az újságírók, eminens szerepet játszanak az ország szellemi életében, nemcsak a hírközlés közvetlen feladatai körében, hanem a politikacsinálásban s a szellemi-művészeti élet egyéb régióiban is.

Nyilvánvaló, hogy ezt a hatalmas potenciált nem lehetett egyszerűen valamiféle új vágányra állítani, számolni viszont mindenképpen kellett e sajátos szellemi hatalommal. Ennek megfelelően a Tanácsköztársaság sajtópolitikája meglehetősen toleráns volt, noha nem kerülhette el a sajtószabadság értelmezésének a polgáritól eltérő következtetéseit, hiszen nem tűrhette el saját létezésének, jogosultságának megkérdőjelezését. Nagyvonalú volt viszont a vitakérdések egész sorában. A nézetkülönbségek csökkentése érdekében hajlamos volt, az adott helyzetben kényszerült is, kompromisszumokra.

A különböző lapengedélyek kiadása, megvonása, újra engedélyezésük szeszélyesnek tűnhet, ám — olvashatjuk József Farkastól — ez esetekben mindig konkrét okok játszottak közre, ha úgy tetszik: előre nem látható tényezők, a sajtótermékek számának megcsappanása pedig az időszak végén nem valamiféle szigorodás, hanem a mind súlyosabb papírhány következménye.

A könyv harmadik nagy fejezete az irodalommal és az irodalmi élettel foglalkozik. E kérdések az ismertebbek közé tartoznak. Mégis külön érdekességgel szolgál az irodalompolitika és az írószervezetek viszonyának tárgyköre, az avantgarde és a proletárforradalom kapcsolatának annyit emlegetett témája s nem utolsósorban a világ-irodalmi tájékozódás ebben a korszakban. E vonatkozásban az adatok szükségképpen szórványosak, de még így is tanulságosak.

József Farkas hasznos tájékoztató könyvet adott közre. Sokoldalúan és tárgyilagosan értelmezi anyagát. Csupán néha zavaró az az emelkedett hanghordozás, amely politikai irodalmunkban nem ritka. A könyvben feldolgozott tények politikai súlya önmagáért beszél, világosabban és hatásosabban akkor, ha nem kell még a retorika terhét is hordozniuk. (*Kossuth Könyvkiadó, 1984.*)

WÉBER ANTAL

ILLYÉS GYULA-EMLÉKKÖNYV*

Kivételes gazdagságú életmű, kivételes szerep egy irodalom életében: erről hivatott képet adni a kötet. Őrizni az emlékeket, élővé rajzolni a nemrégien eltávozott arcvonásait, anyaggyűjtéssel-válogatással segíteni az értékelést, az irodalomtörténeti helykijelölés műveleit.

Illyés Gyuláné szép, értékekben gazdag könyvet állított össze. Régi, immár klasszikusnak mondható irodalomkritikák váltják benne egymást — Németh László és Babits Mihály, Halász Gábor és Sárközi György tollából — a későbbi évek vallomásaival: Bernáth Auréltól és Cs. Szabó Lászlótól, Borsos Miklóstól és Szabó Lőrinctől, Juhász Ferentől és Vas Istvántól, Illés Endrétől és Baránszky-Jób Lászlótól. Bálint György és Schöpflin Aladár egykorú kritikája találkozik benne össze Zelk Zoltán és Komlós Aladár visszaemlékezéseivel, Lengyel Balázs és Kiss Ferenc műelemzéseivel, Csoóri Sándor, Sütő András és Kányádi Sándor szép soraival. Magyaroké más népek íróiével, művet értékelő írások testközelből szólókkal. Lapjain egy Weöres Sándortól Orbán Ottón át Utassy Józsefíg érő vonulat lírikusai köszöntik vagy búcsúztatják Illyésben társukat vagy példaképüket.

S közöttük: számos dokumentum. Levélváltások Móricz Zsigmonddal és Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Bibó Istvánnal és Fábry Zoltánnal — képek korai, kevésbé ismert publikációkról és barátok együtteséről, a költő számára meghitt tájrézletekről és külföldön megjelent kötetek címlapjairól. A gyászír kiváltotta megrendülés vallomásai: a „második anyanyelv” országának elnökétől és névtelenek kézírásos soraiból. S ami legalább ennyire fontos: eddig ismeretlen naplószerű följegyzések részletei segítenek jobban megérteni az író belső világát. Illyés töprengései az igazságról és írói alkatokról, följegyzései drámák készülésétől és irodalmi csoportok küzdelmeiről — pillanatok benyomásairól és az emberi lét alapkérdéseiről. Megismerhetjük egy pályakezdő fiatalember korábban nem ismert terveit és szembesülhetünk a halál kapujában talpra segített férfi utolsó reménykedésével.

Derűs, elgondolkodtató és megrendítő kötet.

Tagolása legnagyobbbrészt arányos, és egybevág a főbb pályaszakaszokkal. (Inkább csak az 56 és 72 közötti másfél évtized hökkent meg, illetve készlet tűnődésre anyagának szerénységével és azzal,

* Válogatta és szerkesztette Illyés Gyuláné.

hogy az itt helyet kapó írások között is csak kevés olyan van, mely szorosabban kötődne ehhez az időszakhoz.)

Illyés művészi és közéleti súlyát éppúgy érzékelteti ezáltal, mint ahogy közben erkölcsi arcélét is kirajzolja, nem halványítva el közben mindennapok apróságaiiban megjelenő derűs emberségét.

Bőkezűen válogatott, sokszínű anyagot vehet kézbe a könyv olvasója. Legtöbbet akkor ad számára, ha képeit lapozgatva, az egyes írásművek között saját tetszése szerint válogatva ismerkedik a sokrétűen összetett Illyés-életmű más-másszerű elemeivel. „... ez a könyv (...) a szeretet könyve” — írja róla utószavában találóan Domokos Mátyás — „... az itt közreadott írásoknak (...) a megértés vágya és a szeretet volt az ihletője”. A költő és műve körül ismételtelen föllángoló viták érthető módon nem kaptak helyet a gyűjteményben. Talán azt is hozzá kell azonban még ehhez tenni, hogy a jellegzetesebben „szakmai”, más szóval az egyértelműbben irodalomtörténeti feldolgozás eddigi — egymásnak alkalmanként ellentmondó, de mindenképpen bőséges és színvonalas — részeredményei sem lettek benne jellegadóvá. Igaz: ezekből is akár külön könyvet lehetett volna összeállítani, ahhoz hasonlóan, ahogy a naplószerű írások is bizonyára adhatnának anyagot akár önálló kötethez. Másrészt: ha egy kicsit szigorúbb válogatás bizonyára rövidített volna is néhány írásnak a szövegén, egy-két kisebb fajsúlyú rövidebbet pedig kihagyott volna közülük, bizonyos, hogy méltatlan írás nem zavarja a kialakuló összképet. A kiadott munka fő vonalaiban valós képet tud adni arról a lírikusról, aki az avantgardtól indulva, lábát később a hagyományok talaján megvetve egy újfajta modernség kimunkálásáig jutott — arról az emberről, aki sokféle küzdelem közepette teremtett kapcsolatot művészet és közéletiség, munkásmozgalom, paraszti-népi törekvések és intellektuális európai örökség között. A korábban Illyés szerkesztésében készült kitűnő *Babits-Emlékkönyv* sem pótolhatta az életmű monografikus feldolgozását, csak megelőzhetette azt hosszú évtizedekkel; természetes, hogy ez a kötet sem helyettesítheti a kérdéseket is fölvető — és válaszok adását is megkísérlő — tanulmányok megírását és egymással való szembesítését. Sem az életmű eddig kéziratban levő részének publikálását vagy az Illyés-pályát kísérő visszhangok egymásutánjának értékelő vizsgálatát.

Az elvégzendő munkák nagysága csak most kezd még kirajzolódni.

Ahogy Béládi Miklós lényegremutató szavai kimondták: Illyés Gyula a maga történelmi feladatát „bámulatos tehetséggel, nem kevés belső kínlódással, alkalmanként megalkuvással és óriási hatást gyakorolva látta el (...) A gyász azért borít árnyékot irodalmunkra, mert helye szó szerint betöltetlen marad (...) Nélküle új időszámítás kezdődik irodalmunk történetében”.

Még csak a küszöbén ennek a fájdalmas új időszámításnak — melyről még nem tudjuk: milyen értékviták jegyében fog kialakulni — úgy illő, hogy elsősorban köszönettel fogadjuk emlékezéseknek és vallomásoknak, egymáshoz szóló üzeneteknek és értékelő szavaknak itt kezünkbe adott gyűjteményét. Arra hivatott ez elsősorban, hogy betöltse a tisztelgés és a búcsúvétel feladatát — s ennek a feladatának méltóképpen tud eleget tenni. (*Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.*)

TAMÁS ATTILA

KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL: ERETNEK ESSZÉK

Grandpierre Emil 1933-ban a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen bölcsészdoktori oklevelet szerzett; értekezése *Az olasz ismeretelméleti dráma* címmel megjelent az egyetem disszertációsorozatának 38., Az Erzsébet Tudományegyetem Olasz Intézetének Füzetei 5. számaként, Budapesten, Gerő Sámuel könyvnyomdájából, 77 lap terjedelemben. Kolozsvári Grandpierre Emil tehát voltaképpen kollégánk: épp annyira irodalomtudós, mint író; szellemi életünkben — gondoljunk Sőtér Istvánra, Rába Györgyre — nem ismeretlen típus. Könyvének címében esszéinek jelzőjét ezért sem érzem egészen helytállóknak. Másutt maga is *szakadárnak* (447) mondja magát, s bár az eszmetörténet tanúsága szerint a szakadárból idővel eretnek lesz, a két fogalom mégsem azonos teljesen. Vezetékneve hugenotta őseinek emlékét őrzi, és B. Nagy László szellemes minősítése szerint Kolozsvári Grandpierre Emil „jellemében is hugenotta” (Kritika, 1970. 3. 50.). Kétségtől nagy dolog az öröklés: „a család — mondja maga az író — a legirgalmatlanabb, hatod-, heted-, isten tudja, hányadízigen ható, sorsformáló erő” (499). Gúnyolódó, jobbra-balra vagdalkozó természete tehát talán ilyen családi örökség.

Mégsem tartom irodalmi és egyéb nézeteinek szabatos meghatározójául a kérkedő *eretnek* jelzőt. Petőfi utálta Goethét; Gyulai Pál nem szerette Jókait; Kosztolányi Adyt; Móricz Aranyt; Füst Milán Tolsztojt, Lukács György Juhász Gyulát — s folytathatnám, hiszen az irodalom története tele van ilyen esetleges, önkényes, egyszeri ítéletekkel. Semmi különös eretnekség nincs tehát abban, ha Kolozsvári Grandpierre Emil nem rokonszenvez Mikszáthtal, Gárdonyival, Tolnai Lajossal, Szabó Dezsővel, Németh Lászlóval, Karinthy Friggyessel, Markovits Rodionnal, Veres Péterrel s így tovább. Ehhez

neki is joga van. Ellenvéleményét, fönntartásait egy-egy részletkérdésben el is kell fogadnunk, ha kifejti, bizonyítja. A más nézetten levőnek gyakran hányja szemére, hogy „nem érvekkel hadakozva” állít valamit (101); „a bizonyítás ezúttal is hiányzik” (360); „bizonyításnak még a kísérletétől is tartózkodik” (400) — ezt azonban az ő gyakran csak jelzőkbe tömörített ítéleteiről is elmondhatjuk. „A gyarló képességű Tolnai Lajos” (142); a *Szibériai garnizon* „ordenaré hadifogolyregény” (152); a „cédulanyaló áltudós” (502), a „botcsinálta elméletíró” (509) s a hasonlók aligha tekinthetők az érvelés elfogadható fajtáinak. Még hajdani eszményképe, a később mértékére szállított Szabó Dezső stílusfordulatait is alkalmazza: a magyar prózát attól óvja, „hogy ne *gárdonyiasuljon el menthetetlenül*” (505).

Ez Grandpierre-nek a harmadik esszékötete. Nem tudtam rájönni, milyen megfontolásból vett át a *Legendák nyomában* (1959) és az *Utazás a valóság körül* (1969) című gyűjteményeiből néhány írást ide is. Így teljes terjedelmében az első esszékötet címadó írását (*Legendák nyomában*) és a Karinthyról szólót (*Széljegyzetek a legnagyobb magyar humorista életművére*). Minthogy Szalay Károly korábban éppen ezt támadta leghevesebben, a hamisítás vádját is ellene vetve (ItK 1961. 499—501), az újraközlésben kénytelen vagyok az írónak azt a makacs szándékát látni, hogy *csak azért is* kitarthat nézetei mellett. Van azután néhány olyan esszéje, amelyet részben emelt át korábbi köteteiből, mint pl. a Sarkadi Imréről vagy a Németh László *Szörnyetegéről* szóló.

Mostani kötetét öt részre tagolta. A Karinthy-tanulmány egyedül alkot egy önálló részt; a könyv végén *Pályám emlékezete* címmel olvashatók önéletrajzi vallomásai és Kabdebó Lóránttal készült beszélgetése. A *rivalda árnyai* című részben színikritikái és drámaelméleti nézetei találhatók; ebben sok szellemes és tanulságos megfigyelés és nézet keveredik a tőle megszokott egyéni elfogultságokkal. A szűkebben irodalmi esszék a *Megközelítések* cím alatt olvashatók.

Kolozsvári Grandpierre Emil az íróknak ama fajtájához tartozik, akik eszközüknek, a nyelvnek tudatos használói, fejlesztői, művelői, mint Arany, Kosztolányi vagy Illyés. Nyelvművelő cikkeiből már eddig két kis kötetet bocsátott közre a Magvető Kiadó népszerű *Gyorsuló idő* sorozatában (*Négy-öt magyar összehajol*, 1976; *Herder árnyékában*, 1979), s e kötetekben is önálló részt szentel *Anyanyelvünk védelmében* címmel. „Kétfrontos harcot” vív: a nyelvi hibák ellen éppúgy lövöldözi nyilait, mint a tudós nyelvművelők (Lőrincze Lajos, Grétsy László, Deme László, Fábíán Pál) ellen. Olykor az az érzésünk, hogy ellenük még nagyobb hévvel. Lőrinczéről enyhe gúnynyal írja, hogy azért becsüli, mert „nyelvész *létére* is kitérően tud magyarul” (244), de azután ő kapja a „derűben lubikoló” (234, 235) jelzőt, s nyelvművelő tevékenységének jellemzéséül a „szédült

derülátás”, „féktelen lelkendezés” jut ki. Tagadhatatlan szellemességgel nevezi „fogalmazásgátlónak” a nyelvművelő szakirodalmat (242).

Sokban igazat adok Kolozsvárinak. Amikor következetesen hangsúlyozza, hogy a népnyelv nemcsak a nyelvújítás korában lehetett volna, hanem még ma is kincsesbányája az írónak (166, 269), vagy amikor az ellen emel szót, hogy a nyelvi változás kétségtelenül erős törvénye ne legyen fődözeke, ürügye a fegyverletételnek (167). Újabb nyelvművelő irodalmunk — Bárczi Géza intelmei ellenére — számos kérdésben engedékenyebb a kelleténél; hamarabb belenyugszik a járványként terjedő romlásba. Mintha attól, hogy egy gyárban mindenki lop, a lopás elfogadhatóvá válnék. A nyelvi ragály, még ha jeles írók esnek is áldozatául, s „példamondatokat” tőlük is idézhetni, nem válik egészséggé.

Némely részletkérdésben azonban Kolozsvári melléfog. A *buzgárról* már maga volt kénytelen megállapítani, hogy hibáztatása baklövés volt részéről (210). Tovább is ragaszkodik azonban ahhoz, hogy a jogi nyelv hibásan használja a *kontár* szót: „A jogászok újabban önkényesen kontárnak nevezik azt a mestert, aki nem váltott iparigazolványt, azaz bizonyos jogi formaságoknak nem tett eleget, függetlenül attól, hogy jó szakember-e vagy sem.” Ezzel szemben Kolozsvári szerint: „Kontár magyarul az, aki nem érti, rosszul érti, félig érti, tökéletlenül úzi a mesterségét . . .” (211). Épp a napokban jelent meg Kertész Manó *Szokásmondások* (1922) című könyvének új kiadása. Ebből kiderül, hogy a *kontár* a céhélet szava, „és még a 18. század elején sem jelentett egyebet, mint a céhszervezetten kívül önállóan dolgozó iparost” (116). Továbbá: „a 18. században [. . .] mindinkább arra szorítják a céheket, hogy tagjaik felvételénél csak a mesterségben való jártasságra nézzenek, s feltehető, hogy a céhek hanyatlása idején már csak az az iparos nem tartozott ebbe a szervezetbe, aki a szónak mai értelmében *kontár* volt” (117). Azaz a jogi nyelv megőrizte a *kontár* eredeti jelentését, miközben a köznyelvben jelentésváltozás zajlott le. Kolozsvári tehát jobb ügyszó méltó buzgalommal, de ismét a nyelvi tények nem teljes ismeretében foglalt állást. E kötetben is legalább kétszer (190, 211).

Persze, tévedni emberi dolog. Nem is ez a baj, hanem azt nem fogadhatjuk el rokonszenvesnek, *ahogyan* Kolozsvári a maga igazáért mások álláspontját kigúnyolja, az ellenfeleit személyükben próbálja neveltségessé tenni. Nyelvművelő szándéka így inkább elriaszt, semmint maga mellé állítaná olvasóit.

„Ha holnap kormányrendelet tiltaná meg a *probléma* és a *biztosítani* szavak használatát, a háromnegyed ország megkukulna” — írja szellemesen, túlozva ugyan, de ez jogos, „költői”, stilisztikai túlzás (493). Ámde hogy e járvány még a tudatos nyelvcsépítőket is meg-

rontja, Kolozsvári e köteté is bizonyítja. Íme: „Nyilván azt vélte, hogy a szakállal megtetézett tehetség elégséges lesz, hogy műveihez méltó rangot *biztosítson* magának” (143). Helyesen: *teremtzen, vívjon ki, érjen el* stb. Kolozsvári is használ divatszavakat (*komoly, dúsit, formátumú, kötődik* stb.), germanizmusokat (*dacára, lábjegyzet, előszeretettel* stb.). Ő is *hézagpótlót* ír hiánypótló vagy hézagöltő helyett (8); a hivatalos nyelv, a jegyzőkönyvi stílus mintájára névelőtlenül használja az illetékes szót (99); fölöslegesen kiteszi — szintén német mintára — az azt („meghaladja azt” — 307), holott az állítmányban nyelvünk sajátsága szerint benne van a tárgy. Hibásan használja a föltételes mondat szórendjét (ha . . . is); pongyola a szórendje; „A hatvankét fős gimnázium első osztályában . . .” (176); helyesen: a gimnázium hatvankét fős első osztályában. Egészen zavaros ez a mondata: „Hírhedt sármjának fényképén nyomát sem fedezhetni föl” (476). Nyilván így akarta írni: „Fényképén hírhedt sármjának . . .” Kosztolányi szerint az olvasót a másodperc tizedrészéig sem szabad bizonytalanságban tartani. A birtokos személyrag hiánya ilyen bizonytalanságokat idéz elő. „Csaknem két esztendő után vett tudomást a kritika Jászay Magdá[nak] a kérdéses területen alapvető művéről . . .” (9) „Fiai[nak] egyik része Katonára magyarosított . . .” (476) „Az anarchia látványá[nak] és a Rádióban szerzett tapasztalatok[nak] együttes hatására az a meggyőződés érlelődött meg bennem . . .” (488). Előfordul, hogy a jelen idejű *volna* helyett a jövő idejű *lenne* szerepel szövegében (119). Talán nem a szerzőtől, hanem valamely könyvbábától származik az a kétszer is előforduló hiba, hogy a névelős könyvcím elé még egy névelőt tesznek ki (az *A csillagszemű*, 488; a *Az utolsó hullám*, 499). A *kakecoskodó* bizonyára sajtóhiba kucacoskodó helyett (125).

Mindezt azért sorolom elő, hogy megingassam Kolozsvári túlzott magabiztosságát: a nyelv kérdéseiben egyikünk sem ítélkezhet elevenek és holtak fölött, hanem mindannyian alá vagyunk vetve a „nyelvi tényeknek”, s amikor a hibák ellen küzdünk, nem a hozzánk hasonló áldozatok ellen küzdünk; s hogy a magunk hibái ellen éppoly éberséggel kell harcolnunk.

De hadd ne hagyjam szó nélkül Kolozsvári stílusának dicsérendő jelenségeit sem. Kétszer, tehát következetesen *meri* mélyhangú toldalékokkal használni a vegyeshangú *modell* szót (*modellök*, 35; *modellja*, 452), bizonyítékát adva tudatos törekvésének nyelvünk „el-sívatagosodása” ellen. Ugyanígy *meri* ő-ző változatával léirni ezt: fődözgetik föl (470). Sajnálattal említi, hogy „az *indítottam* vitát” sajátosan magyar, tömör szerkezet kiveszőben van (200).

Jogos a bírálata a nyelvatlaszról, az új szinonimaszótárról, a *Nyelvművelő kézikönyv* első kötetéről (249, 269), mégha itt is túlzók az ítéletei. Téved, ha azt hiszi, hogy a *tötő-nyelv* ügyében „elhang-

zott a döntő szó” (7, 192, 232). Bármennyire is helyes Szepesy Gyula törekvése e kérdésben, ő is szélsőséget képvisel, s az igazság valahol középen van. A „tetszhalott” helyettesítésére Kolozsváritól javasolt *csudahalott* szép ötlet, de megvalósíthatatlan. (Nem találok az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárban sem.) Megmarad a balladák titokzatos szavának.

Sok szellemes megállapítása van Kolozsvárinak. Szerb Antal „az olvasható irodalomtörténet föltalálója” (9); „Az első — és sajnos utolsó — európai színvonalú irodalomtörténetet Szerb Antal írta meg” (117). „Szerb Antal forradalmasította szellemi életünket” (224). „A káder nem vész el, csak helyet változtat” (15). „A mi szellemi életünk egyik furcsa vonása, hogy a viták közepette a tárgynak egyszer csak nyoma vész” (77). „Az úgynevezett formabontásnak, ami valójában nem más, mint az időrend felbontása, a krimi a kezdeményezője: a cselekmény gyakran a hullával, de mindenesetre a bűntény nyel kezdődik, a bűntényt megelőző körülmények és maga a bűntény a regény végén tisztázódik. E tekintetben a krimi az avantgarde irányzatok tetemes részének az őse” (138, 438). „A humor ősi, mondhatni időtlen formái, a népmesei humor s az anekdoták humora majdnem teljesen hiányzik [Karinthy] műveiből” (363). „Karinthy éles, de állhatatlan elme, az ő erőssége nem az összefüggések fölismerésében van, hanem a váratlan képzettársításokban. Neki mindig más jut eszébe, mint az átlagos embernek . . .” (398—399).

Sajnos azonban a sok jó, szellemes megállapítást lerontják a hamis általánosítások, a nagyot mondások. A lexikoncikket terjedelmének megállapításában — úgymond — „tombol az önkény” (50); nálunk a különvéleményt „letaglózzák” (7). A kritikusoktól nem kevesebbet vár, mint hogy „tanuljanak meg olvasni” (81). A legtöbb irodalomtudós „a dolgát ugyan elvégzi, de a feladatát ritkán” (116). Hazánkban szerinte „az anyanyelvi oktatást még a huszadik század utolsó negyedében sem szervezték meg” (136). „A mi nyelvünk ugyancsak hanyatlík, fokonkint kivetkőzik eredeti mivoltából . . .” (221); „a nyelvűvelő nem tudja, mit művel” (227). „Nekünk majd minden évben kiutálnak egy-egy új nagy író, aki hol a politikától, hol a közgazdaságtól jön . . .” (305) Mikszáth „cselekmény helyett anekdotákat fűz csokorba” (431, 439). Folytathatnám az idézést: a kétségtelenül szellemesen megfogalmazott és többnyire bizonyos alappal is bíró megállapítások a karikatúraszerű fölnagyítással elveszítik még levő igazságtartalmukat is. Ha vígjátékban, szatírában olvasnánk, hallanánk ezeket, jót derülnénk rajtuk; ám a dramaturgia doktorának végtére is komolynak hitt ítéletei aligha fogadhatók el. Kolozsvári esszéírói működését árulkodóan jellemzi, hogy alig van tanulmánya, amelyet valakiért, valami mellett ír (Jókai, Tersánszky a kivétel); akkor fog tollat, ha valami vagy valaki ellen emelhet szót.

Rokonszenves, hogy többször is kiáll Szatmári Sándor mellett, és *Kazohiniá*-ját „a legjobb magyar szatirikus műnek” minősíti (49, 402), de neki nem szentel — értékítéletének érvekkel való bizonyítására — önálló esszét, hanem csak egy-két mondatot szán rá, akkor is mások (Karinthy, az irodalomtudósok) elleni vádként.

Gyűjteményes művekben általában gyakori az ismétlődés; Kolozsvári kötetében föltűnően sok. (Pl. a *pílács* szóról négyszer is szól.) Ezeket az önfegyelmű szerkesztés legalább részben kiküszöbölhette volna. Akad néhány tárgyi tévedés is, amely viszont egy következő kiadásban javítható. Szerb Antal társasága nem Magyar Irodalomtörténeti Társaság volt (113, 114, 116), hanem Magyar Irodalomtudományi Társaság. Németh László szobra a róla elnevezett vásárhelyi városi könyvtár előtt áll; Kossuth-díját nem ennek, hanem a vásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium könyvtárának gyarapítására adományozta (99). Más a *szólam* és más a *közmondás*, s megint más a *szólás* (vagy *szállóige*); Karinthy „megmagyarázom a bizonyítványomat” mondata az utóbbi két műfajba tartozik (407).

Nunc venio ad fortissimum. *Kolozsvári könyvében van szerencsém előfordulni*. Mindjárt a bevezető utáni első tanulmányban. 1976-ban e hasábokon fejtettem ki aggályaimat és nézeteimet a klasszikusok kritikai kiadásában fölvetődő ellentmondásról: az időrendnek a kötetek és a ciklusok rendjével való ellentétéről. Vitaindítónak szántam, ám szomorúan állapítottam meg, hogy kartársaim, a textológusok, teljes közönnyel, hallgatással mentek el mellette. A szerkesztő odaadta Rába Györgynek és Kolozsvári Grandpierre Emilnek, így az enyémmel egyszerre jelentek meg az ő hozzászólásaik. Rába György érzékelt a kérdésben rejlő antinómiát, és tárgyias véleményét szakzerűen ki is fejtette. Egyetértett velem, hogy a költői, írói fejlődésrajz végett nem nélkülözhetjük a kritikai kiadások időrendi anyagközlését, de a népszerű, „szépirodalmi” kiadásokban szükségesnek tartotta „a költői életmű önarcképtudatára” fényt vető, „az érintetlen kötetek rendjéből” álló kiadásokat is. Magam is úgy vélem, klasszikusaink kiadásában időről időre megengedhetjük magunknak azt a „luxust”, hogy kétféleképpen tegyük közkinccsé életművüket: időrendben is és az első kiadások kötetrendjében, pótlólag pedig az életükben kötetekből kimaradt verseiket. (Ez is kétféle lehet: a megfelelő kötetek közé, időrendben; a kötetek után, a gyűjtemény legvégén.)

Nem így Kolozsvári Grandpierre Emil. Semmivel sem szolgáltam rá maró gúnyára, amellyel ország-világ, az irodalomtörténész, irodalomtanár közvélemény előtt neveltségessé igyekezett tenni. Holott maga a kérdés fölvetése bizonyította, hogy éppen mert érzem, tapasztalom a kérdésben rejlő belső ellentmondást, ezért kívántam a szakmai nyilvánosság előtt megvitatását.

Nem idézem itt Kolozsvári „érveit”, pedig éppen öellene fordíthatnám őket, hiszen ő mutatott teljes érzéketlenséget az időrend tanulságai iránt. Holott nyilvánvaló, hogy mivel az idő az élet legfőbb tulajdonsága, ennek reprodukálása, megisméltése van olyan magyarázó elv, mint bármely más, amely az írói, költői szándékra s hasonlókra hivatkozik. Mert hiszen a példáinkban legfőképpen szereplő Ady esetében melyik fontosabb, tanulságosabb: a világháború napjaiban keletkezett költeményeinek természetes időrendje-e, avagy — amint erre éppen Rába György nyomatékkal mutatott rá, noha tanulságáról későbbi érvelésében ő is megfeledkezett — *A halottak élen* című kötet „rendje”, amelyet nem Ady, hanem Hatvany Lajos „alkotott”. Rábát idézem: „a költő makacs ellenállását megtörve” (It 1975. 418).

Igen, persze, népszerű kiadásokban elképzelhető más, tárgyi, tematikus stb. rend is. Mint pl. éppen Kolozsvárinak ismertetett tanulmánygyűjteményében is. De még itt is okozhat némi zavart az időrend mellőzése. Az olvasó a könyvben előbb értesül arról, hogy feleségét elveszítette (450), s utóbb arról (482), hogy házasságuk több mint három évtizede tart. (*Magvető Könyvkiadó, 1984.*)

PÉTER LÁSZLÓ

EMLÉKEZÉS

FORGÁCS ANTAL EMLÉKE*

Kedves Anti!

Bár olyan időkben ismertelek meg, amikor joggal énekelted, hogy „minden szögletben / bandita áztatja sós vízben kötélét, a köpenye fonnyadt ráncai közt simul a kéz, / mellyel száraz torkomon hegedül majd” — humorérzéked megőrizted, s így, azt hiszem, most is kellőképp méltányolnád, hogy Kafka és Courteline tollára méltó viszontagságok után, csak egy évvel hetvenötödik születésnapodat követően avatjuk fel emléktábládat . . .

1938 szeptemberében érkezted meg a Gare de l'Est-re, s én örültem, hogy végre terebélyes testi mivoltodat is megismerhettem, miután szellemi termékeid évek óta ízlelgettem, s még 1933 nyarán közöltem a debreceni *A mi utunk* hasábjain Faragó Endre bírálatát *Fanyar idő* című verskötetedről, amelyből az iménti sorokat idéztem. De életed korábbi megpróbáltatásait csak a Szent Mihály útján mesélted el; azt, hogy 1932-ben Sallaival és Fürsttel együtt tartóztattak le; később pedig a lovas géppuskások közé vittek katonának. Téged, a „bus fiút, a kábat”, aki inkább a kávéház „lenge füstgomolyaihoz” szoktál.

Amikor kiérkezted Párizsba, már nemcsak a kis baloldali folyóiratokban megjelent, a reviczky-vajdas magánborút a munkásmozgalmi közlekedéssel elegyítő verseidre lehettél büszke, hanem az olyan prózára is, amelyben szociográfikus mélységgel éppen ennek az utcának a túlsó részén burjánzó nyomort örökítetted meg. *A visegrádi utca 20–24.* című riportra gondolok, amelyet Darvassal, Bálint Györggyel és Dr. Jahn Ferencsel közösen írtál.

És, ami a verset illeti, ki tudtál kerülni az irodalom peremén vegetáló folyóiratok gettójából és tucatnyi költeményed bejutott a szentek szentjébe, a *Nyugat* ba is.

Párizsban a szabad légkör, amelyben azonban már sűrűsödtek a közelgő fellegek, nem tudta igazán elűzni halálhangulatod és nem-sokára megint így énekelted a — sajnos! — profétikusan *Utolsó sza-*

* Elhangzott 1986. február 12-én Forgács Antal (1910–1944) „a két világháború közötti szocialista költészet jelentős egyénisége” emléktáblájának felavatásakor.

vak című versedben: „Ó, nem ilyen halálra vártam én! / Úgy képzeltem e percet valaha, / hogy fetrengve hős eszméim között, / a jelent, a titkot majd tovább adom, / melyért érdemes veszni másnak is”.

Két év után Délre menekültél, de a fenevad oda is utánad ment. A sors még egy utolsó groteszk tréfát űzött veled: a keresztény magyar, akinek a papírjait megvetted, rovott múltú volt, és így helyette fogtak el. Ezt a — megint csak Kafka és Courteline pennájára méltó — kalandot még megúsztad, de aztán már nem kaptam tőled Párizsban több levelet. Csak a vérzivatar után tudtuk meg, hogy 1944 márciusában hurcolt el a Gestapo egy kis Grenoble környéki alpesi faluból.

Csekély elégtétel ez a kései emléktábla. De végre mégis fenn van e házon. Most már csak arra volna szükség, hogy fanyar lírád is elnyerje méltó helyét irodalmunkban.

BAJOMI LÁZÁR ENDRE

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. III. 4. — Terjedelem: 14,4 (A/5 ív)

87.15772 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető:
Hazai György

A tartalom folytatása az első borítólapról:

TANDORI DEZSŐ: Az eredendő versélmény nyomában (I.) — József Attila költészetének „élhető tragikumá”	455
T. TEDESCHI MÁRIA: „Manieristák” — A mai magyar próza egyik tendenciájáról	466

DIALÓGUS

Az Irodalomtörténet kérdései <i>Bécsy Tamáshoz</i>	477
<i>Grezsa Ferenchez</i>	481
BORI IMRE: Válaszok Gartner Éva kérdéseire	483
TARJÁN TAMÁS: Látogatás Hadrovics László könyvtárában (Móser Zoltán fotóival)	498

DOKUMENTUM

VARGA PÉTER: Soproni diákgyakorú német szonettje Zrínyi Miklós halálára	511
SZILÁGYI FERENC: Nagy Sámuel ismeretlen fordításai Gessnerből s egy radikális társadalombíráló műből — (Csokoni baráti s eszmei kapcsolataihoz)	514
TARDY LAJOS: Hogyan kerülhette el Bölöni Farkas Sándor a börtönt?	523

SZEMLE

SZUROMI LAJOS: „Az idő és hírnév” — <i>Zrínyi három epigram- májának ritmikája. Szerkesztette Kecskés András</i>	540
N. ABAFFY CSILLA: <i>Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmá- nyok, 1984. Szerkesztette Szabó Zoltán</i>	543
KERÉNYI FERENC: <i>Magyar drámairók. 19. század. I–II. Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Nagy Péter</i>	546
IMRE LÁSZLÓ: Hajdu Lajos: <i>Forradalmár vagy szerencselo- vag? — Nyomozói jelentés a „Ráby-ügy”-ről</i>	548
SIPOS LAJOS: <i>Inter arma silent musae. „Fegyvert s bátor szívet.” Szerkesztette Tabák András</i>	551
WÉBER ANTAL: József Farkas: <i>Értelmiség és forradalom</i>	553
TAMÁS ATTILA: <i>Illyés Gyula-Emlékkönyv. Válogatta és szer- kesztette Illyés Gyuláné</i>	556
PÉTER LÁSZLÓ: Kolozsvári Grandpierre Emil: <i>Eretnek esszék</i>	558

EMLÉKEZÉS

BAJOMI LÁZÁR ENDRE : Forgács Antal emléke	565

Ára: 30,— Ft

Előfizetés egy évre: 120,— Ft

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-831) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

Egy szám ára: 30,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest